

Олег Хмільяр, доктор психологічних наук, професор, Національний університет оборони України, Київ, Україна

<https://orcid.org/0000-0003-2693-1906>

Наталя Володарська, кандидат психологічних наук, старший науковий співробітник, Інститут психології імені Г.С. Костюка Національної Академії педагогічних наук України, Київ, Україна

<http://orcid.org/0000-0003-1223-718X>

Татьяна Перепелюк, кандидат психологічних наук, професор, Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини Умань, Україна

<http://orcid.org/0000-0001-6313-2279>

Цезарій Смуневський, доктор філософії хабілітований доктор наук про безпеку, професор, факультет політології та міжнародних студій Варшавського університету, заступник директора Центру міждисциплінарних досліджень Варшавського університету» Ідентичність – Діалог – Безпека», Варшава, Республіка Польща

<https://orcid.org/0000-0002-8973-3539>

Микола Фомич, кандидат психологічних наук, доцент, Черкаський інститут пожежної безпеки імені Героїв Чорнобиля Національного університету цивільного захисту України, Черкаси, Україна

<https://orcid.org/0000-0003-1253-2656>

Олена Бочарова, професор, Педагогічний університет комісії народної освіти в Кракові, Краків, Республіка Польща

<https://orcid.org/0000-0001-8415-3925>

Oleh Khmiliar, Doctor of Science (Psychology), Professor, National Defence University of Ukraine, Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-7943-8456>

Natalia Volodarska, Candidates of Science (Psychology), Senior Research, G.S. Kostyuk Institute of Psychology of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine

<http://orcid.org/0000-0003-1223-718X>

Tetiana Perepeliuk, Candidates of Science (Psychology), Professor, Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University

<http://orcid.org/0000-0001-6313-2279>

Cezary Smuniewski, Doctor of Philosophy, Doctor of Security Sciences, Professor, Faculty of Political Science and International Studies of the University of Warsaw, Deputy Director of the Center for Interdisciplinary Studies of the University of Warsaw "Identity - Dialogue - Security", University of Warsaw: Warsaw, Rzeczpospolita Polska

<https://orcid.org/0000-0002-8973-3539>

Mykola Fomych, Candidates of Science (Psychology), Assistant Professor, Cherkasy Institute of Fire Safety named after Heroes of Chernobyl of the National University of Civil Defense of Ukraine, Cherkasy, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0003-1253-2656>

Olena Bocharova, Professor, Uniwersytet Pedagogiczny im Komisji Edukacji Narodowej w Krakowie, Krakow, Rzeczpospolita Polska

<https://orcid.org/0000-0001-8415-3925>

ЗМІСТ

Питання психології

Барко В. І., Барко В. В., Федоренко О. І. Психодіагностичний потенціал тесту «Незвичайне використання» для дослідження креативності правоохоронців.....	5
Березовська Л. І., Богайчук В. Ж. Психологічні особливості життєстійкості студентів військової кафедри.....	17
Борисова М. М. Професіографічний аналіз особливостей діяльності працівників сфери управління персоналом.....	26
Войтенко О. В. Організаційна культура як чинник професійного благополуччя особистості.....	38
Іванова Н. Г., Іванов О. Ю. Інформаційно-психологічне супроводження російської експансії: еволюційний вимір та психологічні передумови.....	45
Кобець О. В. Психотерапія посттравматичного стресового розладу у зарубіжних дослідженнях: на шляху до каністерапії.....	53
Кокур О. М., Лозінська Н. С., Пішко І. О. Методика визначення індивідуального профілю поведінки військовослужбовця сержантського складу.....	62
Корольчук В. М., Корольчук М. С., Кривда К. К. Аналіз чинників професійного здоров'я менеджерів торговельних підприємств в умовах війни (за результатами анкетування).....	72
Kostiuk S., Almashi S. Psychological features of adolescent conflict behaviour.....	81
Кривець Л. В., Грилюк С. М., Недвига О. В., Сасенко О. Г. Моральні якості військового лідера в умовах російсько-української війни в контексті формування моральної готовності.....	90
Мгалоблішвілі А. Д. Профілактика залежності від соціальних мереж у молоді: психологічні рекомендації.....	102
Олександренко К. В. Формування екологічного мислення здобувачів в умовах професійної підготовки.....	113
Павелко І. І., Беловодов І. Ф. Дослідження психологічної та фізичної готовності призовників до служби у Збройних Силах України.....	121
Пелех І. В., Гринишин Н. О. Особливості сновидінь пацієнтів з тривожно-депресивним розладом в умовах стаціонарного лікування в психоневрологічному відділенні.....	136
Перція Л. В. Психологічні особливості формування професійного здоров'я фахівців ІТ – компаній.....	142
Стасюк В. В., Дикун В. Г., Кириченко А. В. Психологічні особливості професійної діяльності військових моряків.....	152
Трибулькевич К. Г. Природа як ресурс для відновлення в умовах воєнних дій.....	159
Храбан Т. Є., Храбан М. І. Лідерство як передумова ефективного навчання у системі вищої військової освіти.....	165
Хуртенко О. В., Кобець О. В. Психологічні особливості емоційного інтелекту різних категорій молоді як чинника їхньої соціальної самореалізації.....	173
Черкаський А. В. Психологічні особливості командної взаємодії в екстремальних ситуаціях.....	181
ДО ВІДОМА АВТОРІВ.....	188

CONTENTS

Issues of psychology

Barko V. I. Barko V. V. Fedorenko O. I. Psychodiagnostic potential of the "Unusual use" test for studying the creativity of law defenders.....	5
Berezovska L. I., Bohachuk V. Psychological features of resilience of students of the military department.....	17
Borysova M. M. Job analysis of features of employees activity in the field of personnel management.....	26
Voitenko E. Organizational culture as a factor of personal professional well-being.....	38
Ivanova N. Ivanov O. Informational and psychological support of russian expansion: the evolutionary dimension and psychological prerequisites.....	45
Kobets O. Psychotherapy of post-traumatic stress disorder in foreign studies: on the way to canisterapy.....	53
Kokun O. M., Lozinska N. S., Pishko I. O. Individual profile determination methodology behavior of a military officer of the sergeant range.....	62
Korolchuk V. M., Korolchuk M. S., Kryvda K. K. Analysis of factors of occupational health of managers of commercial enterprises in the conditions of war (according to survey results).....	72
Kostiuk S., Almashi S. Psychological features of adolescent conflict behavior.....	81
Krymets L., Hryliuk S., Nedvyga O., Saienko O. Moral qualities of a military leader in the conditions of the russian-ukrainian war in the context of formation moral readiness.....	90
Mgaloblishvili A. D. Prevention of addiction to social networks in youth: psychological recommendations.....	102
Oleksandrenko K. Formation of environmental thinking of students in the context of professional training.....	113
Pavelko I., Belovodov I. Study of the psychological readiness of conscripts for service in the armed forces of Ukraine.....	121
Pelekha I. V., Hrynyshyn N. O. Features of dreams of patients with anxiety-depressive disorder in the conditions of inpatient treatment in the psychoneurological department.....	136
Pertsya L. Psychological features of the formation of occupational health of it specialists – companies.....	142
Stasiuk V. V., Dykun V. H., Kyrychenko A. V. Psychological features of the professional activities of military sailors.....	152
Trybulkevych K. Nature as a resource of recovery in the conditions of military actions.....	159
Khraban T., Khraban M. Leadership as a precondition for effective learning in the military higher education system.....	165
Khurtenko O., Kobets O. Psychological features of emotional intelligence of different categories of youth as a factor of their social self-realization.....	173
Cherkasky A. V. Psychological features of team interaction in extreme situations.....	181
INFORMATION FOR AUTHORS	188

Барко В. І. доктор психологічних наук,
професор, головний науковий співробітник
Державного науково-дослідного
інституту МВС України
<https://orcid.org/0000-0003-4962-0975>

Барко В. В. кандидат педагогічних наук,
старший дослідник, провідний науковий
співробітник Державного науково-дослідного
інституту МВС України
<https://orcid.org/0000-0002-3836-2627>

Федоренко О. І. доктор психологічних наук,
професор, завідувачка кафедри педагогіки і
психології Харківського національного
університету внутрішніх справ
<https://orcid.org/0000-0003-4948-9524>

ПСИХОДІАГНОСТИЧНИЙ ПОТЕНЦІАЛ ТЕСТУ «НЕЗВИЧАЙНЕ ВИКОРИСТАННЯ» ДЛЯ ДОСЛІДЖЕННЯ КРЕАТИВНОСТІ ПРАВООХОРОНЦІВ

Стаття присвячена проблематиці дослідження психодіагностичних можливостей адаптованої методики «Незвичайне використання» Дж. Гілфорда з метою вивчення індивідуальних особливостей курсантів закладів освіти МВС України з специфічними умовами навчання і працівників поліції. Наразі не розроблено українськомовних варіантів цього тесту для правоохоронців, хоча його психодіагностичний потенціал досить вагомий і може використовуватися в процесі психологічного супроводу працівників сектору безпеки й оборони нашої держави. В статті представлено теоретичні засади і структуру експериментального дослідження. Авторами представлено українськомовний текст і ключі до тесту, розкрито методику його використання практичними психологами з метою дослідження показників креативності особистості. Також у статті наведені основні психометричні характеристики цього тесту: критеріальну валідність, надійність (ретестову і паралельних форм), внутрішню узгодженість тощо, наведені середньостатистичні тестові норми і дані щодо статистичного зв'язку креативності з успішністю навчання. Показано, що за результатами виконання даного тесту психологи можуть досліджувати творчий потенціал курсантів і поліцейських, прогнозувати успішність майбутньої професійної діяльності. В статті зазначено, що більшість курсантів, які характеризуються експертами як успішні, демонструють нормативні і підвищені показники креативності (кількість, гнучкість і оригінальність). Результати дослідження підтвердили значні психодіагностичні можливості адаптованого тесту «Незвичайне використання» і доцільність його використання у процесі психологічного супроводу діяльності поліцейських і навчання курсантів закладів вищої освіти МВС держави.

Ключові слова: тест «Незвичайне використання»; креативність; дивергентне мислення; психометричні характеристики; надійність; валідність; середньонормативні показники.

Вступ. Одним із напрямів підвищення ефективності діяльності правоохоронних органів України є вдосконалення системи психологічного забезпечення їх діяльності і супроводу освітнього процесу у вищих закладах освіти МВС зі специфічними умовами навчання. Згідно з нормативними документами, психологічне супроводження службової діяльності поліцейських, а також курсантів під час освітнього процесу у закладах вищої освіти МВС України (ЗВО) є комплексом заходів, які спрямовані на забезпечення адаптації особи до умов діяльності, сприяння їх особистісному

зростанню та професійному становленню [1]. Цей напрям реалізується шляхом здійснення відповідних психологічних заходів, серед яких використовуються анкетування, тестування, спостереження, індивідуальні та групові консультування, проведення тренінгів тощо. Психологами здійснюється постійне вивчення індивідуальних особливостей об'єктів системи психологічного забезпечення МВС, в ході якого проводиться визначення в особи провідних індивідуально-психологічних особливостей, рис характеру, мотивації, психофізіологічних, емоційних реакцій та

станів, закономірностей перебігу психічних процесів, рівня розвитку інтелекту, пізнавальної та емоційно-вольової сфери, способу прийняття самостійних рішень, наявності лідерських тенденцій, загального розвитку комунікативних якостей, схильності до управлінської діяльності, прогнозування стресостійкості, успішності у певних умовах професійної діяльності, психологічної готовності до несення служби в екстремальних ситуаціях тощо.

В умовах воєнного стану зростає актуальність завдання розробки нових методик психологічної діагностики індивідуальних особливостей особистості правоохоронців з метою вдосконалення професійного добору і правильного призначення осіб на посади. Останнім часом науковцями ДНДІ МВС України розроблені українськомовні версії зарубіжних тестів і опитувальників, зокрема, 16-PF Кеттелла, Індивідуально-типологічний, Великої П'ятірки, Міні-Мульт тощо). Українськомовний психодіагностичний інструментарій для психологів правоохоронних органів поки що недостатній, на думку фахівців, його необхідно вдосконалювати і збільшувати [2–4]. Вважаємо, що важливим завданням психологічного забезпечення діяльності правоохоронців і супроводу освітнього процесу є українськомовна адаптація відомого тесту Дж. Гілфорда «Незвичайне використання», який дає можливість діагностувати ступінь розвитку творчого потенціалу особистості.

Перший українськомовний варіант цього тесту розроблений для учнів загальноосвітніх шкіл у 2000 році (В. Барко, В. Панок, С. Лазаревський) [2]. Проте наразі немає стандартизованого українськомовного варіанту цього тесту, який міг би використовуватись психологами органів системи МВС нашої держави у процесі психологічного супроводу діяльності курсантів і працівників поліції.

Метою цієї статті є адаптація українською мовою тесту Гілфорда «Незвичайне використання» і визначення його діагностичного потенціалу для використання в системі психологічного супроводу діяльності поліції і освітнього процесу в ЗВО МВС.

Завдання статті : а) розкрити теоретичні засади тесту «Незвичайне використання»;

б) здійснити адаптацію тесту українською мовою;

в) провести опитування курсантів і поліцейських з використанням українськомовної версії тесту; г) встановити основні психометричні показники українськомовного тесту і статистичні тестові норми.

Теоретичне підґрунтя. Творчі здібності (креативність) упродовж десятиліть є об'єктом психологічного вивчення. Відомий психолог Дж. Гілфорд в 60-х роках минулого століття розробив кубічну модель структури інтелекту за принципом матеріал - операції - результат і встановив факт існування двох принципово відмінних типів розумових операцій, які назвав конвергенцією і дивергенцією. Розумова операція конвергенції або сходження, має місце в ситуаціях, у яких потрібно знайти лише одне вірне рішення, яке витікає з множини наявних даних. У своїх дослідженнях Гілфорд порівнював поняття конвергенції з так званим тестовим інтелектом (IQ), який визначають за допомогою швидкісних тестів.

Розумова операція дивергенції або розходження, є типом мислення, який одночасно реалізується в різноманітних напрямках, допускає різні варіанти шляхів вирішення завдання. Згідно з Гілфордом саме дивергентне мислення лежить в основі творчості.

Дж. Гілфорд виокремив декілька показників креативності:

1) оригінальність – здатність знаходити нетрадиційні відповіді на поставлене завдання;

2) семантична гнучкість – здатність пропонувати нетрадиційне (нове) використання предмета;

3) образна гнучкість – здатність знаходити в предметі нові ознаки;

4) спонтанна гнучкість – здатність висувати нові пропозиції в складних ситуаціях.

Ці теоретичні підвалини Гілфорд поклав в основу розробки завдань на діагностику особливостей дивергентного мислення.

Наведемо приклади подібних завдань.

1. На легкість вживання слів: «Запишіть слова, які містять вказану літеру» (наприклад, «є»).

2. На використання предмету: «Перерахуйте усі можливі способи використання цеглини».

3. Малювання певних зображень: «Зробіть завершений малюнок, використовуючи такий набір фігур: коло, прямокутник, трикутник, трапеція».

Усього в батареї тестів Гілфорда міститься 14 субтестів; десять з них діагностують вербальну креативність, чотири – невербальну. Розроблені Гілфордом завдання призначаються для учнів старших класів шкіл, а також для дорослих. Надійність тестів досить висока і коливається в межах 0,6 – 0,9 [2; 3].

Аналіз досліджень свідчить про те, що, опитувальник «Незвичайне використання» застосовується в багатьох країнах з метою психодіагностики основних складових творчих здібностей особистості, у тому числі в правоохоронних органах [4; 7; 8].

Методи дослідження. У ході дослідження застосовувались методи аналізу наукових джерел, психологічної діагностики, кореляційний аналіз, анкетування та опитування викладачів та курсових офіцерів, експертне оцінювання. Статистичну обробку отриманих емпіричних даних здійснено за допомогою застосування стандартизованого пакету програм *IBM SPSS Statistics 23.0*. Експериментальне дослідження проводилось поетапно. Перший українськомовний варіант тесту розроблений у 2000 році для учнів старших класів середніх шкіл. Тест адаптований на учнях шкіл м. Тернополя. Дослідження підтвердили досить високу надійність даного тесту (0,73 – 0,79) і валідність за критеріями позашкільної творчої діяльності учнів [2]. У 2023 році, на другому етапі, тест був дещо змінений і доповнений.

За допомогою українськомовного варіанту тесту проведено обстеження курсантів закладів вищої освіти Національної поліції (ЗВО НПУ) (150 осіб, які навчаються в НАВС і ХНУВС), а також 140 працівників патрульної поліції і поліцейських офіцерів громади (спеціальні звання респондентів - від капрала до майора поліції, вік - від 23 до 35 років). На третьому етапі (2024 рік) розраховувались показники

валідності, надійності, внутрішньої узгодженості опитувальника; визначались статистичні норми для вибірок курсантів і поліцейських. Кількісний показник вибірки є репрезентативним (при довірчому рівні ймовірності 0,95 із теоретичною статистичною похибкою 0,05).

При опитуванні курсантів використовувалась експертна оцінка з боку викладачів і курсових офіцерів, додатково враховувалась успішність навчання. Для тестування були відібрані поліцейські, які за експертними оцінками характеризувалися як успішні професіонали. Обстежувані були добре ознайомлені з порядком проведення і метою тестування, в якості мотивації їм повідомлялось, що оцінюватиметься рівень їх творчих здібностей. При проведенні обстеження уникали слів на кшталт «перевірка» чи «екзамен». Тестування проходило у вигляді гри, в ситуаціях заохочення уяви, допитливості, коли обстежуваним було цікаво, вони не втомлені і не переживають з приводу отриманих результатів. Тестування проводилось в першій половині дня, у груповій формі, розмір групи становив 10-12 осіб. У процесі роботи дотримувалися умов щодо санітарно-гігієнічних умов приміщення; якості і лаконічності інструкції, часових обмежень, які були ідентичними для всіх респондентів. Разом з підготовкою, читанням інструкції, роздаванням листків для відповідей на проведення тестування в одній групі відводилось біля 20 хвилин.

Результати і обговорення. Основними факторами тесту Гілфорда «Незвичайне використання» є легкість (швидкість), гнучкість і оригінальність вербального творчого процесу.

Тест рекомендується застосовувати для дослідження творчої обдарованості дітей і юнаків, починаючи з 11 років. Тест не допускає ніяких змін і доповнень, оскільки останні можуть вплинути на валідність представлених далі тестових показників.

Розглянемо використану у дослідженні методику застосування тесту «Незвичайне використання».

Респондентам пропонувалась письмова інструкція:

«Шановний респонденте! Думаю, що Ви отримаєте задоволення від пропонованої

роботи. Для її виконання Вам знадобиться творча уява і вміння нестандартно мислити. Пропоноване завдання допоможе Вам дізнатись про те, наскільки добре Ви вмієте вигадувати щось незвичайне, вирішувати проблеми.

Вам буде названий звичайний предмет. Придумайте для нього якомога більше різноманітних способів використання. Пропозиції мають бути реальними і виконуваними. Записуйте свої пропозиції на цьому аркуші і пронумеруйте їх.

Наприклад, цеглина може бути використана:

1. Як стіл – багато цеглин складених одна на іншу;

2. Як олівець – писати уламком на асфальті.

3. Як молоток – забити в дошку цвях.

Для виконання завдання у вас є 6 хвилин часу».

Після цього на дошці пишеться назва предмета: «Дерев'яна лінійка». По закінченні 6 хвилин аркуші з відповідями забиралися.

Згідно з ідеями Гілфорда, відповіді респондентів аналізувались за трьома показниками: швидкість, гнучкість і оригінальність. Швидкість визначалась як кількість варіантів використання предмету, яку респондент зміг придумати упродовж відведеного часу. Гнучкість розраховувалась через кількість відповідей (варіантів використання), які є унікальними, тобто не повторюються. Для визначення оригінальності відповідей нами розроблений перелік усіх можливих способів використання предмету «дерев'яна лінійка» і спеціальну схему для встановлення індексу оригінальності.

Наведемо перелік можливих способів використання дерев'яної лінійки.

Тип 01. Як жорстка і пряма палиця. Підтип 1. Нерухомий вертикальний стовп. Конкретизації: 01. Шина при переломах, протез руки чи ноги; 02. Підпорка для рослини, шогла корабля; 03. Стовп для воріт, білизни, флашток, паркан; 04. Кілок для намету; 05. Кілок для сонячного годинника; 06. Підпорка для приладів, меблів, стійка; 07. Паличка для морозива; 08. Тулуб для ганчіркових іграшок; 09. Дорожній стовпик. Підтип 2. Горизонтальна палка. Конкретизації: 01. Вішалка для одягу; 02. Плече для важелів; 03. Дверна ручка, засув; 04. Планка для стрибків у висоту, бар'єр; 05. Стрижень для личини; 06. Кермо для велосипеда; 07. Стрижень для накручування; 08. Карниз для штор, жердина для папути; 09. Шпилька для волосся; 10. Планка, гвіздок, лінійка розподілу; 11. Край меблів, планка для доріжки; 12. Гантель. Підтип 3. Палиця для маніпулювання в повітрі. Конкретизації: 01. Указка, шпатель; 02. Диригентська паличка; 03. Паличка для жонглювання, балансування; 04. Палиця, кодуля; 05. Ігровий пістолет, палиця для погроз; 06. Для подачі знаків, як жезл; 07. Як засіб гри (більярд, хокей тощо); 08. Закладка для книг; 09. Як паличка для їжі, як спиця; 10. Як пропелер, гвинт.	11. Як місток (для сполучення предметів); 12. Як похила дошка для спускання предметів. Підтип 4. Палиця для перемішування, подовження руки. Конкретизації: 01. Ложка для перемішування; 02. Для нанесення фарби; 03. Палиця для прочистки чогось, збивання; 04. Як гребінець для розчісування; 05. Для масажу, поскотання, миття; 06. Зубочистка, для чистки нігтів; 07. Важіль; 08. Як інструмент лікаря (ложка); 09. Палиця для сліпих. Підтип 5. Як зброя, засіб нападу, захисту. Конкретизації: 01. Шпага, меч, дротик і т.п.; 02. Палиця для биття; 03. Різка; 04. Мухобійка; 05. Вибивач для ковтри; Підтип 6. Рукотиска для знарядь чи інструментів. Конкретизації: 01. Ручка для молотка, віника, лопати; 02. Ручка для горщика, сковороди; 03. Древо для прапора; 04. Ручка для батога, вушки; 05. Ручка для лопати; 06. Ручка для ножа, пензля; 07. Палиця для вузла з речами, для ліхтаря. Підтип 7. Як лінійка (традиційна функція). Конкретизації: 01. Для хреслення; 02. Як символ інженера, архітектора. Тип 02. Як дошка, планка. 1. Полка, підставка чи вішалка. 01. Полка, підвіконня, перила сходів; 02. Полка для ключів, вішалка; 03. Підсвічник, підставка під квіти; 04. Каблук;
--	--

05. Кришка, захист від сонця, козирок. 06. Підставка для предметів. 2. Підпорка. 01. Для меблів, книг; 02. Під голову, спину, для ніг. 3. Для розмежовування, як розпірка. 01. Для утримання дверей, вікна; 02. Для утримання іграшкової греблі; 03. Для настільного тенісу; 04. Іграшковий паркан; 05. Решітка для утримання предметів у воді. 4. Для з'єднання предметів. 01. Дошка для стрибків; 02. Сходишка; 03. Дверний поріг; 04. Педаль; 05. Роликова дошка; 06. Мостик; 07. Буксир для машин; 08. Для заповнення щілини. 5. Поверхня для роботи. 01. Ковadlo; 02. Дошка для прасування, шиття; 03. Стіл, дошка для письма, малювання; 04. Дошка для нарізки; 6. Дошка, що може рухатись. 01. Поверхня для фізичних експериментів; 02. Гойдалки. 03. Терези. 7. Дошка для розгладжування, вирівнювання. 01. Розгладжувати пісок, тісто, папір і т.п.; 02. Глину (на гончарному кружі). 03. Шпатель. 8. Дошка для переміщення предметів; 04. Ракетки для тенісу; 05. Лопатка, граблі; 06. Ноші, піднос; 07. Кіш для будівельного розчину; 08. Ложка, виделка; 09. Весло; 10. Опахало; 11. Палітра художника. 9. Інструменти. 01. Витягувати кнопки; 02. Домкрат для підняття іграшкових машин; 03. Для одягання взуття; 04. Для відкривання пляшок. Тип 03. Як гладенька дошка, що може ковзати. 1. Перетягувати предмети по снігу, піску, воді.	01. Міні-лижкі, ковзани; 02. Міні-санчата; 03. Шайба, ключка. Тип 04. Як дошка з отвором. 1. Дошка, закріплена чи з'єднана з іншим. 01. Вітряне колесо; 02. Гвинт; 03. Велосипедна педаль, спиця; 04. Дорожній знак, табличка; 05. Флюгер; 06. Стрілки приладів; 07. Маятник; 08. Прикраса-підвіска; 09. Циркуль; 10. Віник. 2. Використання отвору. 01. Гайковий ключ; 02. Сито. 03. Для штампування. Тип 05. Декілька лінійок як будівельні елементи. 1. Для виготовлення маленьких предметів. 01. Лялькове ліжко, лавка; 02. Модель літака; 03. Абажур, дах, поверхня для сидіння; 04. Рама, хрест, бумеранг, дошка; 05. Коробка, шкатулка, горщик; 06. Фігури в тирі; 07. Інструменти (шипші); 08. Жердина з лінійок; 09. Блоки для будівництва; 10. Екзотичний костюм. 2. Для виготовлення маленьких конструкцій. 01. Клітка, сидіння, модель млина; 02. Паркетна підлога, корабельні дошки для палуби; 03. Віконна рама, двері; 04. Меблі та їх частини; 05. Драмина, підставка; 06. Дошка для чищення взуття. 07. Стійка для білизни; 08. Міст з декількох лінійок; 09. Ворота для крикету. 10. Посудина, ящик. 11. Як покриття даху; 12. Для будівництва водопроводу. 3. Для ремонту, відгородження, покриття. 01. Дошки для ремонту; 02. Дерев'яна огорожа; 03. Жалюзі. Тип 06. Як жорсткий матеріал.
---	--

<i>1. Для кидання, пресування.</i> 01. Молоток; 02. Як камінь для кидання; 03. Прес; 04. Праска; 05. Стріла, гарпун; <i>2. Вага для підвішування.</i> 01. Грузило; 02. Маятник; Тип 07. Як легкий, плавучий матеріал. <i>1. Для виготовлення плаваючих засобів.</i> 01. Кораблі, плоти, рятівні засоби; 02. Водні лижі, серфінг; 03. Поплавець для вудки; 04. Для виміру швидкості течії. Тип 08. Як м'який матеріал для обробки. <i>1. Для моделювання.</i> 01. Вирізування прикрас, фігур; 02. Виготовлення скульптур, рельєфних фігур; 03. Підставка для олівців; 04. Крыло для велосипеду; 05. Шаблони; 06. Спінця для в'язання. <i>2. Для письма, малювання.</i> 01. Дошка для малювання; 02. Номер для машини; 03. Табличка з ім'ям; 04. Дитяча дошка для письма. <i>3. М'який матеріал.</i> 01. Печатка, клеймо; 02. Для голок; 03. Мишень; 04. Декоративна дошка; 05. Дошка для звірів (котів, собак). Тип 09. Матеріал для розщеплення. <i>1. Дерев'яні пріски.</i> 01. Зубочистки; 02. Сіринки; 03. Стріли; 04. Палички для їжі; 05. Палички для будівництва; 06. Шахи; 07. Підстилка; 08. Олівці; 09. Ключі; 10. Шипи <i>2. Як тирса.</i> 01. Для чистки; 02. Для наповнення; 03. Для виготовлення фанери; 04. Для виготовлення паперу. 05. Для штучного дощу;	06. Для дерев'яного борошна. Тип 10. Як ніж. <i>1. Для розрізування, розрубання.</i> 01. Різати продукти харчування. 02. Гострити м'які предмети. 03. Відкривати листи. 04. Різати папір. <i>2. Для скобління.</i> 01. Різець, скребок; 02. Писати на піску" 03. Свердло. Тип 11. Як шкалу з діленнями. <i>1. Шкала для різних приладів.</i> 01. Для розрахунків; 02. Для вимірювання глибини; 03. Вимірювання рівня масла в автомобілі; 04. Динамометр; 05. Шкала для радіо; 06. Табелі-календар; 07. Вимірювати вік дерева на зрізі. <i>2. Як лінійка: значайна функція.</i> 01. Для визначення довжини, ширини; Тип 12. Як матеріал для горіння. <i>1. Матеріал, що горить.</i> 01. Деревина, що горить; 02. Факел; 03. Тирса для горіння; 04. Для розведення вогнища. <i>2. Для виготовлення чогось із золи.</i> 01. Деревне вугілля для письма; Тип 13. Як гігроскопічний матеріал. <i>1. Тирса для поглинання води;</i> 01. Для поглинання будь-яких рідин. Тип 14. Як ізоляційний матеріал. <i>1. Для термоізоляції.</i> 01. Підставка під гаряче; 02. Ручка для гарячих предметів. <i>2. Для електроізоляції.</i> 03. Для ізоляції електричного струму; 04. Для переривання електричного кола; <i>3. Водонепроникний матеріал.</i> 05. Підлога для взуття; 06. Обшивка водопроводу; 07. Ізолююча від вологи прокладка, устілка. <i>4. Захист від удару.</i> 01. Щитки для захисту рук, ніг; Тип 15. Як шумовий інструмент; <i>1. Палка, щоб стукати.</i> 01. Ударний інструмент; 02. Дверний молоток; 03. Для морзянки. <i>2. Вантаж на шнурі.</i> 01. Язичок для дзвону.
--	--

3. Однорідні деталі музичного інструменту. 01. Музичний гребінець. 4. Допоміжна частина музичного інструменту. 01. Медіатор для гітари; 02. Затискач струн. 5. Для вилучення звуків шляхом коливань. 01. Зігнути і відпустити; 02. Ксилофон. Тип 16. Як пружинний матеріал. 1. Для кидання. 01. Катапульта;	02. Стріла або лук; 03. Форма для взуття. Тип 17. Як поживна речовина. 1. Для рослин і тварин. 01. Їжа для термітів, зайців. 02. Добриво для рослин. Тип 18. Як дріт. 1. Дріт. 01. Основа для укріплення антени. 2. Інше. 01. Витягувати щось, як дротом.
---	---

Наведемо таблицю з кодами для оцінювання оригінальності отриманих відповідей.

Таблиця 1. Коди для оцінювання відповідей на завдання «Дерев'яна лінійка».

01 1	02 1	03 1	08 1	11 1
01 3	01 3	01 5	01 1	01 2
02 2	02 5	02 5	02 4	02 5
03 5	03 4	03 5	03 5	03 5
04 5	04 4	04 1	04 5	04 5
05 5	05 4	01 5	05 5	05 5
06 4	06 5	02 5	06 5	06 5
07 5	02 2	03 5	07 5	07 5
08 5	01 5	04 5	08 2	11 2
09 5	02 5	05 5	01 1	01 1
01 2	02 3	06 4	02 5	12 1
01 4	01 5	07 5	03 4	01 1
02 3	02 3	08 5	04 2	02 4
03 4	03 5	09 5	08 3	03 5
04 4	04 5	10 5	01 5	04 4
05 5	05 5	04 2	02 5	12 2
06 5	02 4	01 5	03 5	01 4
07 5	01 4	02 5	04 5	02 5
08 3	02 5	05 1	05 4	13 1
09 4	03 5	01 1	09 1	01 5
10 5	04 5	02 1	01 4	14 1
11 5	05 5	03 5	02 5	01 5
12 5	06 3	04 1	03 5	02 5
01 3	07 5	05 5	04 5	14 2
01 2	08 5	06 5	05 2	01 5
02 5	02 5	07 4	06 5	02 5
03 3	01 5	08 5	07 5	14 3
04 4	02 5	09 4	08 4	01 5
05 3	03 3	10 5	09 5	02 5
06 5	04 5	05 2	10 5	03 5
07 5	02 6	01 1	11 5	14 4
08 3	01 4	02 2	09 2	01 5
09 5	02 6	03 4	01 5	15 1
10 5	02 7	04 1	02 5	01 3
11 5	01 5	05 4	03 5	02 5
12 5	02 5	06 5	04 5	03 5
01 4	03 5	07 5	05 5	15 2
01 4	02 8	08 2	06 5	01 5
02 5	01 5	09 5	07 5	15 3
03 3	02 2	10 1	10 1	01 5
04 4	03 5	11 5	01 1	02 5

05 5	04 5	12 5	02 5	15 4
06 5	05 4	05 3	03 5	01 4
07 4	06 5	01 1	04 5	02 5
08 5	07 5	02 2	10 2	15 5
09 5	08 5	03 5	01 3	01 5
01 5	09 5	06 1	02 4	02 5
01 1	02 9	01 4	03 5	16 1
02 1	01 5	02 3	10 3	01 1
03 4	02 5	03 5	01 5	02 3
04 4	03 5	04 5	02 5	03 5
05 4	04 5	05 3	10 4	17 1
01 6		06 4	01 4	01 4
01 4		06 2		17 2
02 5		01 5		01 3
03 4		06 3		18 1
04 5		01 4		01 5
05 5		07 1		18 2
06 5		01 1		01 5
07 5		02 5		
01 7		03 5		
01 1		04 5		
02 5				

Наведемо приклад обробки протоколу відповідей на завдання «Дерев'яна лінійка».

Зразок можливих відповідей:

1. Креслити. 2. Східці для драбини. 3. Ложка. 4. Для виготовлення рамки. 5. Поверхня для зберігання голок. 6. Ніж для паперу. 7. Поплавок. 8. Терези. 9. Паливо для багаття.

В даному прикладі зараховуються усі відповіді. Кожна помічається в спеціальному аркуші з закодованими категоріями. Наприклад:

1. Креслити: тип 01 (як палиця); підтип 7 (традиційна функція); конкретизація 01. Код 01.7.01. Оригінальність 1.

2. Як сходи: тип 02; підтип 4; конкретизація 02. Код 02.4.02. Оригінальність 5.

3. Як ложка: тип 02; підтип 8; конкретизація 05. Код 02.8.05. Оригінальність 1.

4. Зробити рамку: тип 05; підтип; конкретизація 04 Код 05.1.04 Оригінальність 1.

5. Поверхня для голок: тип 08; підтип 3; конкретизація 02. Код 08.3.02. Оригінальність 4.

6. Ніж для паперу: тип 10; підтип 1; конкретизація 03. Код 10.1.03. Оригінальність 2.

7. Поплавок: тип 07; підтип 1; конкретизація 03. Оригінальність 5.

8. Терези: тип 02; підтип 6; конкретизація 02. Код 024).02. Оригінальність 1.

9. Паливо для багаття: тип 12; підтип 1; конкретизація 04. Код 12.1.04. Оригінальність 4.

Випикуємо коди відповідей та їх оригінальність:

1) 01.7.01. – 1 ; 2) 02.4.02. – 5 ; 3) 02.8.05. – 1 ; 4) 05.1.04. – 1 ; 5) 08.3.02. – 4 ; 6) 10.1.03. – 2 ; 7) 07.1.03. – 5 ; 8) 02.6.02. – 1 ; 9) 12.1.04. – 4 .

Показники творчого мислення становлять: швидкість 9 (кількість зарахованих відповідей); гнучкість 9 (кількість різних відповідей; відповіді з однакових типів і підтипів не зараховуються); оригінальність 24 (сума балів за оригінальність з усіх відповідей).

Таким чином тестові оцінки вербального творчого мислення респондента становлять: швидкість 9, гнучкість 9, оригінальність 24.

У процесі експериментального дослідження задля визначення психодіагностичного потенціалу тесту Гілфорда, проведено розрахунки його надійності та валідності. Одержано дані відносно ретестової валідності і надійності паралельних форм.

Ретестову надійність обчислено шляхом підрахунку коефіцієнтів кореляції між двома послідовними тестуваннями тих самих обстежуваних з інтервалом у 3 тижні. Результати наведено в таблиці 1 (N=150; p=0,01).

Таблиця 1.

Значення коефіцієнтів кореляції між результатами двох тестувань за допомогою тесту «Незвичайне використання»

Показники тесту		
Швидкість	Гнучкість	Оригінальність
0,85	0,84	0,82

Середнє арифметичне значення коефіцієнтів кореляції (0,84) становить показник ретестової надійності. Отриманий

результат є високим і свідчить про задовільну валідність цього тесту.

Також визначено надійність паралельних форм. Для цього використана паралельна форма тесту Гілфорда, на прикладі незвичайного використання іншого предмету (в нашому випадку – паперової газети). Результати, отримані при використанні двох форм тесту представлені в таблиці 2 (N = 150; p = 0,01).

Таблиця 2.

Значення коефіцієнтів кореляції між результатами двох тестувань для паралельних форм опитувальника Гілфорда

Показники тесту		
Швидкість	Гнучкість	Оригінальність
0,81	0,78	0,78

Середнє арифметичне значення коефіцієнтів становить 0,79. Таким чином, надійність паралельних форм також є достатньо високою.

Розподілу тестових показників також перевірявся за допомогою t-критерію Ст'юдента. За результатами обчислень не встановлено значущих відмінностей між отриманими індексами за обома використаними паралельними формами тесту. Також не встановлено значущих відмінностей між значеннями швидкості, гнучкості й оригінальності при перевірці результатів тестування за допомогою критерію Пірсона χ^2 . Таким чином, отримані значення надійності можна вважати достовірними.

З метою перевірки внутрішньої узгодженості шкал опитувальника проведено розрахунок коефіцієнту α -Кронбаха. Для швидкості мислительного процесу коефіцієнт становить 0,70; для гнучкості – 0,68; для оригінальності – 0,71. Усі отримані значення можна вважати такими, що відповідають загальноприйнятим вимогам до психодіагностичних методик.

З метою встановлення валідності тесту Гілфорда «Незвичайне використання» проведено порівняння результатів, отриманих при його застосуванні, з результатами іншої методики дослідження креативності – відомого тесту «Словесні тріади» (автори - В. Меде і К. Піорковський, адаптація В. Барка).

Встановлено, що показники креативності тесту Гілфорда «Незвичайне використання» корелюють з аналогічними показниками швидкості й оригінальності тесту «Словесні тріади» (табл. 3) (N = 150; p = 0,01).

Таблиця 3

Кореляції шкал тестів «Незвичайне використання» і «Словесні тріади»

Показники тесту «Словесні тріади»	Показники тесту «Незвичайне використання»			
	Швидкість	Гнучкість	Оригінальність	Підсумковий результат
Швидкість	0,78	0,75	0,61	0,71
Оригінальність	0,63	0,65	0,76	0,68

Примітка: курсивом виділено статистично значущі коефіцієнти кореляції ($p = 0,01$; $N = 150$).

Як видно з табл. 3, зафіксовано значущі кореляційні зв'язки за показниками швидкості виконання завдань обох тестів (0,78), оригінальності відповідей (0,76), а також між показниками швидкості тесту «Словесні тріади» і гнучкістю за тестом «Незвичайне використання» (0,75). Це свідчить про валідність тесту Гілфорда за критеріями швидкості і оригінальності (при порівнянні з результатами виконання тесту «Словесні тріади»).

Також нами встановлений позитивний зв'язок показників рівня креативності з деякими характеристиками тестометричного інтелекту, який визначався за допомогою використання тесту Амтхауера (застосовувались субтести №№ 2; 3; 4, які діагностують рівень вербального компонента інтелекту, і субтест №6 – невербального на числовому стимульному матеріалі) (табл. 4) ($N = 150$; $p = 0,01$).

Таблиця 4

Кореляції шкал тесту «Незвичайне використання» і тесту Амтхауера

Показники інтелекту за тестом Амтхауера	Показники тесту «Незвичайне використання»			
	Швидкість	Гнучкість	Оригінальність	Підсумковий результат
Вербальний (субтест 2)	0,55	0,50	0,45	0,57
Вербальний (субтест 3)	0,53	0,51	0,48	0,50
Вербальний (субтести 4)	0,56	0,52	0,49	0,54
Невербальний (субтест 6)	0,38	0,40	0,35	0,37

Примітка: курсивом виділено статистично значущі коефіцієнти кореляції ($p = 0,05$; $N = 150$).

Як видно, зафіксовано значущі позитивні кореляційні зв'язки між рівнем вербального інтелекту (за вербальними субтестами 2; 3 і 4) і показниками креативності (підсумковим, швидкістю й гнучкістю). Щодо невербального інтелекту, отримано незначущі позитивні кореляції між результатами виконання шостого субтесту (числові ряди) і показниками креативності, щодо результатів за іншими невербальними субтестами тесту Амтхауера, розрахунки не виявили значущих коефіцієнтів кореляції з показниками рівня креативності. Очевидно, це пояснюється тим, що тест Гілфорда передбачає оперування словесним

стимульний матеріалом, отже при виконанні завдань задіяні саме вербальні компоненти інтелекту. Отримані дані підтверджують деякі теоретичні парадигми, згідно з якими вербальна креативність і вербальний тестометричний інтелект є взаємозалежними чинниками і проявляються разом (одночасно).

Також встановлено зв'язок показників креативності за тестом Гілфорда «Незвичайне використання» з показниками успішності навчання курсантів, які оцінювались за трибальною порядковою шкалою (висока, середня, низька) (табл.5)

Таблиця 5.

Кореляції шкал тесту «Незвичайне використання» з успішністю навчання

	Показники тесту «Незвичайне використання»			
	Швидкість	Гнучкість	Оригінальність	Підсумковий результат
Успішність навчання	0,75	0,70	0,67	0,71

Примітка: курсивом виділено статистично значущі коефіцієнти кореляції ($p = 0,01$; $N = 150$).

Як видно, підсумковий результат (0,71) свідчить про наявність статистично значущого зв'язку між підсумковим індексом

креативності і успішністю навчання, а також про зв'язок параметрів швидкості й гнучкості з успішністю. Очевидно, ці показники креативності можуть мати певне значення для

Питання психології

прогнозування академічної успішності навчання курсантів.

З метою дослідження особливостей творчого потенціалу працівників поліції проведено їх тестування з використанням тесту «Незвичайне використання». Результати, отримані внаслідок експериментальної роботи аналізувались з використанням статистичних методів. Брались до уваги середні значення,

стандартні відхилення, а також мода і медіана. Встановлено відповідність середніх значень закону нормального розподілу, що уможливило використання стандартного набору статистичних методів програм Excel та SPSS при обрахунку результатів У табл. 6–7 наведено середньостатистичні та інші показники за результатами тестування, отримані на вибірках жінок і чоловіків.

Таблиця 6

Статистичні показники, отримані за результатами тестування працівників поліції (загальна вибірка, чоловіки. N = 92)

Статистичні параметри	Показники тесту «Незвичайне використання»			
	Швидкість	Гнучкість	Оригінальність	Підсумковий результат
<i>X</i>	7,15	6,33	15,65	29,13
<i>σ</i>	2,03	1,86	3,90	4,25
медіана	7	6	15	28
мода	7	6	16	30

Примітка: *X* - середнє арифметичне; *σ* – стандартне відхилення. Курсивом виділені значення, за якими зафіксовано статистично достовірні відмінності між середніми арифметичними ($p=0,05$).

За результатами порівняння результатів тестування жінок і чоловіків відмічено вищі індекси у жінок за показниками гнучкості й оригінальності; щодо швидкості мислительного процесу значущих

відмінностей не зафіксовано. Вищим є і підсумковий результат жінок. Отже жінки поліцейські переважають чоловіків за деякими показниками, що може свідчити про більш розвинуте дивергентне мислення.

Таблиця 7

Статистичні показники (в Т-балах), отримані в процесі тестування працівників поліції (загальна вибірка, жінки. N = 58)

Статистичні параметри	Показники тесту «Незвичайне використання»			
	Швидкість	Гнучкість	Оригінальність	Підсумковий результат
<i>X</i>	7,50	7,90	18,17	33,57
<i>σ</i>	2,10	2,16	4,33	4,51
медіана	7	7	17	32
мода	7	8	19	33

Примітка. Примітка: *X* - середнє арифметичне; *σ* – стандартне відхилення. Курсивом виділені значення, за якими зафіксовано статистично достовірні відмінності між середніми арифметичними ($p=0,05$).

В таблиці 8 представлені усереднені показники, отримані в результаті тестування груп курсантів і поліцейських (N = 290; $p = 0,01$).

Таблиця 8.

Середні показники за результатами виконання тесту «Незвичайне використання»

	Швидкість	Гнучкість	Оригінальність	Підсумковий результат
Курсанти (N = 150)	7.4	6.7	18.6	26,7
Поліція громади (N = 80)	8.1	7.3	18.5	33,3
Патрульна поліція (N = 60)	7.6	7.4	17.8	32,8

Як бачимо, поліцейські демонструють дещо вищі показники швидкості й гнучкості мислення, а також за сумарними балами,

порівняно з курсантами, проте значущих відмінностей між результатами, отриманими в

різних групах обстежуваних, не виявлено ($p=0,05$).

Психологу в практичній роботі варто враховувати, що інтервали значень за методикою Гілфорда становлять:

за шкалою швидкості – від 1 до 18 балів, при цьому коридор середніх значень становить від 5 до 11 балів;

за шкалою гнучкості – від 1 до 20 балів (коридор середніх – від 5 до 14 балів);

за шкалою оригінальності – від 2 до 24 балів (коридор середніх значень – від 7 до 16 балів);

за підсумковим результатом – від 3 до 39 балів (коридор середніх – від 11 до 26 балів).

Бали нижче та вище зазначеного коридору вважаються низькими та високими відповідно. Таким чином, отримані середньонормативні показники для загальної вибірки можливо вважати еталонними при тестуванні поліцейських і курсантів ЗВО МВС України.

Висновки. Таким чином, здійснено українськомовну адаптацію тесту Гілфорда «Незвичайне використання» на вибірці курсантів ЗВО МВС з специфічними умовами навчання і поліцейських Національної поліції України. Отримано середньонормативні дані

щодо швидкості, гнучкості й оригінальності дивергентного мислительного процесу, а також щодо підсумкового результату креативності. В результаті дослідження отримано основні психометричні характеристики опитувальника: критеріальну валідність, надійність (ретестову і паралельних форм), внутрішню узгодженість тощо, наведені середньостатистичні тестові норми і дані щодо статистичного зв'язку креативності з успішністю навчання. Встановлено, що за результатами виконання даного опитувальника психологи можуть досліджувати творчий потенціал курсантів і поліцейських, прогнозувати успішність майбутньої професійної діяльності. Більшість курсантів, які характеризуються експертами як успішні, демонструють нормативні і підвищені показники креативності (кількість, гнучкість і оригінальність). Результати дослідження підтвердили значні психодіагностичні можливості адаптованого тесту «Незвичайне використання» і доцільність його використання у процесі психологічного супроводу навчання поліцейських і курсантів закладів вищої освіти МВС держави і поліцейських Національної поліції України.

Список використаних джерел

1. Про Національну поліцію : Закон України від 02.07.2015 р. № 580-VIII. *Відомості Верховної Ради України*. 2015. № 40–41 (від 09.10.2015). Ст. 379. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (дата звернення: 27.08.2020).
2. Барко В.І., Панок В.Г., Лазаревський С.В. Психолого-педагогічна діагностика творчого потенціалу особистості учня в навчально-виховному процесі // Методичні рекомендації для практикуючих психологів. - К-Тернопіль, 2000, 30с.
https://lib.iitta.gov.ua/711684/1/%D0%B4%D1%96%D0%B0%D0%B3%D0%BD%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B0%D1%82%D0%B2%D0%BE%D1%80%D1%87%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%BF%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%86%D1%96%D0%B0%D0%BB%D1%83.p
3. Методики психологічної діагностики індивідуально-психологічних особливостей працівників Національної поліції України: методичні рекомендації / Криволапчук В.О., Сизоненко А.С., Остапович В.П., Барко В.І.; Київ: ДНДІ МВС України, 2020. 78 с.
4. Професіограми за основними видами поліцейської діяльності: наук.-практ. посіб. / В.П. Остапович, І.О. Дубова, В.І. Барко та інші; за заг. ред. проф. В.О. Криволапчува. Київ: ДНДІ МВС України; ФОП Кандиба Т.П., 2018. 244 с.
5. Bouchard C. Physical activity and health / C. Bouchard, S. N. Blair, W. L. Haskell. Champaign : Human Kinetics, 2007. 410 p
6. Cochraine R. E., Tett R., L. Vandecreek. Psychological Testing and the Selection of Police Officers. A National Survey. *Criminal Justice and Behavior*, 30(5): 511-537 · October 2003. <https://www.researchgate.net/publication/247743668>
7. Dunnette M. D., Borman W. C. Personnel Selection and Classification Systems. *Annual Review of Psychology*. 1979. Vol. 30, No. 1. Pp. 477–525. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.ps.30.020179.002401>
8. Barrett, G. V., Miguel, R. F., Hurd, J. M., Lueke, S. B., Tan, J. A. Practical Issues in the Use of Personality Tests in Police Selection. *Public Personnel Management Volume* 32 No. 4 Winter 2003. DOI: <https://doi.org/10.1177/009102600303200403>
9. Guilford, J.P., Hoepfner, R. (1967). *The analysis of intelligence*. New York: McGraw-Hill.

References

1. Pro Natsionalnu politsiiu : Zakon Ukrainy vid 02.07.2015 r. № 580-VIII. *Vidomosti Verkhovnoi Rady Ukrainy*. 2015. № 40–41 (vid 09.10.2015). St. 379. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/580-19> (data zvernennia: 27.08.2020).

2. Barko V.I., Panok V.G., Lazarevskiy S.V. Psychologo-pedagogicna diagnostyka tvorchogo potentsialy osobystosti uchnia v navchalno-vichovnomu protsesi [Psychologo-Pedagogical diagnostic of pupil's creativity in educational process] Methodical recommendations for psychologists. K.-Ternopil. 2000. 30 s.
3. Metodyky psykholohichnoi diahnozyky indyvidualno-psykholohichnykh osoblyvostei pratsivnykiv Natsionalnoi politysii Ukrainy: metodychni rekomendatsii [Methods of psychological diagnosis of individual psychological characteristics of employees of the National Police of Ukraine: guidelines] / Kryvolapchuk V.O., Syzonenko A.S., Ostapovych V.P., Barko V.I.; Kyiv: DNDI MVS Ukrainy, 2020. 78 s.
4. Profesiografichnyi opys osnovnykh vydiv diialnosti v orhanakh vnutrishnikh sprav Ukrainy: prakt. Posib [Professional description of the main activities in the bodies of internal affairs of Ukraine: practical. Possibilities] / V. I. Barko, Yu. B. Irkhin, T. V. Neshcheret, O. V. Shapovalov. Kyiv: KNUVS, Drukarnia MVS, 2007. 100 s
5. Bouchard C. Physical activity and health / C. Bouchard, S. N. Blair, W. L. Haskell. Champaign : Human Kinetics, 2007. 410 p
6. Cochrane R. E., Tett R., L. Vandecreek. Psychological Testing and the Selection of Police Officers. A National Survey. Criminal Justice and Behavior, 30(5):511-537 · October 2003. <https://www.researchgate.net/publication/247743668>
7. Dunnette M. D., Borman W. C. Personnel Selection and Classification Systems. Annual Review of Psychology. 1979. Vol. 30, No. 1. Pp. 477–525. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev.ps.30.020179.002401>
8. Barrett, G. V., Miguel, R. F., Hurd, J. M., Lueke, S. B., Tan, J. A. Practical Issues in the Use of Personality Tests in Police Selection. Public Personnel Management Volume 32 No. 4 Winter 2003. DOI: <https://doi.org/10.1177/009102600303200403>
9. Guilford, J.P., Hoepfner, R. (1967). *The analysis of intelligence*. New York: McGraw-Hill.

Summary

Barko V. I. Main Researcher, State Research

Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine

Barko V. V. Senior Researcher, State Research

Institute of the Ministry of Internal Affairs of Ukraine

Fedorenko O. I. Head of the Department of Pedagogy

and Psychology, Kharkiv National University of Internal Affairs

PSYCHODIAGNOSTIC POTENTIAL OF THE "UNUSUAL USE" TEST FOR STUDYING THE CREATIVITY OF LAW DEFENDERS

Introduction. The article is devoted to the issue of Ukrainian-language adaptation of the *common psychodiagnostic tool – test “Unusual use” developed by J. Guilford – within the framework of improving the system of psychological support of work with the staff of the National Police of Ukraine. The method has been used by psychologists since the middle of 1960s for professional selection and psychological support of staff of many organizations, including law enforcement agencies. There are no Ukrainian-language versions of this test for police officers and cadets in our country yet, although its structure and diagnostic capabilities are suitable for use in state law enforcement agencies.*

Purpose. The purpose of the article is: a) to translate the text of the Guilford's test from English into Ukrainian; b) to conduct a survey involving approximately three hundred cadets and employees of the National Police of Ukraine from various departments; c) to find out the average test norms and the main psychometric characteristics of the adapted test “Unusual use”.

Methods. The main research methods were: a) methods of analysis of scientific sources, b) psychological diagnostics, c) testing of National Police officers in order to obtain the results for men and women, surveys of teachers and course officers, expert evaluation, d) statistical methods including in order to determine the main psychometric characteristics of the adapted test (was carried out using the standardized package of IBM SPSS Statistics 23.0 programs).

Originality. For the first time in the article the Ukrainian language adaptation of the Guilford's test “Unusual use” for Police personnel was carried out. Also in the article the average test norms for Police officers and cadets are presented, as well as the main psychometric characteristics of the adapted test - construct validity, reliability (retest and parallel forms), internal consistency of scales, etc.). Thus the adapted Guilford's test provides a comprehensive psychological diagnosis of some important psychological characteristics of divergent thinking, included in quantity of thinking process, flexibility and originality.

Conclusion. It is shown that with the results of adapted Guilford's test “Unusual use” the psychologist can determine the level of creativity of Police officers and cadets, as well as some informative it's components, such as quantity, flexibility and originality. It is noted that

the majority of cadets, who are characterized by experts as successful, demonstrate normative and increased indicators of creativity. The results of the study confirmed the significant psychodiagnostic capabilities of the adapted test “Unusual use” and the expediency of its use in the process of psychological support of training of Police officers and cadets of higher education institutions of the Ministry of Internal Affairs of the state and police NPU.

Key words: test “Unusual use”; creativity; divergent thinking; psychometric characteristics; reliability; validity; average normative indicators.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

Дата надходження рукопису/Date of receipt of the manuscript: 08.12.23.

Дата прийняття рукопису/Date of acceptance of the manuscript: 31.12.23.

© 2024. This work is under an open license [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Березовська Л. І. кандидат психологічних наук, доцент,
Національний університет «Львівська політехніка»
<https://orcid.org/0000-0002-5972-7883>

Богайчук В. Ж. кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри соціальної комунікації та публічної
дипломатії Національний університет оборони України
<https://orcid.org/0000-0003-4977-5870>

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЖИТТЄСТІЙКОСТІ СТУДЕНТІВ ВІЙСЬКОВОЇ КАФЕДРИ

У статті представлено теоретичний аналіз поняття «життєстійкість», огляд сучасних емпіричних зарубіжних та вітчизняних розвідок життєстійкості. Емпірично досліджено життєстійкість з використанням повної версії тесту життєстійкості С. Мадді та короткої версії тесту життєстійкості (В.О. Олефір, М.А. Кузнецов, А.В. Павлова). Розглянуто особливості життєстійкості та її параметрів у студентів військової кафедри.

Ключові слова: життєстійкість; залученість; контроль; прийняття ризику; студенти військової кафедри.

Вступ. На даний час в Україні продовжується повномасштабна війна, яка є великим стресом для всіх громадян країни. Згідно опитування соціологічної групи «Рейтинг» «Стресові стани населення України в контексті війни» (10.11.2023 р.) кількість тих, хто отримав досвід перебування в зоні бойових дій до 44% (Стресові стани населення України, 2023). Впродовж 2022 року (6.04, 18-19.06 та 8-9.10) цією ж соціологічною групою досліджено рівень життєстійкості українців: 3,9 з 5,0 балів, що складається з психологічної стійкості (4,0) та підтримки фізичного здоров'я (3,8) (Восьме, чотирнадцяте, вісімнадцяте загальнонаціональне опитування: психологічні маркери війни, 2022). Життєстійкість допомагає людині ефективно існувати всупереч труднощам та перешкодам, що особливо є важливим під час таких сильних стресових ситуацій як військові дії.

Життєстійкість є динамічною характеристикою, безперервним та активним процесом позитивної адаптації людини до подій, ситуацій, негараздів та кризових ситуацій. Це вказує не на статичність характеристики, а на постійну зміну: або підвищення, або зниження. Тобто життєстійкість особистості може розвиватися впродовж життя.

Особливо важливою є життєстійкість для військових, які боронять Україну на полі

бою. Виконуючи бойові завдання їхня психіка функціонує на межі допустимих навантажень, що приводить до виснаження та зниження ефективності. В подальшому це може привести до підвищення тривожності, виникнення імпульсивності, появи психічних травм, посттравматичних розладів, що можуть мати як короткочасний, так і довготривалий характер. Важливу роль у попередженні виникнення зазначених станів відіграє здатність особистості витримувати ситуацію гострого або хронічного стресу, зберігати внутрішню збалансованість, в той же час не знижувати успішність діяльності (Чиханцова, 2017).

Життєстійкість у військових розвивається у процесі їхньої підготовки, під час навчання та опрацювання навичок, що є важливими для військової справи. Військовими стають не лише ті молоді люди, які вибрали військові професії у якості основних, а і ті, хто опановує цивільні професії. Студенти під час навчання у закладах вищої освіти часто паралельно обирають навчання на військовій кафедрі. Це дає їм можливість пройти військову підготовку та по закінченню отримати офіцерське звання. З вересня 2024 року у всіх закладах вищої освіти України з'являться пілотні військові кафедри, де будуть проходити військову підготовку хлопці та дівчата.

Оскільки в подальшому студенти військової кафедри стають військовими, то хороший рівень життєстійкості буде допомагати їм ефективно виконувати поставленні завдання. У такому разі постає потреба в емпіричному дослідженні життєстійкості студентів військової кафедри.

Метою статті виступає теоретико-емпіричне дослідження життєстійкості студентів військової кафедри.

Завдання статті: проаналізувати сучасні закордонні та українські дослідження життєстійкості військових та емпірично дослідити та описати особливості прояву життєстійкості студентів військової кафедри.

Теоретичне підґрунтя.

Психологічний аналіз поняття «життєстійкості».

Поняття життєстійкості (англ. Hardiness) введено S. Maddi, S. Kobasa (1984) в другій половині XX ст. S. Maddi (2004) вказує, що життєстійкість є психологічною живучістю і розширеною ефективністю людини, що пов'язана з мотивацією людини до подолання стресогенних життєвих ситуацій.

Дослідник зазначає, що життєстійкість складається з трьох компонентів: залученість, контроль та прийняття ризику. Компонент «залученість» є важливою характеристикою ставлення особистості до себе, оточення та характеру взаємодії з ним, яка дає сили та мотивує людину до самореалізації, здорового способу думок та поведінки; дає можливість відчувати себе значущою та достатньо цінною для повного включення у вирішення життєвих завдань і звертати увагу на стресогенні фактори та зміни. Компонент «контроль» передбачає пошук шляхів впливу на результати стресогенних змін, у протидію впадінню в стан безпорадності та пасивності. Суть компоненту «прийняття ризику» полягає у сприйнятті особистістю життєвих подій та проблем як виклику та випробовування особистості для себе та допомагає людині бути відкритою до оточуючого світу, інших людей та соціуму.

S. Maddi (2022) наголошував на важливості експресії всіх трьох компонентів для підтримки здоров'я та оптимального рівня працездатності та активності в стресових умовах.

Життєстійкість особистості передбачає вміння ефективно існувати і здійснювати

діяльність незалежно від перешкод та труднощів, з якими людині доводиться стикатись. Ця характеристика передбачає здатність людини балансувати між адаптацією до нових вимог середовища та прагненням до гармонійного, повноцінного життя.

Життєстійкість, як підкреслює дослідниця Т. Ларіна (2007), є способом виживання, який може полягати у швидкій максимальній мобілізації ресурсів в екстремальних умовах, в ситуаціях загрози життю тощо. Життєстійкість також можна розглядати як рису особистості, що визначає її стиль поведінки, спрямованість на подолання труднощів, здатність гнучко реагувати на зміни.

Дослідниця С. Кравчук (2018) зазначає, що життєстійкість як концепт необхідно розглядати на змістовно-структурному рівні аналізу як інтегральну характеристику особистості, як складник адаптаційного особистісного ресурсу та предиктора психологічної резилентності. як складну інтегральну характеристику особистості, яка складається з: емоційного, когнітивного, вольового, морального та поведінкового компонентів. До емоційного складника належить «задоволення» (залучення від власної діяльності), до когнітивного складника «контроль», «прийняття ризику». Виявлено залежність життєстійкості від таких форм емоційного реагування, як гнів, злість, страх, безсилля, роздратування.

Т. Титаренко (2009) вказує, що життєстійкість проявляється в індивідуальних особливостях та у вчинках особистості. Життєстійкість виявляється в таких рисах характеру, як: цілеспрямованість, активність, загартованість, сміливість, витримка тощо. Автор зауважує, що особистісна життєстійкість виявляється у вчинках, які свідомо здійснюються на основі вчасно зроблених життєвих виборів.

Аналіз досліджень життєстійкості у військових.

Психологія на даний час накопичила значну кількість емпіричних досліджень як у зарубіжній, так і у вітчизняній науці.

Paul T. Bartone, Robert R. Poland та інші (2008) вважають, що життєстійкість сприяє успіху кандидатам у спецназ армії США, є

важливою індивідуальною характеристикою, що пов'язана із стресостійкістю та успішною роботою. Автори зазначають, що кандидати, що пройшли відбір, мають суттєво вищий рівень життєстійкості у порівнянні з кандидатами, що не були відібрані до Сил спеціального призначення армії США. В іншому дослідженні Paul T. Bartone, Dennis R. Kelly та інші (2013) визначили, що життєстійкість є предиктором продуктивності лідера та сприяє адаптації військових.

Норвезькі дослідники B. H. Johnsen, S. W. Hystad та інші (2014) встановили, що включеність як складова життєстійкості є важливою передумовою успішного виконання професійної діяльності. Високий рівень включеності допоміг подолати суворе випробовування: 250-кілометрового 9-ти денного зимового переходу на лижах в умовах Арктики, який був складовою відбору норвезьких прикордонників.

У дослідженні S. Lo Bue, S. Kintaert та ін. (2016) зазначено, що впродовж напруженої 22-тижневої базової підготовки серед новобранців у Нідерландській повітряно-десантній бригаді в осіб із вищим рівнем життєстійкості зафіксовано істотно менший рівень відсіву, ніж у тих, в кого життєстійкість є нижчою. А також визначено, що витривалість слабко впливає на наполегливість військовослужбовців.

Згадані закордонні дослідження свідчать, що життєстійкість та її складові є важливими характеристиками військових, що дають змогу їм підготуватися до виконання професійної діяльності або ж ефективно її здійснювати.

В українській психології також зроблено доволі багато емпіричних розвідок прояву життєстійкості військових. Так, Н. Матейко (2022) здійснено дослідження життєстійкості військових в умовах військових дій. 6% старших (31-45 років) та 13.8% молодших (19-30 років) військових, які на момент проведення дослідження перебували в зоні АТО і мали попередній бойовий досвід, демонструють високий рівень життєстійкості. В той же час визначено відсутність високого рівня залученості у те, що відбувається навколо них (бойові дії).

Дослідницею О. Мельник (2019) визначено життєстійкість в контексті

адаптації учасників бойових дій до умов мирного життя. Найвищий показник життєстійкості виявлено в учасників бойових дій віком від 31 до 45 років (97,00), найнижчий – у 20-30-річних (79,67), у досліджуваних старших за 45 років він складає 88,33. Для учасників бойових дій вікових періодів 20-30 років та 31-45 років характерний високий рівень життєстійкості, посттравматичного зростання, резилентності та психологічного благополуччя.

О. Кокун (2022) провів всеукраїнське опитування «Твоя життєстійкість в умовах війни» та визначив у респондентів, які брали участь у бойових діях з вищий рівень психофізіологічної життєстійкості. Професійна життєстійкість у тих, хто мав бойовий досвід є такого ж рівня як і у тих, хто був вимушений переїхати за кордон та у межах України.

Дослідниці І. Ламаш та Н. Мікашлова (2017) дослідили життєстійкість як ресурс саморегуляції курсантів з різним досвідом військової діяльності. Авторами визначено нормативний рівень життєстійкості як у тих, хто мав досвід служби в армії та участь в бойових діях, так і у курсантів без військового досвіду. Визначено зворотну взаємозалежність між параметром життєстійкості «залученість» та самостійністю, автономністю в організації активності.

Згадані українські дослідження свідчать, що життєстійкість та її складові добре розвинуті у військових, що дає змогу їм ефективно виконувати професійну діяльність, незалежно від перешкод та труднощів, з якими військовим доводиться стикатись.

Методи дослідження. Впродовж дослідження було використано такі методи:

- теоретичний огляд літератури з метою з'ясування стану розробленості проблеми життєстійкості на сучасному етапі за кордоном та в Україні: аналіз, синтез, узагальнення;

- емпіричне дослідження життєстійкості студентів військової кафедри здійснено за використанням тесту життєстійкості S. Maddi (Д. Леонтьєв, Е. Рассказова) та короткою версією тесту життєстійкості (В.О. Олефір, М.А. Кузнецов, А.В. Павлова), а також анкети для збору

даних щодо базових демографічних даних (вік, спеціальність, заклад вищої освіти, місце проживання) та спеціальних питань (особливостей мотивації вступу на військову кафедру, поведінки в критичних ситуаціях, самооцінки респондентами вміння опиратися життєвим труднощам та загальних уявлень про своє майбутнє);

- аналіз здійснено на основі описових статистик.

Результати та обговорення. Для визначення особливостей життєстійкості та її параметрів у студентів військової кафедри було здійснено емпіричне дослідження. Опитування здійснено серед студентів військових кафедр закладів вищої освіти міста Львів із застосуванням Google Forms. Вибірка складалася з 61 особи віком від 19 до 23 років, переважна кількість досліджуваних мала 21-22 роки.

Серед мотивів вступу на військову кафедру найбільш поширеними причинами респонденти зазначили інтерес ($n=13$; 22%) і рекомендації друзів та одногрупників ($n=11$;

18%). Загалом мотиви респондентів варіювалися від бачення власної вигоди у вступі на військову кафедру (як бонус до спеціальності, кар'єрного росту) до бажання служити у збройних силах та розгляду такого досвіду як морального обов'язку.

Перед визначенням життєстійкості за інструментальними тестами респонденти дослідили рівень прояву цієї характеристики через самовизначення. Для визначення рівнів життєстійкості ми користувалися логікою запропонованою у тесті життєстійкості S. Maddi (Д. Леонтьєв, Е. Рассказова), що передбачає інтерпретувати отримані результати шляхом співвідношення показників з середніми значеннями. Якщо показник є меншим за нижню межу стандартного відхилення середнього значення – це говорить про умовно низьку інтенсивність прояву ознаки, якщо показник є більшим за вищу межу стандартного відхилення середнього значення – про умовно високу інтенсивність прояву ознаки (таблиця 1).

Таблиця 1

Описові статистики самооцінки життєстійкості

	Mean	Median	Mode	Std. deviation	Minimum	Maximum
Життєстійкість	7.0656	7	7	1.18137	5	10

18 респондентів (29.5%) визначають у себе високий рівень життєстійкості, низький рівень 3 досліджуваних (4.9%) та більшість зазначають середній рівень ($n=40$; 65.6%). Тобто більшість респондентів вибірки визначають у себе достатній рівень життєстійкості, що забезпечує регуляцію психоемоційної напруги на достатньому рівні. Студенти військової кафедри проявляють достатній рівень готовності опиратися стресу та орієнтованість на оволодіння проблемними аспектами ситуації, прояв активності у вирішенні труднощів.

Розглянемо результати дослідження, отримані за тестами визначення життєстійкості. Дані описової статистики за тестом життєстійкості S. Maddi (Д. Леонтьєв, Е. Рассказова) та короткою версією тесту життєстійкості (В.О. Олефір, М.А. Кузнецов, А.В. Павлова) надано у таблиці 2. Середні значення та стандартне відхилення використано для визначення рівнів вияву життєстійкості, залученості, контролю та прийняття ризику.

Таблиця 2

Описові статистики параметрів життєстійкості

	Mean	Median	Mode	Std. deviation	Minimum	Maximum
Життєстійкість_1	56.1311	56	51	8.62066	35	87
Залученість_1	23.2131	22	21	4.65516	14	41
Контроль_1	21.1475	21	20	3.64159	12	31
Прийняття ризику_1	10.7049	10	9	2.71627	5	16
Життєстійкість_2	25.0656	24	23	4.73240	13	37
Залученість_2	7.9508	8	7	1.87462	3	12
Контроль_2	7.1148	7	7	2.25904	1	12
Прийняття ризику_2	7.3279	7	6	2.02255	4	14

Примітка: 1 – шкали тесту життєстійкості S. Maddi (Д. Леонтьєв, Е. Рассказова); 2 – шкали короткої версії тесту життєстійкості (В.О. Олефір, М.А. Кузнецов, А.В. Павлова).

Рівні прояву життєстійкості у відсотках надано на рисунку 1.

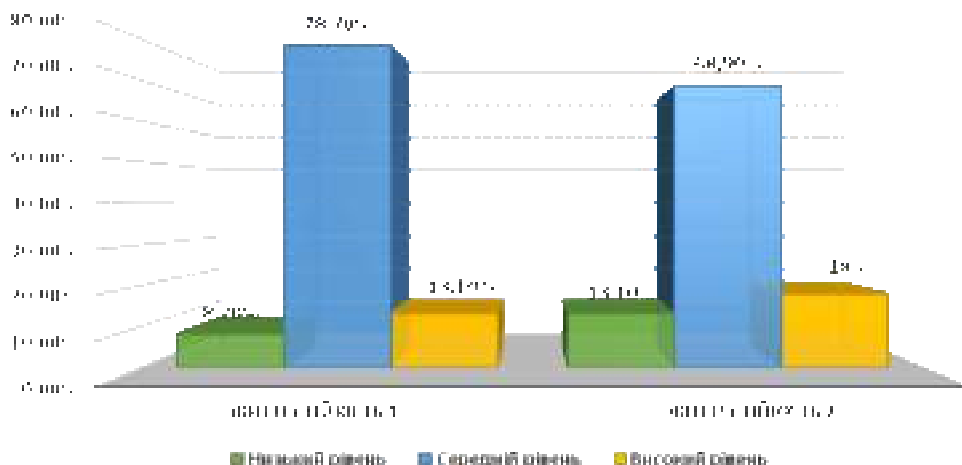

Рис. 1. Рівні життєстійкості за повною та короткою версіями тесту

Примітка: 1 – шкали тесту життєстійкості S. Maddi (Д. Леонт'єв, Е. Рассказова); 2 – шкали короткої версії тесту життєстійкості (В.О. Олефір, М.А. Кузнецов, А.В. Павлова).

За тестом життєстійкості S. Maddi (Д. Леонт'єв, Е. Рассказова) (тест 1) серед досліджуваних більше з показниками середнього рівня ($n=48$; 78.7%), ніж за короткою версією тесту життєстійкості (В.О. Олефір, М.А. Кузнецов, А.В. Павлова) ($n=42$; 68.9%) (тест 2). Високий рівень визначається у більшій кількості респондентів за тестом 2 ($n=11$; 18%), за тестом 1 менше респондентів з високим рівнем життєстійкості ($n=8$; 13.1%). Поглиблений аналіз середніх значень, Медіани та Моду вказує на те, що показники життєстійкості за тестом життєстійкості S. Maddi (Д. Леонт'єв, Е. Рассказова) зміщені до низького рівня: $M=56.13$, $Mo=56$, $Me=51$.

Отримані дані про рівні життєстійкості респондентів можуть вказувати на те, що для

студентів військової кафедри характерною є посереднє вираження життєстійкості в життєвих ситуаціях, яке забезпечує регуляцію психоемоційної напруги, з якою стикаються респонденти на достатньому рівні. Тобто, в більшості ситуацій респонденти проявляють достатній рівень готовності опиратися стресу та орієнтованість на оволодіння проблемними аспектами ситуації, прояв активності у вирішенні труднощів. Втім, нерідко респонденти можуть відчувати брак ресурсів та інструментів подолання, що призводитиме до підвищення рівня напруги.

Рівні прояву параметрів життєстійкості «залученість», «контроль», «прийняття ризику» у відсотках надано на рисунку 2.

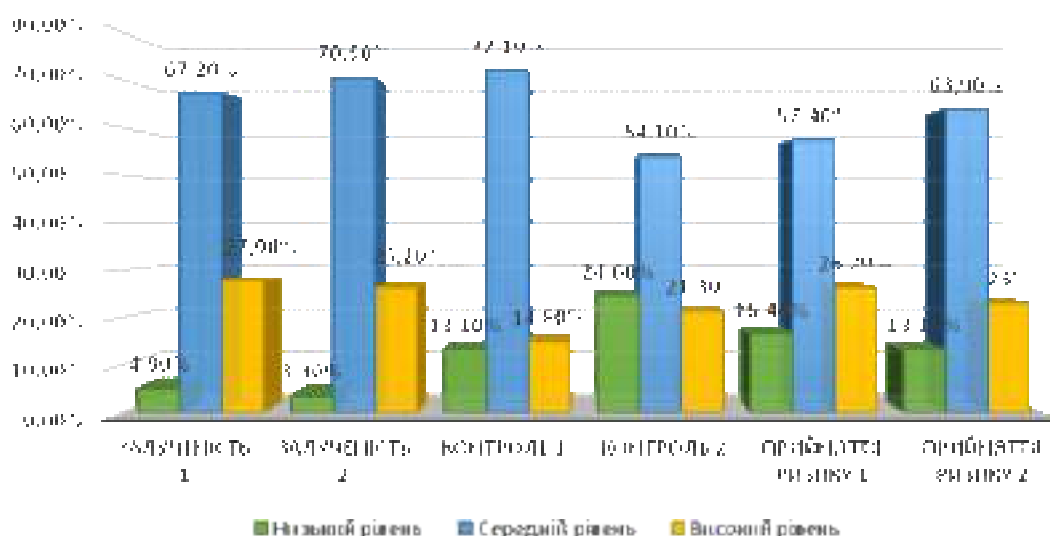

Рис. 2. Рівні параметрів життєстійкості за повною та короткою версіями тесту

Примітка: 1 – шкали тесту життєстійкості S. Maddi (Д. Леонт'єв, Е. Рассказова); 2 – шкали короткої версії тесту життєстійкості (В.О. Олефір, М.А. Кузнецов, А.В. Павлова).

За параметром життєстійкості «залученість» було виявлено, що для вибірки за обома варіантами методики характерні в основному показники середнього рівня ($n=41$; 67.2% за тестом 1, $n=43$; 70.5% за тестом 2). Здебільшого респонденти характеризуються досить сильним переконанням в тому, що активність і залученість у конкретні події може мати корисні й цікаві результати. Така тенденція загалом збігається з мотивами вступу респондентів на військову кафедру, а саме інтересом до військової тематики та досвіду навчання на кафедрі, а також бажанні не втратити можливість отримати ці знання, не шкодувати про втрачені можливості. В більшості випадків респонденти відзначають задоволеність своєю діяльністю, зокрема обраною спеціальністю і виявляють бажання реалізуватися в ній, що також збігається з виявленою тенденцією рівнів компоненту залученості.

За параметром «контроль» (тест 1) студенти військової кафедри виявляють в основному середній рівень ($n=44$; 72.1%), за тестом 2 середній рівень виявлено у значно меншій частині – в половині респондентів ($n=33$; 54.1%). Здебільшого для респондентів характерним є переконання у тому, що відстоювання своєї позиції, прояв активності у ситуаціях вибору та труднощів є необхідними задля забезпечення бажаного результату. Також це переконання включає і порівняно сильну впевненість більшості респондентів у власних силах, необхідних для того, щоб відчути контроль у ситуаціях невизначеності. Тобто в більшості проблемних ситуацій респонденти вміють досить швидко мобілізувати власні ресурси задля оволодіння ситуацією та досягнення бажаного результату. Порівняно в меншій кількості проблемних ситуацій респонденти гостро переживають безпорадність, відсутність перспектив і варіантів вирішення обставин, що склалися.

При цьому, у досить значної кількості респондентів за обома варіантами методики спостерігався понижений рівень контролю, що свідчить про помітні труднощі для цих респондентів у оволодінні ситуацією і часте переживання відчуття безпорадності у певних ситуаціях. Також за цією шкалою короткої версії опитувальника можемо

бачити високий рівень прояву параметру, що свідчить про те, що для деякої частки респондентів характерним є швидке орієнтування у ситуації та адаптація до умов, в яких потрібно швидко приймати рішення та шукати ресурси для вирішення проблеми. У цій частці студентів відчуття безпорадності зустрічається рідше або має порівняно нетривалий характер, натомість їм притаманно відчуття контролю над ситуацією, впевненості у власних силах у вирішенні складних питань. Ймовірно, отримані дані про рівні за шкалами контролю можна пов'язати з бажанням більшості респондентів отримати новий досвід в специфічних умовах сьогодення, який може бути використаний у певних ситуаціях і забезпечити внутрішнє відчуття контролю в більшості випадків.

За параметром «прийняття ризику» (тест 1) більше половини вибірки ($n=35$; 57.4%) демонструє середній рівень; четверта частина ($n=16$; 25.2%) високий та низький рівень має 16 осіб (16.4%). За тестом 2 результати незначно відрізняються. Поглиблений аналіз середніх значень, Моді та Медіани вказує на те, що показники зміщені до низького рівня: тест 1 – $M=10.7$, $Mo=9$, $Me=10$; тест 2 – $M=7.3$, $Mo=7$, $Me=6$. Такі спостереження можуть свідчити про те, що у вибірці за цією шкалою переважають середні показники, наближені до середнього рівня прояву параметру. Тобто, для респондентів характерним є в більшості випадків прагнення до більш чітких гарантій успішності результатів діяльності і розв'язання проблемних задач. В той же час, респонденти орієнтуються на думку про те, що кожен аспект життя може розглядатися як досвід, який в майбутньому може бути використаний з користю.

Більшість респондентів орієнтовані на прийняття скоріше поміркованого ризику, за умов, в яких успішність результату досить часто буде виступати як ключова характеристика діяльності, але при необхідності виражатимуть готовність до користування можливістю з нульовою гарантією успішністю результату. Тобто, прояв ознаки буде залежати здебільшого від індивідуального сприйняття студентом військової кафедри умов виконання діяльності.

Отже, за обома методиками життєстійкості загальна сукупність респондентів розподілилася на три нерівні групи – групу з низьким рівнем життєстійкості, групу з середнім рівнем життєстійкості та групу з високим рівнем життєстійкості. Здебільшого для респондентів характерним є середній рівень життєстійкості та її компонентів за обома методиками.

Отримані результати за тестами дослідження життєстійкості свідчать про їхню надійність та вказують на рівні можливості їхнього застосування. А оскільки тестування військових може відбуватися в умовах обмеженого часу, то доцільним буде застосування коротких опитувальників, які забезпечують валідні результати.

Висновки.

- Життєстійкість не статична характеристика людини, а динамічна, що є безперервним та активним процесом позитивної адаптації людини до подій, ситуацій, негараздів та кризових ситуацій.

- Проведений аналіз закордонної та української наукової літератури показав, що «життєстійкість» розглядається у якості трьох компонентів: залученість, контроль та прийняття ризику.

- Достатній рівень життєстійкості у військових дає змогу їм підготуватися до виконання професійної діяльності та забезпечує успішне виконання завдань у екстремальних та кризових умовах.

- Результати емпіричного дослідження свідчать про достатній рівень життєстійкості та її складових у студентів військової кафедри, що дозволить їм підготуватися до професійної діяльності та успішно здійснювати в бойових обставинах.

- Отримані емпіричні результати за тестами дослідження життєстійкості свідчать про їхню надійність та вказують на рівні можливості їхнього застосування.

- Подальші дослідження будуть спрямовані на визначення предикторів життєздатності військових у різних ситуаціях професійної діяльності.

Список використаних джерел

1. Вісімнадцяте загальнонаціональне опитування: психологічні маркери війни (8-9 жовтня 2022). – Режим доступу: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/stresovi_stany_naselennya_ukrainy_v_konteksti_viyini.html (in Ukrainian)
2. Восьме загальнонаціональне опитування: психологічні маркери війни (6 квітня 2022). – Режим доступу: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/stresovi_stany_naselennya_ukrainy_v_konteksti_viyini.html (in Ukrainian)
3. Кокун О.М. (2022) Всеукраїнське опитування «Твоя життєстійкість в умовах війни»: препринт. Київ: Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 46. (in Ukrainian)
4. Кравчук С. Л. (2018) Особливості життєстійкості як фактора психологічної пружності особистості юнацького віку в умовах воєнного конфлікту // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія «Психологічні науки». Херсон: Херсонський державний університет. Т. 1. Вип. 1. 99-105. (in Ukrainian)
5. Ламаш І. В., Мікаїлова Н. А. (2017) Життєстійкість як ресурс саморегуляції курсантів із різним досвідом військової діяльності [Електронний ресурс]. // Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія : Психологічні науки. Вип. 6(1). 51-56. (in Ukrainian)
6. Ларіна Т.О. (2007) Життєстійкість як життєве завдання особистості / Актуальні проблеми психології: Психологічна герменевтика / За ред. Н.В. Чепелевої. К.:ДП «Інформаційно-аналітичне агентство». Т. 2, вип. 5. 131-138 (in Ukrainian)
7. Матейко Н.М. (2022) Емпіричне дослідження життєстійкості військових в умовах бойових дій. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія, (2), 90-94. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.2.18> (in Ukrainian)
8. Мельник О. В. (2019) Вікові особливості адаптації учасників бойових дій до умов мирного життя. Автореф. дис. на здобуття н. ступ. канд. психол. н. к. 20. (in Ukrainian)
9. Стресові стани населення України в контексті війни. – Режим доступу: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/stresovi_stany_naselennya_ukrainy_v_konteksti_viyini.html (in Ukrainian)
10. Титаренко Т., Ларіна Т. (2009) Життєстійкість особистості: соціальна необхідність та безпека: навч. посібник. К.: Марич. 76 (in Ukrainian)
11. Чиханцова О.А. (2017) Модель життєстійкості особистості. Актуальні проблеми психології : Збірник наукових праць Інституту психології імені Г.С. Костюка НАПН України. 2017. Том. V. Випуск 17. 142-150 (in Ukrainian)
12. Чотирнадцяте загальнонаціональне опитування: психологічні маркери війни (8-9 червня 2022). – Режим доступу: <https://ratinggroup.ua/research/ukraine/chetyrnadcatyy>
13. [obschenacionalnyy opros psihologicheskie markery voyny 18-19 iyunya 2022.html](https://obschenacionalnyy-opros-psihologicheskie-markery-voiny-18-19-iyunya-2022.html) (in Ukrainian)
14. Asle M. Sandvik et al. (2013) Psychological hardiness predicts neuroimmunological responses to stress, Psychology, Health & Medicine, 18:6, 705-713, DOI: [10.1080/13548506.2013.772304](https://doi.org/10.1080/13548506.2013.772304)

15. Bartone P. T. et al. (2013). Psychological hardiness predicts adaptability in military leaders: a prospective study. *International Journal of Selection and Assessment*, 21(2), 200–210. <https://doi.org/10.1111/ijsa.12029>
16. Bartone P. T. et al. (2008). Psychological hardiness predicts success in US army Special Forces candidates. *International Journal of Selection and Assessment* 16(1), 78-81. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2389.2008.00412.x>
17. Johnsen B. H. et al. (2013). Psychological hardiness predicts success in a Norwegian armed forces border patrol selection course. *International Journal of Selection and Assessment*, 21(4), 368-375. <https://doi.org/10.1111/ijsa.12046>
18. Lo Bue S. et al. (2016). Hardiness differentiates military trainees on behavioural persistence and physical performance. *International Journal of Sport and Exercise Psychology*, 14(4), 1-11. <https://doi.org/10.1080/1612197X.2016.1232743>
19. Maddi S. R., Kobasa S. C. (1984) *The hardy executive: Health under stress*. Homewood, IL: Dow-Jones Irwin, 1984.
20. Maddi S. (2004) Hardiness: An operationalization of existential courage. *Journal of Humanistic Psychology*. – 2004. - Apr. 44. – P. 279-298.

References

1. Visimnadsiate zahalnonatsionalne opytuvannia: psykholohichni markery viiny (8-9 zhovtnia 2022). [Eighteenth National Survey: Psychological Markers of War (October 8-9, 2022).] – Rezhvm dostupu: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/stresovi_stany_naselennya_ukrainy_v_konteksti_viyini.html (in Ukrainian)
2. Vosme zahalnonatsionalne opytuvannia: psykholohichni markery viiny (6 kvitnia 2022). [Eighth National Survey: Psychological Markers of War (6 April 2022).] – Rezhvm dostupu: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/stresovi_stany_naselennya_ukrainy_v_konteksti_viyini.html (in Ukrainian)
3. Kokun O.M. (2022) Vseukrainske opytuvannia «Tvoja zhyttiistiki v umovakh viiny» [All-Ukrainian survey "Your vitality in the conditions of war"] : prepynt. Kyiv: Instytut psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy. 46. (in Ukrainian)
4. Kravchuk S. L. (2018) Osoblyvosti zhyttiistiki yak faktora psykholohichnoi pruzhnosti osobystosti yunatskoho viku v umovakh voiennoho konfliktu [Peculiarities of resilience as a factor of psychological resilience of youth in the conditions of military conflict] // *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriya «Psykholohichni nauky»*. Kherson: Khersonskiy derzhavnyi universytet. T. 1. Vyp. 1. 99-105. (in Ukrainian)
5. Lamash I. V., Mikailova N. A. (2017) Zhyttiistiki yak resurs samorehulatsii kursantiv iz riznym dosvidom viiskovoi diialnosti [Vitality as a resource of self-regulation of cadets with different experience of military activity] [Elektronnyi resurs]. // *Naukovyi visnyk Khersonskoho derzhavnoho universytetu. Seriya : Psykholohichni nauky*. Vyp. 6(1). 51-56. (in Ukrainian)
6. Larina T.O. (2007) Zhyttiistiki yak zhyttieve zavdannia osobystosti [Sustainability as a life task of an individual] / Aktualni problemy psykholohii: Psykholohichna hermenevtyka / Za red. N.V. Chepelevoi. K.:DP «Informatsiino-analitychne ahentstvo». T. 2, vyp. 5. 131-138 (in Ukrainian)
7. Mateiko N.M. (2022) Empirychne doslidzhennia zhyttiistiki viiskovykh v umovakh boiovykh dii. [Empirical study of the viability of the military in the conditions of hostilities.]. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Seriya: Psykholohiia*, (2), 90-94. <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.2.18> (in Ukrainian)
8. Melnyk O. V. (2019) Vikovi osoblyvosti adaptatsii uchastnykiv boiovykh dii do umov myrnogo zhyttia. [Age-specific features of adaptation of combatants to the conditions of peaceful life] *Avtoref. dys. na zdobuttia n. stup. kand. psykhol. n. k.* 20. (in Ukrainian)
9. Stresovi stany naselennia Ukrainy v konteksti viiny. [Stressful conditions of the population of Ukraine in the context of the war] – Rezhvm dostupu: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/stresovi_stany_naselennya_ukrainy_v_konteksti_viyini.html (in Ukrainian)
10. Tytarenko T., Larina T. (2009) Zhyttiistiki osobystosti: sotsialna neobkhdnist ta bezpeka [Vitality of the individual: social necessity and security]: navch. posibnyk. K.: Marych. 76 (in Ukrainian)
11. Chykhantsova O. A. (2017) Model zhyttiistiki osobystosti. Aktualni problemy psykholohii [A model of the vitality of the individual.]: Zbirnyk naukovykh prats Instytutu psykholohii imeni H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy. 2017. Tom. V. Vypusk 17. 142-150 (in Ukrainian)
12. Chotymadtsiate zahalnonatsionalne opytuvannia: psykholohichni markery viiny (8-9 chervnia 2022). [Fourteenth National Survey: Psychological Markers of War (June 8-9, 2022).] – Режим доступу: https://ratinggroup.ua/research/ukraine/chetymadcatyy_obschenacionalnyy_opros_psihologicheskie_markery_voyny_18-19_iyunya_2022.html (in Ukrainian)
13. Asle M. Sandvik et al. (2013) Psychological hardiness predicts neuroimmunological responses to stress, *Psychology, Health & Medicine*, 18:6, 705-713, DOI: 10.1080/13548506.2013.772304
14. Bartone P. T. et al. (2013). Psychological hardiness predicts adaptability in military leaders: a prospective study. *International Journal of Selection and Assessment*, 21(2), 200-210. <https://doi.org/10.1111/ijsa.12029>
15. Bartone P. T. et al. (2008). Psychological hardiness predicts success in US army Special Forces candidates. *International Journal of Selection and Assessment* 16(1), 78-81. <https://doi.org/10.1111/j.1468-2389.2008.00412.x>
16. Johnsen B. H. et al. (2013). Psychological hardiness predicts success in a Norwegian armed forces border

patrol selection course. International Journal of Selection and Assessment, 21(4), 368-375.
<https://doi.org/10.1111/iisa.12046>

17. Lo Bue S. et al. (2016). Hardiness differentiates military trainees on behavioural persistence and physical performance. International Journal of Sport and Exercise Psychology, 14(4), 1-11.
<https://doi.org/10.1080/1612197X.2016.1232743>

18. Maddi S. R., Kobasa S. C. (1984) The hardy executive: Health under stress. Homewood, IL: Dow-Jones Irwin, 1984.

19. Maddi S. (2004) Hardiness: An operationalization of existential courage. Journal of Humanistic Psychology. – 2004. - Apr. 44. 279-298.

Summary

Berezovska L. I. Candidate of Psychological Sciences,
Associate Professor Lviv Polytechnic National University
Bohaichuk V. Candidate of Political Science, Associate
Professor of the Department of Social Communication and
Public Diplomacy National Defence University of Ukraine

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF RESILIENCE OF STUDENTS OF THE MILITARY DEPARTMENT

Abstract. Resilience helps a person to exist effectively in spite of difficulties and obstacles, which is especially important during such severe stressful situations such as military operations. Resilience is especially important for the military who are defending Ukraine on the battlefield. When performing combat missions, their psyche functions at the limit of permissible stress, which leads to exhaustion and reduced efficiency. In the future, this can lead to increased anxiety, impulsivity, mental trauma, and post-traumatic disorders, which can be both short-term and long-term. An important role in preventing the occurrence of these conditions is played by the individual's ability to withstand a situation of acute or chronic stress, to maintain internal balance, and at the same time not to reduce the success of activities.

The purpose of the article is theoretical and empirical study of the resilience of students of the military department.

Methods. Theoretical methods were used in the study: analysis, synthesis, generalization; empirical methods: S. Maddi's Hardiness Scale (adaptation by D. Leontiev, E. Rasskazova) and a short version of the Hardiness Scale (by V.O. Olefir, M.A. Kuznetsov, A.V. Pavlova).

Results.

A brief analysis of the concept of personality resilience, components of resilience is presented: "involvement", "control" and "risk taking". Resilience is not a static characteristic of a person, but a dynamic one, which is a continuous and active process of positive adaptation of a person to events, situations, adversities and crises. The author reviews foreign scientific research, analyzes the results of modern empirical studies of military personnel during training and in the course of their professional tasks. Modern Ukrainian research on the resilience of military personnel with combat experience is described.

The results of an empirical study of the resilience of students of the military department are analyzed. The respondents demonstrate a sufficient level of resilience that allows them to prepare for professional activities and successfully carry them out in combat situations.

The empirical results obtained from the resilience tests indicate their reliability and indicate equal opportunities for their application.

Scientific novelty. The features of the resilience of students of the military department are described.

Practical significance. The article can be useful for psychologists working with the military to increase the level of resilience.

Conclusions and prospects for further research.

- resilience is not a static characteristic of a person, but a dynamic one;
- resilience is viewed as three components: involvement, control and risk taking;
- a sufficient level of resilience in the military allows them to prepare for professional activities and ensures the successful completion of tasks in extreme and crisis conditions.

That is why further research will be aimed at identifying predictors of military resilience in different situations of professional activity.

Keywords: resilience; involvement; control; risk taking; military students.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

The authors declare that they have no conflict of interest.

Дата надходження рукопису/Date of receipt of the manuscript: 02.01.24.

Дата прийняття рукопису/Date of acceptance of the manuscript: 27.01.24.

© 2024. This work is under an open license CC BY-NC 4.0.

Борисова М. М. керівник відділу рекрутингу,
аспірантка кафедри психології,
Державний торговельно-економічний університет
<https://orcid.org/0009-0007-4791-6920>

ПРОФЕСІОГРАФІЧНИЙ АНАЛІЗ ОСОБЛИВОСТЕЙ ДІЯЛЬНОСТІ ПРАЦІВНИКІВ СФЕРИ УПРАВЛІННЯ ПЕРСОНАЛОМ

У статті розглянуті результати дослідження особливостей професійної діяльності працівників сфери управління персоналом, на прикладі працівників ІТ – сфери. За результатами авторського опитування були з'ясовані особливості та сучасний стан розвитку сфери професії, що відносяться до класу соціономічних і пов'язані з підбором персоналу та формуванням професійних команд, зокрема в діяльності ІТ – індустрії.

За результатами анкетування, контент-аналізу термінів і понять, психологічного аналізу діяльності різних категорій працівників сфери управління персоналом, визначені основні психологічні особливості діяльності даної категорії фахівців та запропоновано модель професіографічного аналізу їх діяльності.

Ключові слова: професіограма; психограма; професійний стрес; управління персоналом; рекрутинг; особливості професійної діяльності.

Вступ. Потреба у фахівцях, що володіють сучасними знаннями в галузі управління персоналом, в умовах перетворень, які переживає Україна на сучасному етапі становлення своєї державності набуває нового актуального значення, що пов'язано із глобальними кризами, економічного та соціально-політичного характеру, викликами людства, такі як епідемія «COVID-19», повномасштабним вторгненням «рф» на територію України, інтеграцією Українського суспільства до євроспільноти, стрімкою зміною стандартів управління через масштабну цифровізацію суспільства тощо.

У підприємствах середнього і малого бізнесу зростає потреба у спеціалістах із широким світоглядом та аналітичним мисленням, що обумовлюється вимогами та специфікою організації праці фахівців, тяжіння більшості управлінських кадрів до застарілих, стереотипних методів і форм управління трудовими колективами.

Аналіз діяльності кадрових служб різних видів і форм управління персоналом організацій дає нам підстави констатувати, що у більшості випадків кадрові підрозділи не виконують низку функцій, що покликані здійснювати якісне забезпечення кадрової політики організацій на всіх ланках управління та етапах професійного становлення працівників. Практично не

виконуються функції методичного, інформаційного забезпечення, координації роботи усіх ланок управління кадрами.

Теоретичне підґрунтя. Аналіз наукової літератури стосовно професійного стресу, його причин, подолання та профілактики свідчить про актуальність дослідження цього питання не тільки в Україні, а й у більшості країн світу. Результати опитування у 15 країнах Європейського Союзу показали, що 56% працівників відмічають високі темпи роботи, 60% – жорсткі терміни її виконання, 40% – монотонію, 30% скаржилися на стрес і його прояви і майже кожен десятий повідомляв, що на робочому місці до нього застосовують тактику залякування та пресингу. У Європі економічні збитки від професійного стресу щороку становлять близько 15 млрд. євро [6, 79-92].

Період соціально-економічних змін, нестабільність діяльності більшості організацій у зв'язку із всесвітньою пандемією «COVID -19», перехід на віддалену роботу більшості напрямів бізнесу значно підвищив вимоги до працівників сфери управління персоналом, відповідно значно зросла й інтенсивність негативного стресового впливу на працівників. Нові виклики поставило перед усім суспільством військова агресія «рф» проти України.

На сьогодні Іт менеджери, це ті працівники, які постійно працюють зі

змінami. відповідають за їх впровадження у діяльність компаній та систему управління організаціями, здебільшого не маючи для цього відповідних ресурсів. За таких умов мало залишатися у фокусі та здійснювати ефективну управлінську діяльність у балансі своїх інтересів та інтересів компанії та працівників стає усе складніше, що неминуче призводить до стресу.

Аналіз діяльності працівників сфери управління персоналом показує, що здебільшого ТОП менеджмент компаній не готовий приділяти питанню професійного стресу більше уваги, виділяти ресурси для профілактики, що призводить до великої плінності кадрів у зазначеній сфері діяльності, що лише підсилює негативний вплив стрес-чинників професійного середовища на працівників зазначеної категорії.

Як показують дослідження Л. Карамушки, О. Креденцер, Г. Нікіфорова, Л. Фон Розенштіль, В. Мольт, Б. Рюттінгер – проблема діагностики стрес-чинників організаційного середовища і профілактики професійного стресу працівників набуває все більшої актуальності в сучасній концепції управління людськими ресурсами. Негативні наслідки високого рівня професійного стресу здійснюють вплив не тільки на фізичне й психічне здоров'я окремо взятого працівника, але й на морально-психологічний клімат, організаційне середовище, організаційну культуру й соціально-економічну ефективність організації в цілому. Таким чином, для своєчасного попередження стрес-чинників зовнішнього і внутрішнього середовища організації менеджеру необхідно здійснювати ефективну діагностику джерел і причин підвищення рівня професійного стресу працівників, а також формувати кадрові технології профілактики професійного стресу, які у своїй структурі мають передбачати наявність спеціальних (управлінських, економічних, соціальних і психолого-педагогічних) методів (програм) нейтралізації та попередження чинників професійного стресу серед працівників [1; 3; 5].

Актуальність дослідження зумовлена й значним зростанням попиту психологічних знань у сфері економічної та організаційної діяльності управлінців (менеджерів) середньої та вищої ланок. Робота в

організаціях – виступає матеріальною основою існування для більшості людей. Водночас це також і сфера, у якій людина знаходить сенс і свою ідентичність, а при правильному проектуванні діяльності людині представляється можливість для подальшого розвитку, оскільки робота в організації впливає на багато індивідуальних особливостей людини. Здебільшого організація такої діяльності покладається на плечі управлінців середньої та вищої ланки.

Здебільшого така діяльність має свої особливості, пов'язані з різноманітними стрес-чинниками як соціального середовища організацій так і зовнішніх чинників, які можуть бути викликані ставленням персоналу до існуючих проблем, що потребують нових підходів до їх розв'язання, сприйняттям нововведень, які стають більш динамічними й інтенсивними у діяльності фахівців будь якої сфери діяльності, у першу чергу це стосується фахівців сфери управління персоналом.

Таким чином, практична значущість і недостатня розробленість у теоретичному і прикладному аспектах проблеми профілактики та подолання професійного стресу серед працівників управління персоналом й визначили вектори нашого наукового пошуку.

Методи дослідження: опитування, контент-аналіз термінів та визначень, метод моделювання та професіографії.

Результати і обговорення. З метою дотримання процедури наукового дослідження та з'ясування термінів і понять для чіткого розуміння предметної частини наукового пошуку ми застосували метод контент-аналізу. Як зазначає С. Миронець, – «...на нинішньому етапі розвитку термінології доводиться розв'язувати чимало складних проблем. Деякі з них завжди стоять перед національним законодавством (скажімо, співвідношення між національними і міжнародними елементами у терміноутворенні та їх узгодження). Інші пов'язані із сучасним станом науки і наукового мовлення (питання синонімії, виявлення потенціалу української мови у терміноутворенні, способи інтеграції нових термінів, запозичених з іноземної літератури)» тощо [4, 34].

У різних джерелах використовуються різні поняття одних і тих же самих явищ, а з іншого боку, одне і те ж поняття в різних джерелах має різний обсяг змісту, що в свою чергу призводить до складнощів в усвідомленні проблемних питань, до логічної помилки в усвідомленні самого змісту досліджуваної проблеми.

На думку Й. Опейди та О. Швайки «Паралельне вживання в межах однієї термосистеми, навіть цілком рівноправних з погляду загальнолітературної мови синонімів заважає її нормальному функціонуванню, адже користувач-практик підходить до термінології зі своїми прагматичними мірками, він прагне не тільки точності, а й автономізму у володінні своїм термінологічним апаратом» [5, 39].

Термінологія, що використовується у нашому дослідженні, здебільшого запозичена з інших, іноземних термосистем, тому вважали для її уточнення та порівняльного аналізу доцільним застосування методу «контент-аналізу».

Контент-аналіз – якісно кількісний метод вивчення документів, який характеризується об'єктивністю висновків і строгістю процедури у квантифікаційній обробці тексту з подальшою інтеграцією результатів. Предметом контент-аналізу можуть бути як проблеми соціальної діяльності, котрі висловлюються чи навпаки приховуються в документах, так і внутрішні закономірності самого об'єкта дослідження. Полярність контент-аналізу ґрунтується на тому, цей метод дозволяє виміряти людську поведінку (якщо вважати, що вербальна поведінка є її формою). На відміну від опитувань, контент-аналіз не те, що люди говорять, що зробили чи зроблять, а те, що вони справді зробили. Може використовуватися як основний метод дослідження (наприклад контент-аналіз тексту при дослідженні політичної спрямованості газети), в поєднанні з іншими методами (наприклад в дослідженні ефективності функціонування індустрії рекрутингу), допоміжний або контрольний (наприклад, при класифікації відповідей на відкриті запитання анкет) тощо [6].

Отже у нашому дослідженні терміни і визначення будуть використані у наступних понятійно-предметних значеннях:

Інспектор по кадрам – посадова особа, яка несе відповідальність за ведення кадрового обліку в компанії (організації), оформлення працівників за трудовими книжками, формує посадові інструкції працівників тощо. Визначення входить до Державного класифікатора професій. Основний зміст завдань полягає в роботі з документами і програмним забезпеченням. Інтенсивне спілкування з людьми відбувається при прийомі на роботу, оформленні графіку відпусток, оформленні атестаційних документів, а також оформлення документації при звільненні працівника.

HR - менеджер – багатофункціональна позиція в HR-департаменті (управлінні), яка включає в себе різноманітні ролі по роботі з персоналом організації в любых комбінаціях. Більш поширені в невеликих компаніях, де вже існують різні позиції, але основні завдання, окрім, наприклад, кадрових питань або рекрутингу, покладаються саме на HR-менеджера.

Рекрутер (Recruiter) – спеціаліст, чия діяльність спрямована на якісний підбір персоналу для компанії, в якій він працює, або ж для компаній-клієнтів, якщо він представляє рекрутингову агенцію. IT - рекрутер, відповідно, займається підбором персоналу в сфері IT, що вимагає відповідних спеціальних знань в сфері інформаційних технологій.

Рекрутер – ресечер – спеціаліст, який здійснює відбір кандидатів, а їх супровід тільки для входження в посаду.

IT рекрутер – «оскільки сфера технічна, то й при пошуку (підборі) таких спеціалістів необхідні певні технічні знання. Рекрутеру немає необхідності вникати в саму глибину технічних питань, але знати й розуміти термінологію відповідної професії, він зобов'язаний.

Рекрутер (фрилансер) – спеціаліст, який здійснює відбір кандидатів тільки до «входження», тобто формального працевлаштування. Вимоги до фахівця – креатив, організація продаж (іноді торги), одночасна аналітика, посидючість, організованість. Непередбачуваність ситуацій (все може скластися не по передбачуваному сценарію. Також важлива абсолютна прагматичність

(передбачуваність) – спочатку знайти гідну кандидатуру, а вже потім працевлаштувати. Діяльність передбачає інтенсивне спілкування з клієнтами. Тому важливі такі якості, як емпатія, високий рівень емоційного інтелекту (EQ), терплячість, емоційна стійкість, витримка, уміння спілкуватися з клієнтами, які мають «токсичну» поведінку.

HR – Director (HRD) – це топ – менеджер, який реалізує, підтримує і розвиває стратегію компанії, у своїй діяльності застосовує тактичні кроки в управлінні персоналом. HRD – єдина людина в компанії, у якої має бути налагоджена комунікація з кожним підрозділом компанії, з кожним керівником, оскільки від рівня взаємопорозуміння з топ-менеджерами залежить реалізація HR-стратегії, а відповідно, і стратегії розвитку бізнесу.

Окрім знання всього функціоналу HR-служби, HRD – повинен володіти стратегічним і системним мисленням, бути рішучим і наполегливим в реалізації HR-стратегії в масштабах всієї сфери діяльності. Повинен вміти дивитися на проблеми очима власника компанії, уміти організовувати процеси, щоб забезпечити діяльність компанії притоком нових кваліфікованих спеціалістів, вибудувати системи адаптації, мотивації, навчання, розвитку незалежності від регіонів, сезону та катаклізмів зовнішнього ринку. Бути готовим аргументовано доводити керівництву компанії, що схвалювані HR – рішення є вірними і приносять користь для розвитку компанії. По іншому це буде не HRD, а начальник відділу кадрів.

CEO – головний виконавчий директор (англ. Chief executive officer, CEO) найвища виконавча посада у компанії, організації або агенції.

Employer Brand Manager – усе частіше в Україні можемо зустріти вакансію (Employer Brand Manager), спеціаліст, що відповідає за формування внутрішнього і зовнішнього бренду компанії роботодавця. Специфіка посади полягає її різноплановість, яка має об'єднувати в собі якості маркетолога і HR-спеціаліста з навичками менеджера по комунікації. Його цільова аудиторія – кандидати і

співробітники. Здебільшого він працює з тим ринком, тією країною, звідки компанія готова здійснювати найм спеціалістів. Інструменти діяльності мають безмежний арсенал. Він має працювати за такими основними напрямками: стратегічне планування; PR (зв'язки з громадськістю); SMM (маркетинг в соціальних мережах); Corporate Social Responsibility (корпоративна соціальна відповідальність).

Цьому спеціалісту вкрай важливо ефективно співпрацювати з командою HR фахівців, якщо команда має довгострокові наміри діяльності, то вкрай важливо щоб зовнішній вигляд компанії відповідав тому, що відповідає в середині компанії.

Івент-менеджер – організатор заходів, як то (конференції, корпоративні свята), а також і менш масштабних (meet up, тимбілдінгів тощо).

Івент-менеджер має мати такі розвинені якості, як комунікабельність, лабільність (швидко реагувати на зміни й використовувати свій креативний потенціал, мати розвинене аналітичне мислення, високий рівень EQ).

В IT сфері різноманітність підходів до організації кадрового менеджменту також тісно пов'язана із турботою про працівників, комфорт їхньої діяльності та застосування різноманітних видів мотивації діяльності. Головними якостями мають бути любов до людей, уміння ефективно спілкуватися, формувати позитивний настрій працівників, бути в постійному професійному й особистісному розвитку [2; 6].

В опитуванні взяли участь **381** працівник компаній різних сфер діяльності (переважно IT) із них (47%) обіймають посади рекрутера, 27% суміщають посаду рекрутера та HR завдання, (27%) займають позиції Recruitment/ HR Lead. Найменший відсоток працівників (4%) займали позиції HR Manager (без рекрутингових задач) – (4%) і (5%) – займали посади сорсера.

До категорії респондентів «інші» були віднесені ті працівники, що у своїй діяльності поєднують декілька позицій, як приклад: Рекрутер+Аналітик, HR+менеджер, Піар Менеджер (PM) + Рекрутер та інші.

За посадами досліджувані респонденти були розподілені таким чином: Рекрутер

(47%); поєднує діяльність рекрутинга та виконую завдання HR (27%); Recruitment/HR Lead (15%), такі посади як: Сорсер, HR manager, та відповідно фахівці, що поєднували у своїй діяльності дві функції були віднесені до категорії досліджуваних (інші). У стартапі працює 1% респондентів, що є логічним, оскільки здебільшого до найму першого HR менеджера / рекрутера приходять, коли команда зростає до 30-50 членів.

Більшість респондентів, що проходили дослідження працюють в аутсорсінгових компаніях (42%) і кампаніях, чия діяльність пов'язана з продуктовою діяльністю (29%). Представники рекрутингових агентств склали (15%); працівники аутстафінгових компаній (9%); фрілансери (4%).

Географія працевлаштування респондентів розподілилася таким чином: м. Київ (37%); м. Дніпро (20%); м. Львів (7%); м. Одеса (5%). До категорії інші, увійшли такі міста, як: Запоріжжя, Вінниця, Житомир, Черкаси, Полтава, Івано-Франківськ, Ужгород, Хмельницький, Чернівці та інші. Також 4 особи на час проведення дослідження проживали за межами України Польща (м. Варшава, м. Вроцлав); Естонія м. Талін. Два досліджуваних із загальної вибірки підтвердили, що працюють у віддаленому в режимі.

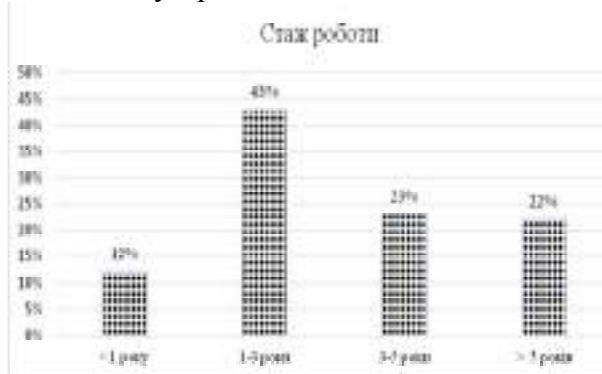

Рис. 1 Розподіл досліджуваних респондентів за стажем роботи

Як видно із представленої діаграми найбільша кількість досліджуваних мали стаж діяльності від 1 до 3 років (43%); 3-5 років (23%). Працівники зі стажем діяльності більше 5 років проходили опитування в якості досліджуваних, водночас 15% респондентів із цієї вибірки (за згодою) на інших етапах дослідження нами були залучені в якості експертів.

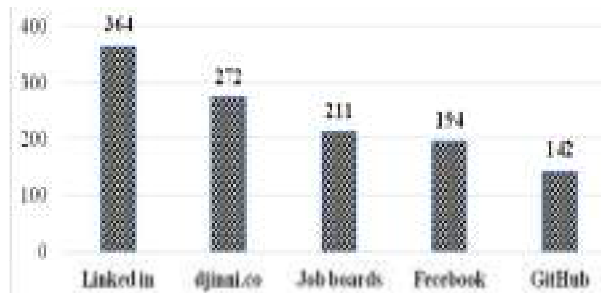

Рис. 2. Найбільш затребувані ресурси, що використовуються для пошуку кандидатів

За результатами опитування було встановлено, що серед найбільшою популярністю користуються такі ресурси, як LinkedIn (364); djinni.co (272); Job boards (211); facebook (194); GitHub (142). Тільки 4% опитуваних не використовують LinkedIn, як основний канал пошуку кандидатів, це як правило рекрутери з досвідом роботи до 3 років. Також отриманні результати викликали певне здивування, що тільки 15% колег, для пошуку кандидатів використовують Telegram, 13% здійснюють пошук кандидатів за рекомендаціями 3-х осіб.

Серед контактів, які використовуються для пошуку кандидатів на посади перше місце посідає платформа Google (45%); TurboHiring (28%); (26%) рекрутерів використовують розширення для Chrome - GitHub (ContactOut, SignalHire) і тільки одному 1% рекрутерів у цьому допомагає сорсер.

Серед платних ресурсів найбільш популярними виявилися LinkedIn (38%); djinni.co (37%); TurboHiring (18%); AmazingHiring (6%). (Див. рис.3)

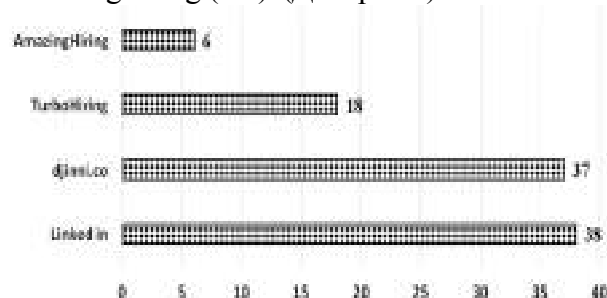

Рис. 3. Найбільш популярні платні ресурси

За результатами опитування більшість респондентів відзначили, що найбільш інформативними для них виявилися такі ресурси, як LinkedIn (89%) на запити, вони отримали відповіді саме з цього ресурсу,

також відзначено підвищення кількості і якості супроводжувальних листів. Також спостерігається тенденція активності кандидатів на посади в каналах Telegram, практично половина рекрутерів при зв'язку з потенційними кандидатами використовують телефонний дзвінок чи дзвінки в месенджерах, і тільки 6 рекрутерів із числа опитуваних поділилися успішним кейсом контактів через Fescebook.

Варто відзначити, що діяльність рекрутерів не має сталих інструкцій, здебільшого працівники цієї сфери досягають успіху формуючи свій власний стиль діяльності.

Серед найбільш значимих інструментів, що допомагають їм в організації власної діяльності опитувані респонденти відзначають:

Занесення нагадувань фоллоупа (Follow-up). Більше 60% людей, які цікавляться продуктом, здійснюють його покупку принаймні через 3 місяці, а 20% з них – впродовж року.

Максимальна увага приділяється запереченням, що надходять від кандидатів, особливо якщо це непопулярна технологія (тобто запитання про справжні причини відмови, продукт, який не викликав інтересу, маленька заробітна плата, що не сподобалося в організації діяльності компанії та ін.).

У разі, якщо кандидат відмовився від запропонованої вакансії, або не пройшов на кадрову пропозицію, рекрутери цінують сформований контакт з кандидатом і 65% роблять спроби підібрати іншу вакансію всередині компанії, 40% рекомендують колегам зі свого оточення, 25% залишають інформаційні повідомлення в Skype чати. Також варто відзначити, що рекрутери останнім часом нерідко використовують зв'язки з університетами, такі майданчики, як дні стейкхолдера, дні кар'єри, дні роботодавця (тощо) з метою закриття кадрових позицій.

У 70% рекрутерів працюють внутрішні рекомендації в компанії. 40% рекрутерів відвідують skype-чати за рекомендаціями, а у 32% рекрутери використовують налаштовані програми зовнішній рекомендацій, завдячуючи яким здійснюють закриття вакансій, 42% опитуваних є підписантами Telegram-каналів, де рекомендують до

працевлаштування фахівців ІТ, 28% використовують для пошуку профільні групи Facebook. Лише 11% рекрутерів не мають такого успішного досвіду з роботи по найму працівників.

Актуальним питанням у нашому опитуванні, результати якого для нас виявилися досить несподіваними, було уточнення інформації про те, де ведеться база кандидатів на працевлаштування. За результатами опитування виявилось, що по цей час залишається в лідерах використання для зберігання бази програми Excel – 32% рекрутерів, використовують саме цей текстовий редактор для зберігання баз даних. Далі користується найбільшим попитом програма Cleverstaff (29%) і самописна внутрішня система (25%). Окрім основних вищезазначених трьох систем, в середньому 5-7 опитуваних вказували на такі бази, як: Zoho, Lever, Jira, Trello, Smartrecruiters, People Force, Hurma та ін.

Щодо основних баз лідерів Excel і Cleverstaff, Самописна внутрішня система, то тут спростерігається цікава статистична закономірність за типом компаній:

- * Аутсорсінгові компанії в більшості випадків використовують самописну внутрішню систему, а вже потім Excel і Cleverstaff;

- * Продуктові компанії віддають перевагу Excel та іншим системам;

- * Рекрутингові агенції в здебільшого використовують Cleverstaff.

На запитання «Чи отримувате «фідбек» від «недавніх» кандидатів про свою роботу 38% рекрутерів відповіли «Ні». 30% учасників опитування повідомили, що уточнюють у кандидатів чи було їм комфортно в процесі співпраці та що, на їхню думку потребує поліпшення в роботі. 22% рекрутерів – кандидати самі висловлювали вдячність після оффера і дають «фідбек». Лише 8% рекрутерів повідомили, що у них є заготовлена «фідбек-форма», яку вони просять заповнити кандидатів на працевлаштування. Половина респондентів з числа опитаних повідомили про свою участь в onboarding процесі, інша половина відповіла, що ця функція закріплена за іншим працівником. Також деякі респонденти поділилися інформацією наступного змісту:

«Я, як рекрутер агентства, пишу тільки при виході кандидата на роботу і по завершенні його випробувального терміну»;

«Тільки в перший день приймаю участь, у подальшому підтримую зв'язок»;

«Включаюсь за бажанням»;

«Тільки на першому етапі; зустріч в день виходу на роботу, ознайомлення з офісом, представлення команді».

58% з числа опитаних в закритті вакансій допомагає їх особистий бренд, завдячуючи якому вони закрили декілька вакансій. 39% відповіли, що їх власний бренд і нетворкінг їм не допомагають в роботі.

Також деякі рекрутери поділилися, що інколи спрацьовують рекомендації від колишніх кандидатів. Деякі рекрутери, що мали незначний стаж діяльності заявили про відсутність власного бренду, інші про те, що активно працюють над його створенням. Також мали позитивні відгуки про те, що в роботі активно допомагає бренд компанії роботодавця.

На питання про сертифікацію 30% рекрутерів відповіли, що ставлять собі за мету підтвердження своїх навичок за допомогою сертифікації. Деякі із опитуваних зійшлись на думці, що навчання дійсно має користь, а сертифікація пуста трата часу. Ну і дійсно, частина рекрутерів відзначили, що в Україні на даний час немає якісної сертифікації.

Щодо результатів діяльності рекрутерів:

Однакову кількість опитаних нами колег супроводжують одночасно 1-3 вакансії (37%) і 3-6 вакансій (39%). Здебільшого, навантаження в супроводженні 1-3 вакансій на фліансерах, рекрутерах із стартапів і рекрутингових агентств. Показники одночасного навантаження по супроводженню кількості вакансій показані на Рис. 4

Рис. 4. Розподіл одночасного супроводу вакансій на працевлаштування

Опитування щодо результатів ефективності роботи рекрутерів відповідно до їх досвіду і стажу роботи показали наступні результати.

Однакову кількість опитуваних нами працівників ведуть одночасний супровід 1-3 вакансій (37%) і 3-6 вакансій (39%). В основному навантаження супроводу 1-3 вакансії припадає на фрілансерів, рекрутерів із стартапів. Навантаження рекрутерів із одночасного супроводу > 10 вакансій відбувається у меншій кількості працівників, здебільшого тут займають лідируючі позиції аутсорсінг і продуктові компанії. При цьому тільки половина з них закривають 10 і більше вакансій в квартал. Також можемо спостерігати, що з набуттям досвіду пропорційно зростає кількість закритих вакансій.

Водночас за результатами опитування ми отримали й таку інформацію, що 4 працівники з досвідом роботи менше одного року одночасно вели супровід більше 6 позицій щодо працевлаштування. Варто відзначити, що такі показники не завжди під силу навіть досвідченим працівникам. Загалом було встановлено, що впродовж одного кварталу 53% працівників закривають до 5 вакансій на працевлаштування, 14% більше 10 вакансій; 32% 5-10 вакансій, серед цих показників здебільшого це рекрутери з досвідом роботи менше одного року. Встановлено, що з набуттям досвіду зростає і кількість закритих позицій. Водночас, не дивлячись на ці показники, більше 40% рекрутерів з досвідом більше 5 років, закривають в середньому до 5 вакансій за квартал, це пояснюється тим, що більш досвідчені колеги здебільшого переходять на посади, які пов'язані з менеджментом команди і менше часу приділяють роботі безпосереднього рекрутингу.

Також, важливим на наш погляд є показник термін середнього закриття однієї вакансії, який становить такі результати: менше одного місяця 17%; до одного місяця 52%; 1,5-2 місяці 28%; більше 3-х місяців 3%.

В опитуванні ми не оминули питання мотиваційної складової діяльності рекрутерів, зокрема такого із базових її компонентів як матеріальна мотивація.

Як показали результати опитування 57% респондентів отримують заробітну плату

(ЗП), яка складається із ставки і бонусів, така схема особливо популярна в рекрутингових агентствах. У 38% ЗП складається лише із посадового окладу, тоді як фрілансери отримують також і додаткову винагороду в якості бонусів.

Дослідження особливостей діяльності працівників рекрутингових компаній (відділів) дали такі результати. Рекрутери здебільшого працюють з чітко-визначеною кількістю вакансій та мають високий рівень мотивації до підбору кандидатів, щоб відповідали професіографічному профілю кандидатів займаної посади, та мають відповідний тиск з боку замовника, що призводить до стресу та перевантаження. Емоційне навантаження полягає у постійній взаємодії зі здатними та неуспішними кандидатами, що може бути емоційно виснажливим. Робота характеризується монотонністю, повторюванням завдань, таких як перегляд резюме та спілкування з кандидатами, що призводить до накопиченої втоми. Технологічний стрес характеризується використанням різноманітних програм та систем в процесі рекрутингу, де сам процес характеризується підвищеною складністю та вимагає постійного навчання новим технологіям.

Серед основних характеристик, які ми вважаємо внести до професіограми рекрутера такі:

1. Вимоги до освіти:

- * Вища освіта, зазвичай у сфері менеджменту, психології, HR, або суміжних галузях;

- * Знання принципів рекрутингу та відбору персоналу;

- * Розуміння ринку праці та його тенденцій, які тяжіють до постійних змін;

2. Навички:

- * Вміння вести співбесіди та оцінювати кандидатів;

- * Вміння працювати з рекрутинговими системами та програмами;

- * Добрі комунікативні навички;

3. Досвід:

- * Досвід роботи у сфері рекрутингу, перевага – у великій компанії або рекрутингових агенціях;

- * Досвід у веденні проектів з найму персоналу;

- * Робота з документами;

- * Знання операційних систем та текстових редакторів де формуються і зберігаються клієнтські бази.

4. Особисті якості:

- * Відповідальність та організованість;

- * Високий рівень емоційного інтелекту (EQ);

- * Тактовність та вміння налагоджувати контакт з різними типами людей;

- * Стресостійкість та вміння працювати в умовах обмеженого часу.

Це лише загальний перелік елементів, які можуть включатися до професіограми рекрутера або працівника сфери кадрового менеджменту.

Аналіз та регулювання групових та особистісних відносин в трудових колективах; соціально-психологічна діагностика; управління виробничими і соціальними конфліктами і стресами; інформаційне забезпечення системи кадрового управління; управління зайнятістю; оцінка і підбір кадрового потенціалу і потреб в персоналі; маркетинг кадрів; планування і контроль ділової кар'єри працівників; професіональна і соціально-психологічна адаптація працівників; управління трудовою мотивацією; регулювання правових питань трудових відносин; додержання вимог психофізіології, економіки та естетики праці

На першому етапі нашого дослідження на ряду із такими методами як опитування респондентів, контент-аналіз термінів та визначень, нами було застосовано метод моделювання.

Моделювання в психології – це метод теоретичного дослідження психічних явищ (процесів, станів, властивостей) за допомогою їхніх реальних, фізичних або ідеальних, абстрактних аналогів, моделей (зокрема математичних). Під моделлю (франц. Modele – аналог, зразок) розуміють систему об'єктів або знаків, що відтворюють деякі сутнісні властивості системи – оригіналу. Наявність часткової подібності («гомоморфізм») дає змогу

використовувати модель як замітника або представника досліджуваної системи. Відносна простота моделі робить таку заміну досить наочною. Створені спрощені моделі системи виступають як дієвий засіб перевірки істинності та повноти теоретичних уявлень у різних галузях істинності та повноти теоретичних уявлень у різних галузях наукового знання й, зокрема в психології [3, 133].

Як зазначає, С. Миронець, в залежності від завдань дослідження, модель може розглядатися як:

- 1) опис, схема, зображення певного процесу, явища або об'єкта;
- 2) цілісна система взаємопов'язаних елементів;
- 3) міні-теорія;
- 4) чітка покрокова схема (алгоритм) дій [3, 134].

З метою розв'язання висунутих у нашому дослідженні завдань, що полягали у з'ясуванні психологічних особливостей діяльності працівників сфери управління персоналом, визначення найбільш значимих компонентів особистісної структури менеджерів по роботі з персоналом, (та розроблення моделі професіографічного аналізу діяльності працівників сфери управління) що є вразливими до негативного впливу професійного стресу на особистість та ефективність професійної діяльності.

У науковій літературі представлено досить великий доробок психологічного аналізу моделей діяльності, проте найбільш повний і систематизований, на наш погляд представлений у працях вітчизняного дослідника С. Миронця, який зумів об'єднати і порівняти між собою найбільш популярні моделі психологічного аналізу діяльності, куди увійшли: Концепція психологічних моделей і образів діяльності Є. Клімова; Модель інформаційного моделювання В. Пушкіна; Трикомпонентна психологічна модель професії С. Дружилова; Модель проблемних ситуацій Є. Конєва; Концепція оперативного відображення Д. Ошаніна; Концепція свідомого регулювання діяльності О. Конопкіна; Концепція

психологічного аналізу і синтезу професійної діяльності А. Карпова; Системно-диспозиційний підхід до вивчення особистості Л. Крупнова; Концепція психологічного функціонального комфорту Ю. Забродіна та В. Зазикіна; Концепція успішної професійної діяльності О. Родіна та ін. [3, 150-154].

У наукових працях О. Тімченка, М. Корорльчука, С. Миронця, В. Осьодло модель спеціаліста розглядається як образ професії, яким має бути фахівець до певного часу свого розвитку в професіогенезі, і цей образ має бути зафіксованим у певній документації [3; 4].

Модель діяльності фахівця, розроблена з огляду на вимоги професійної сфери діяльності, відповідно до усталених норм, що склалися в психологічній науці, має включати в себе такі компоненти:

1) Професіограму – опис соціально-економічних, виробничих, технічних, санітарно-гігієнічних, психологічних та інших особливостей професії. Важливою частиною професіограми є психограма – опис психологічних вимог професії до діяльності й особистості фахівця;

2) Професійно-посадові вимоги – опис конкретного змісту діяльності фахівця, його професійних завдань в умовах конкретної посади на певному робочому місці;

3) Кваліфікований профіль – узгодження необхідних видів професійної діяльності й рівнів кваліфікації, вимоги до розрядів і категорій [4, 136]

Отже, проведений психологічний аналіз особливостей діяльності працівників сфери управління персоналом в ІТ – компаніях дав нам змогу визначити основні вимоги до фахівців даної категорії, а аналіз основних моделей та наукових підходів до її професіографічного аналізу дозволив сформулювати підґрунтя для розроблення загальної професіограми і психограми фахівця сфери управління персоналом.

Для реалізації цього завдання ми використали модель застосування комплексу методів професіографії, розроблену С. Миронцем, що представлена на Рис. 5 [3, 167].

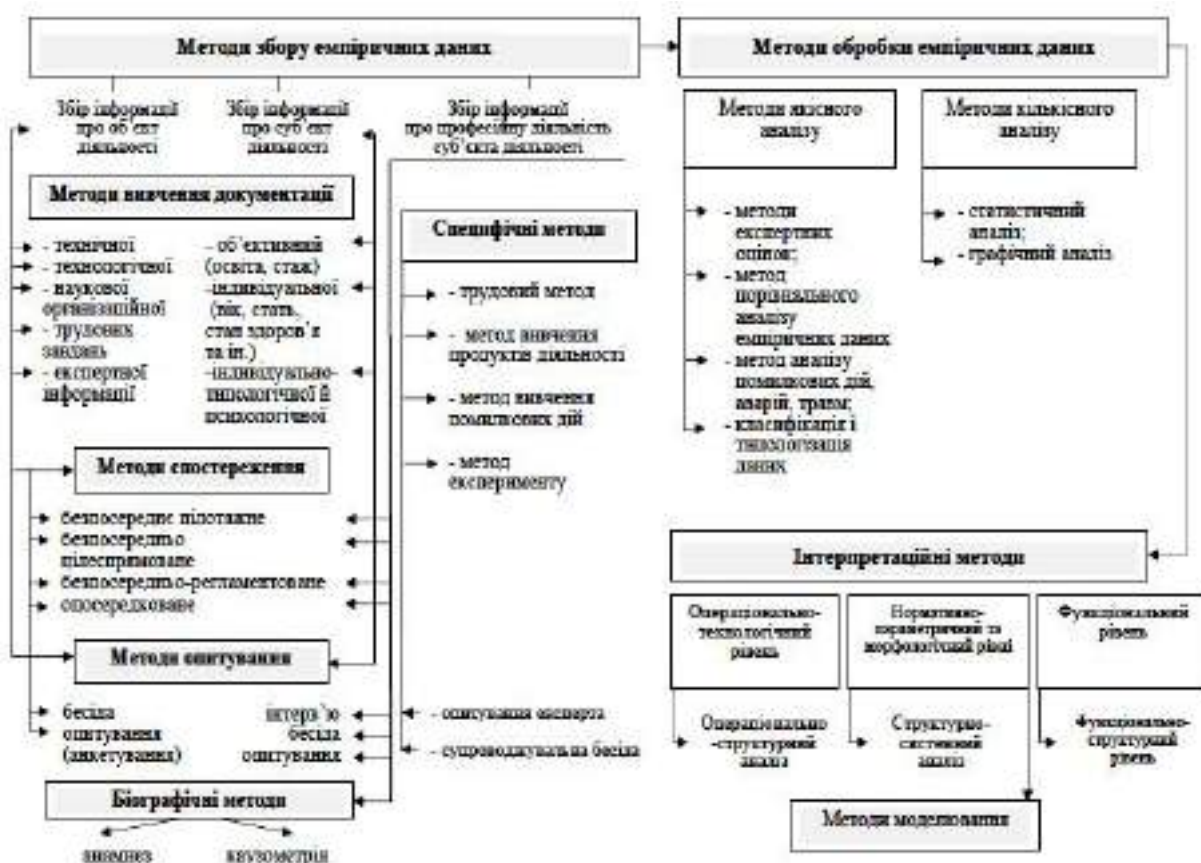

Рис. 5. Модель професіографічного аналізу діяльності працівників сфери управління персоналом [3, 167].

Висновки. Аналіз наукових підходів до проблеми професіографічного аналізу діяльності фахівців дозволив визначити інструменти для подальшого розроблення професіограм і психограм фахівця сфери управління персоналом, для чого було застосовано комплексну модель професіографічного аналізу діяльності фахівців сфери управління персоналом.

Авторкою доведено, що ефективність професійної діяльності працівників сфери управління персоналом, як однієї з основних ланок формування кадрового потенціалу організації, залежить від комплексу професійно-важливих якостей працівників, який за результатами професіографічного опису, має використовуватися при професійно-психологічному доборі та психологічному супроводі діяльності працівників кадрових органів та рекрутингових компаній.

Серед основних, найбільш значущих професійно-важливих якостей працівників сфери управління персоналом достовірно

виділено: мнемічні, імажитивні, емоційні, вольові, мовні, комунікативні, також серед інтелектуальних компетенції визначальним виступає розвиток структури емоційного інтелекту.

При складанні психологічної характеристики працівників сфери управління персоналом було застосовано операційно-психологічний інтерпретаційний аналіз.

За результатами емпіричної частини констатувального експерименту дослідження було розроблено модель побудови професіограм і психограм працівника сфери управління персоналом на прикладі працівників ІТ-сфери.

Перспективи подальших досліджень передбачають розроблення професійної психологічної програми збереження професійного здоров'я працівників управління персоналом та методичних рекомендацій щодо її впровадження в діяльність рекрутингових компаній (відділів).

Список використаних джерел

1. Рудьєв В.А., Гуткевич С.О., Мостенська Т.Л. (2012) Управління персоналом: Навч. посіб. Київ, 324 с.
2. Портрет українського рекрутера. URL: <https://evotalents.com/uk/blog/29> (дата звернення 05.01.2024).
3. Миронець С.М. (2020) Психологія діяльності міжнародних гуманітарних місій: теоретичні та прикладні аспекти: монографія. Київ: Київ.нац.торг.еконост.ун-т., 712 с.
4. Миронець С.М., Тимченко О.В. (2008) Негативні психічні стани рятувальників в умовах надзвичайної ситуації: Монографія. Київ: ТОВ «Видавництво «Консультант», 232 с.
5. Опейда Й., Швайка О. (1997) Словесна оболонка суті (На шляху до унормування наукової термінології). Вісник Національної академії наук України. №11-12. С. 39.
6. Метод контент-аналізу. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%82-%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7> (дата звернення 06.01.2024).

References:

1. Ruliev V.A., Gutkevich S.O., Mostenska T.L. (2012) Personnel management: Training manual. [Personnel management: Training manual.] Kyiv, 324 p. (in Ukrainian)
2. Portrait of a Ukrainian recruiter. [Portrait of a Ukrainian recruiter.] URL: <https://evotalents.com/uk/blog/29> (access date 05.01.2024). (in Ukrainian)
3. Myronets S.M. (2020) Psychology of international humanitarian missions: theoretical and applied aspects: monograph. [Psychology of international humanitarian missions: theoretical and applied aspects: monograph.] Kyiv: Kyiv National Trade and Economics University, 712 p. (in Ukrainian)
4. Myronets S.M., Tymchenko O.V. (2008) Negative mental states of rescuers in an emergency situation: Monograph. [Negative mental states of rescuers in an emergency situation: Monograph.] Kyiv: LLC "Consultant Publishing House", 232 p. (in Ukrainian)
5. Opeyda Y., Shvayka O. (1997) Verbal shell of the essence (On the way to normalization of scientific terminology). [The verbal shell of the essence (On the way to the normalization of scientific terminology).] Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine. No. 11-12. P. 39. (in Ukrainian)
6. Method of content analysis. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9A%D0%BE%D0%BD%D1%82%D0%B5%D0%BD%D1%82-%D0%B0%D0%BD%D0%B0%D0%BB%D1%96%D0%B7> (date of application 06.01.2024). (in Ukrainian)

Summary

*Borysova M. M. head of the recruitment department,
graduate student of the Department of Psychology,
State University of Trade and Economics*

JOB ANALYSIS OF FEATURES OF EMPLOYEES ACTIVITY IN THE FIELD OF PERSONNEL MANAGEMENT

Introduction. The article discusses results of research of the peculiarities of professional activity of employees in the field of personnel management, using the example of IT employees. Due to results of the author's survey, peculiarities, and current state of development of the field of professions related to the socio-economic class and related to selection of personnel and formation of professional teams, in particular in IT industry, were clarified.

Based on the results of the questionnaire, content analysis of terms and concepts, psychological analysis of activities of various categories of employees in the field of personnel management, the main psychological features of activities in this category of specialists were determined and a model of professional analysis of their activities was proposed.

Purpose. The purpose of the article is to determine the psychological features of the activities of employees in the field of personnel management, to conduct a professional analysis of their activities to determine the most vulnerable components of professional stress that can affect the effectiveness of activities in this category of professionals, accordingly affect the level of work capacity, create prerequisites for the development of professional stress, the accumulation of fatigue and professional burnout. According to the results of the empirical part of the ascertainment experiment of the research, a model of building a

professionogram and a psychogram of an employee in the field of personnel management was developed using the example of employees in the IT field.

Methods: *survey, content analysis of terms and definitions, modeling method and professionography.*

Originality.

For the first time, a comprehensive analysis of the specifics of the activities of employees in the field of personnel management, who carry out recruitment for IT companies, was carried out. Based on the results of the content analysis, the terms and concepts within the scope of the study were defined and systematized. The most vulnerable components of manifestation of professional stress among employees in the field of personnel management have been established. According to the results of scientific approaches and a comparative analysis of professionalization models, a model of the program of professionalization study of the activities of personnel management employees working in the field of the IT industry was formed.

Conclusion.

Analysis of scientific approaches to the problem of professional analysis of activities of specialists made it possible to determine tools for further development of profession and psychogram of a specialist in the field of personnel management, for which a comprehensive model of professional analysis of activities of personnel management specialists was applied.

The author proved that the effectiveness of professional activity of employees in the field of personnel management, as one of the main links in the formation of personnel potential of organization, depends on the complex of professionally important qualities of employees, which, according to the results of professional description, should be used in professional and psychological selection and psychological support of the activities of personnel employees bodies and recruiting companies.

Among the main, most significant professional and important qualities of employees in the field of personnel management, the following are reliably distinguished: mnemonic, imaginative, emotional, volitional, linguistic, communicative, and among intellectual competencies, development of structure of emotional intelligence is decisive.

When compiling the psychological characteristics of employees in the field of personnel management, an operational-psychological interpretive analysis was applied.

Prospects for further research include development of professional psychological program for maintaining professional health of personnel management employees and methodological recommendations for its implementation in activities of recruiting companies.

Keywords: *professionogram, psychogram, professional stress, personnel management, recruiting, peculiarities of professional activity.*

Дата надходження рукопису/Date of receipt of the manuscript: 06.01.24.

Дата прийняття рукопису/Date of acceptance of the manuscript: 26.01.24.

© 2024. This work is under an open license [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Войтенко О. В. кандидат психологічних наук, доцент,
Державний торговельно-економічний університет
<https://orcid.org/0000-0002-9407-4574>

ОРГАНІЗАЦІЙНА КУЛЬТУРА ЯК ЧИННИК ПРОФЕСІЙНОГО БЛАГОПОЛУЧЧЯ ОСОБИСТОСТІ

У статті проведено теоретичний аналіз зв'язку організаційної культури з різними аспектами професійного благополуччя особистості. Визначено, що високі оцінки благополуччя працівників на робочому місці пов'язані з обнадійливим і позитивним середовищем, яке підкреслює соціальні зв'язки між співробітниками, сприяє саморозвитку працівників і розширює їх права і можливості, схвалює креативну поведінку, надає можливість дотримуватись своїх власних цінностей і переконань, а також відчувати свободу поведінки та відстоювати те, у важливість чого вони вірять, і характеризується низькою стресогенністю, тобто задовольняє потреби працівників у безпеці, приналежності, компетентності, автономії, повазі та досягненнях.

Ключові слова: благополуччя; професійне благополуччя особистості; благополуччя у професійному контексті; організаційна культура.

Вступ. Організаційна культура є актуальною сферою в контексті вивчення професійного благополуччя, оскільки вона відіграє вирішальну роль у формуванні поведінки працівників в організаціях через виконання цілої низки функцій: підтримує внутрішню інтеграцію й адаптацію працівників до зовнішнього середовища, впливає на їх переконання, регулює емоції та поведінку в певних ситуаціях, забезпечує керування робочими процесами. Кожна організація має власну унікальну організаційну культуру, яка продукує цінності, прописує та контролює норми взаємодії працівників, що створює загальний психологічний клімат і об'єднує окремих членів організації в єдиний організм (Петрунко, 2022) [1]. Це спільна система переконань і способу мислення, встановлена лідерами і прийнята всіма членами організації (Kane-Urrabanzo, 2006) [2]. Організаційну культуру розглядають як умову співробітництва членів організації, підвищення їх ефективності та результативності, зокрема через обмін знаннями (Shao et al., 2012) [3]. Це динамічна взаємодія між людьми й оточуючим середовищем, у якій співробітники створюють спільну соціальну реальність на робочому місці. Те, як працівники сприймають своє робоче середовище і організаційну культуру, має важливе значення для їх благополуччя, здоров'я, задоволення і якості роботи.

Метою дослідження є теоретичний аналіз зв'язку організаційної культури з різними аспектами професійного благополуччя особистості.

Теоретичне підґрунтя. Як концептуальна основа для аналізу нами була використана одна з самих популярних типологій, яку запропонували Камерон і Куїнн (Cameron, & Quinn, 2011) [4]. На основі чотирьох груп критеріїв: гнучкість і дискретність, стабільність і контроль, внутрішній фокус і інтеграція, зовнішній фокус і диференціація, що визначають найголовніші організаційні цінності, – ця типологія виділяє командну, адхократичну, ієрархічну і ринкову організаційні культури.

Методи дослідження. Специфіка мети дослідження зумовила доцільність використання комплексу загальнонаукових теоретичних методів, зокрема аналіз, узагальнення, систематизацію та порівняння наукових даних. Матеріал дослідження зібраний на основі аналізу наукових публікацій у галузі організаційної та економічної психології, а також поведінкових наук.

Результати і обговорення.

Типи організаційної культури та благополуччя працівників.

Дослідження того, як різні типи організаційної культури пов'язані з різними аспектами благополуччя працівників у різних країнах, підкреслюють позитивний вплив командної культури на відміну від інших

типів. Командна культура, яка зосереджена на командній роботі та приділяє особливу увагу стану та проблемам працівників [4], продемонструвала значні позитивні кореляції з задоволеністю роботою працівників і негативні кореляції з плинністю кадрів (Jae San Park, 2009) [5]. Командна культура також пов'язана з найнижчим рівнем стресу і найвищим рівнем продуктивності і задоволення працівників у Канаді у порівнянні з іншими типами організаційної культури (Olypnick, & Li, 2020.) [6].

Як основні характеристики командної культури виділяють наступні: командна культура орієнтована на людські відносини; для цієї культури у пріоритеті є згода, координація і командна робота; командна культура надає великого значення як прихильності працівників до організації, так і особистому розвитку працівників; прийняття рішень не є виключно відповідальністю лідерів, але й інші працівники беруть у цьому участь і інформуються; цей тип культури відповідає потребам у спілкуванні і навчанні; лідери є наставниками і фасилітаторами (Sherman et al., 2014) [7]. Низка досліджень показує, що одним із найважливіших захисних факторів є наявність соціальної підтримки, яка, у свою чергу, часто пов'язана з командним середовищем (Pow et al., 2017) [8]. Соціальна підтримка сприяє розширенню співробітництва, командної роботи і покращенню взаємовідносин, і, відповідно, професійного благополуччя працівників через задоволення їх соціальних потреб. Отже, робоче середовище, яке сприймається як більш інклюзивне, засноване на участі та стимулює взаємодію, більше пов'язане з різними аспектами благополуччя працівників.

Адхократична (інноваційна) організаційна культура більше орієнтована на інновації, творчість і ризик [4]. Основною перевагою цього типу організаційної культури є гнучкість і організаційна адаптивність, яку забезпечують такі властиві їй форми організаційної поведінки як креативна поведінка працівників і пропонувані ними нові ідеї та взяття на себе відповідальності за їх реалізацію (Chiaburi et al., 2013) [9]. Інформаційний потік у цій культурі є відкритим, а члени організації скоріше мотивовані і підтримуються, ніж

контролюються. Цей тип організаційної культури є ідеальним для тих, у кого є гостра потреба в особистому зростанні, тому що це є її найвищим пріоритетом. Акцент на розвитку працівників має підвищувати їх впевненість у власній компетентності, а також стимулювати почуття самоідентифікації та значущості, що походять із базової психологічної потреби в автономії і почутті контролю над роботою і є аспектами професійного благополуччя (Schultz, 2008) [10]. Крім того досвід гнучкості та командної роботи може підсилювати почуття впливу, яке відображає думку працівників про те, що вони мають право голосу при прийнятті організаційних рішень та відповідає їх потребі у повазі (Marinova et al., 2019) [11]. Тому можна припустити, що працівники в інноваційній культурі, що характеризується підприємництвом, особистою ініціативою і зростанням і у підтримуючому організаційному середовищі (такому, що характеризується розширенням прав і можливостей) будуть з більшою вірогідністю і більшою мірою задоволені своєю роботою, тому що інноваційна і підтримуюча культури дозволяють працівникам задовольняти потреби в повазі, контролі, залученості та осмисленому існуванні

Ієрархічна (бюрократична) організаційна культура характеризується увагою до структури організації, чітко визначених стандартизованих процедур, ролей і робочих процесів [4]. Оскільки бюрократичні культури часто мають організаційні норми, які заважають емоційним зв'язкам, у цьому середовищі існує тенденція до формальних відносин і деперсоналізації робочого місця (Ashforth, and Humphrey, 1995) [12]. Таким чином, працівники в культурі цього типу можуть бути менш схильними виходити за межі своїх формальних ролей і обов'язків, щоб поводитись відповідно до особистих цінностей і переконань, що може заважати їх реалізації і спричиняти загальну незадоволеність роботою.

У ринковій культурі робиться акцент на контролі, конкурентоздатності та результаті [4]. Оскільки для отримання результатів і досягнення цілей існує тиск, є маловірогідним те, що працівники в цій культурі мають можливість самостійно визначати свою поведінку, і це загрожує їх

прагненню до автономії. Цілком можливо, що працівники змушені відмовлятися від своїх власних переконань і цінностей або навіть ігнорувати свої емоції, якщо вони заважають підвищенню продуктивності. Крім того, середовище, інтенсивно орієнтоване на результат, характеризується стресогенністю (Voitenko et al., 2021) [13]. Отже, організації можуть спробувати збагатити свою культуру елементами позитивних організаційних культур, щоб створити більше можливостей для задоволення потреб працівників та підтримки їх професійного благополуччя.

Організаційна культура та організаційні цінності.

Стабільна організаційна культура заснована на чітко визначеній системі цінностей, яка впливає на стиль діяльності працівників, спілкування і відкритість всередині організації, їх можливості реалізувати свій потенціал та багато інших повсякденних організаційних практик, що впливають на благополуччя працівників. Л. Карамушка (2013), аналізуючи основні напрямки досліджень структури організаційної культури, відмічає, що організаційна культура складається із культур різних суб'єктів, які мають відношення до її реалізації: працівників, керівників, окремих підрозділів, організації в цілому, а також середовища, в якому функціонує організація; підкреслюється, що, організаційна культура має сприяти задоволенню інтересів кожного працівника. [14]. Оскільки ступінь своєї щасливості у професійній діяльності людина оцінює, спираючись на власні ціннісні орієнтири, які можуть відрізнятися залежно від культури та соціального досвіду суб'єкта (віку) (Oishi et al., 1999) [15], логічно припустити, що організаційні цінності є важливими для досягнення професійного благополуччя працівниками. Якщо офіційні та неофіційні системи цінностей не збігаються, а суперечать одна одній, це підвищує рівень конфліктності та емоційної напруги в організації, призводить до появи тіньових лідерів, протистояння з керівництвом і зростання плинності кадрів. На нашу думку перебування в дисонуючому ціннісному контексті може заважати задоволенню базових потреб, зокрема потреби у

приналежності та автономії. Працівники в контексті дисонуючих цінностей ризикують отримати менше соціальної підтримки, що може вплинути на їх почуття приналежності. Як відмічали Райан і Десі (2017), від того, наскільки дії людини відповідають її власним інтересам і цінностям частково залежить досвід автономії [16]. Перебування в контексті дисонуючих цінностей, необхідність діяти всупереч власним цілям і цінностям знижує почуття автономії і, відповідно, стає перешкодою на шляху до професійного благополуччя.

Організаційна культура та автентичність.

Автентичність останнім часом розглядається як предиктор еудемонічного благополуччя (Humphrey et al., 2015) [17]: чим більше люди залишаються вірними своїм цінностям, ідентичності, побажанням і емоціям, тим більше вони благополучні, оскільки просування цінностей і демонстрація емоцій, несумісних із власними думками і почуттями, необхідність пригнічувати себе викликає підвищений рівень стресу. Дослідження Герман Рейса зі співавторами (2016) з'ясували, що організаційна культура може спонукати або заважати автентичній поведінці працівників. Різні типи культур здатні створювати різні середовища, які підказують працівникам, у якій мірі вони можуть почуватись у безпеці, поводячись більш автентично, зокрема культури, які роблять акцент на контролі і порядку, такі як ієрархічна і ринкова, негативно корелюють з автентичністю [18]. «Зняття масок» є складним завданням у середовищі, яке вимагає жорсткої відповідності встановленим ролям (як ієрархічна культура) або не забезпечує необхідної психологічної безпеки або часу для цього (як ринкова культура). Командна культура може запропонувати працівникам можливість діяти щиро, висловлювати свою думку і поводитись відповідно до власних цінностей і переконань, вільно виражати свої справжні емоції в контексті, який вони вважають психологічно безпечним [4]. Ці результати відповідають теоріям, що розглядають автентичну поведінку як властивість соціальних взаємодій, а не особистостей (Gergen, 2000) [19]. Згідно з цими теоріями, суб'єктивне переживання

автентичності найбільш сильно проявляється у відносинах між особистістю і контекстом, які сприяють чесному і взаємному саморозкриттю та забезпечують взаємну соціальну підтримку і прийняття. І навпаки, почуття автентичності зменшується, коли рольові вимоги і моделі спілкування обмежують, знецінюють або компрометують відкритість, або представляють загрозу конфлікту. Тому, важливо сприяти способам взаємодії, за допомогою яких працівники будуть відчувати, що вони мають можливість дотримуватись своїх власних цінностей і переконань, а також відчувати свободу поведінки та відстоювати те, у важливість чого вони вірять.

Організаційна культура та стрес.

Роль організаційної культури має вирішальне значення у створенні умов, які дозволяють працівникам процвітати, працювати з максимальною віддачею, або навпаки, впливають на їх здоров'я, спричиняючи втому та пропуски роботи [2]. Організаційні норми, вбудовані в організаційну культуру, у значній мірі пояснюють дисперсію стресу на роботі. Організаційні норми – це певні правила, встановлені групою для організації взаємодії між членами групи та їх спільної діяльності [20]. Будь-які правила формуються лише на основі певного ставлення до соціальних явищ, що залежить від досвіду групи в організації її діяльності, тобто пов'язані з цінностями. Це колективно узгоджені моделі поведінки, відносини і переконання, які дають співробітникам загальне розуміння робочого місця та їх ролі в ньому (Schein, 2004) [21]. Організаційні норми виконують регулятивну функцію. Поведінка членів групи залежить від системи очікувань щодо виконання встановлених норм: люди можуть не знати, як і чому виник той чи інший набір норм, але вони розуміють обов'язки, закладені в нормах, і очікування, що покладаються на їхню поведінку. Сила будь-якого набору норм буде здійснювати тиск або обмежувати поведінку людей. Коли очікування інших не узгоджуються з особистими перевагами або суперечать одне одному, так, що виконання одного набору очікувань заважає задоволенню інших, результатом стає психічна напруга, яка може викликати стрес

Стрес в організаційному середовищі може бути пов'язаний зі слабким контролем над роботою (Sparks et al., 2001) [22], властивим, наприклад, ринковій культурі [4]. «Сприйманий контроль» або автономія – це ступінь прямого чи непрямого контролю, який, на думку працівника, він має над своїм середовищем, щоб зробити його менш загрозливим або корисним. Прагнення до автономії вважається однією з основних людських потреб [16]. Працівники, які самі обирають виконання тієї чи іншої діяльності, внутрішньо мотивовані та беруть на себе особисту відповідальність за результати своєї роботи. І навпаки, відчуття відсутності контролю може спричинити напругу через незадоволення внутрішньої потреби відчувати себе компетентним.

Виникнення стресу в організаційному середовищі може бути спровоковано деструктивною конкуренцією (Карамушка, 2007) [23]. У більшості випадків конкуренція є здоровим мотиватором, сприяє інноваціям і продуктивності. Але некерована конкуренція може вийти за межі дружнього суперництва, викликати ворожість і конфлікти, почуття тривоги і загрози. Конфлікти на робочому місці – також відоме джерело. Тому, завдання лідера – створити організаційну культуру, яка забезпечить тонкий баланс між конкуренцією і командною роботою, орієнтованою на співпрацю. Емпіричне дослідження зв'язку типу організаційної культури зі стресом, задоволенням від роботи та продуктивністю з'ясувало, що співробітники, які працюють у командній культурі, повідомили про найнижчий рівень стресу та найвищий рівень задоволення та продуктивності. За ними йдуть представники адхократичної та ієрархічної культур, на останньому місці – ринкова культура [6]. Отже, з урахуванням ролі, яку організаційна культура відіграє в благополуччі працівників, керівники організацій повинні впроваджувати стратегії для створення на робочому місці культури, яка сприяє професійному благополуччю та продуктивності працівників.

Висновки. Теоретичний аналіз показує, що високі оцінки щастя працівників на робочому місці пов'язані з обнадійливим і позитивним середовищем, яке підкреслює соціальні зв'язки між співробітниками,

сприяє саморозвитку працівників і розширює їх права і можливості, схвалює креативну поведінку, надає можливість дотримуватись своїх власних цінностей і переконань, а також відчувати свободу поведінки та відстоювати те, у важливість чого вони

вірять, і характеризується низькою стресогенністю, тобто задовольняє потреби працівників у безпеці, приналежності, компетентності, автономії, повазі та досягненнях.

Список використаних джерел

1. Петрунько О.В. (2022). Організаційна культура університету як чинник його конкурентоздатності на ринку освітніх послуг. *Вчені записки Університету «КРОК»* 1(65), 164-175.
2. Kane-Urrabanzo, C (2006). Management's role in shaping organizational culture. *Journal of Nursing Management*, 14, 188-194
3. Shao, Z., Feng, Y. and Liu, L. (2012). The mediating effect of organizational culture and knowledge sharing on transformational leadership and Enterprise Resource Planning systems success: An empirical study in China. *Computers in Human Behavior*, 28, 2400-2413.
4. Cameron, K. S., & Quinn, R. E. (2011). *Diagnosing and Changing Organizational Culture: Based on the Competing Values Framework* (3rd ed.). San Francisco: Jossey-Bass.
5. Jae San Park, Tae Hyun Kim, (2009). Do types of organizational culture matter in nurse job satisfaction and turnover intention? *Leadership in Health Services*, 22 (1), 20-38
6. Olynick, J. & Li, H. (2020). Organizational Culture and Its Relationship with Employee Stress, Enjoyment of Work and Productivity. *International Journal of Psychological Studies*. 12(2). 14-30.
7. Sherman, S. G., Leahy, M. J., Del Valle, R., Anderson, C. A., Tansey, T. N., & Lui, K. (2014). Organizational and cultural factors that promote creative best practices in the public rehabilitation program: Findings from a four-state multiple case study. *Journal of Vocational Rehabilitation*, 41(2), 115-125
8. Pow, J., King, D. B., Stephenson, E., & DeLongis, A. (2017). Does social support buffer the effects of work-related stress on sleep quality among paramedics? A daily diary studies. *Journal of Occupational Health Psychology*, 22(1), 71–85
9. Chiaburu, D., Lorinkova, N., & Van Dyne, L. (2013). Employees' social context and change-oriented citizenship: A meta-analysis of leader, coworker, and organizational influences. *Group and Organization Management*, 38, 291-333
10. Schultz M. L (2008). *Occupational Well-Being: the development of a theory and a measure: an abstract of a dissertation*. Manhattan, Kansas: Kansas State University
11. Marinova, S. V., Cao, X., & Park, H. (2019). Constructive Organizational Values Climate and Organizational Citizenship Behaviors: A Configurational View. *Journal of Management*, 45(5), 2045–2071.
12. Ashforth, B. and Humphrey, R. (1995). Emotion in the workplace: a reappraisal. *Human Relations*, 48 (2), 97-125
13. Voitenko E., Kaposloz H., Myronets S., Zazymko O., Osodlo V. (2021). Influence of characteristics of self-actualization and coping behavior on resistance of teachers to professional stressors and emotional burnout. *International journal of organizational leadership*. 10 (1), 1-14.
14. Карамушка Л.М. (2013). Структура організаційної культури: основні напрямки дослідження. *Актуальні проблеми психології: зб. наукових праць Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України*. К. Алчевськ : ЛАДО, 1(37), 3-6.
15. Oishi, S., Diener, E., Suh, E., & Lucas, R. E. (1999). Value as a moderator in subjective well-being. *Journal of Personality*, 67(1), 157–184.
16. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2017). *Self-Determination Theory: Basic Psychological Needs in Motivation, Development, and Wellness*. Guilford Press.
17. Humphrey, R. & Ashforth, B. & Diefendorff, J. (2015). The bright side of emotional labor: The Bright Side of Emotional Labor. *Journal of Organizational Behavior*, 36 (6), 749-769
18. Reis, G. & Trullen, J. & Story, J. (2016). Perceived organizational culture and engagement: the mediating role of authenticity. *Journal of Managerial Psychology*, 31(6), 1091-1105.
19. Gergen, K. J. (2000). *The saturated self*. New York: Basic Books.
20. Корпоративні норми. *Велика українська юридична енциклопедія: у 20 т.* (2017), 3, 255.
21. Schein, E. H. (2004). *Organizational culture and leadership* (3rd ed.). San Francisco: Jossey-Bass.
22. Sparks, K., Faragher, B., Cooper, C. L. (2001). Well-being and occupational health in the 21st century workplace. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 74, 489-509.
23. Карамушка Л.М. (2007). Формування конкурентоздатної управлінської команди (на матеріалі діяльності освітніх організацій): монографія. Київ: ІНКОС.

References

1. Petrunko O.V. (2022). Orhanizatsiina kultura universytetu yak chynnyk yoho konkurentozdatnosti na rynku osvitnikh posluh. [Organizational culture of the university as a factor of its competitiveness in the market of educational services]. *Vcheni zapysky Universytetu «KROK»*. 1(65), 164-175. (in Ukrainian)
2. Kane-Urrabanzo, C (2006). Management's role in shaping organizational culture. *Journal of Nursing Management*, 14, 188-194
3. Shao, Z., Feng, Y. and Liu, L. (2012). The mediating effect of organizational culture and knowledge sharing on transformational leadership and Enterprise Resource Planning systems success: An empirical study in China. *Computers in Human Behavior*, 28, 2400-2413.
4. Cameron, K. S., & Quinn, R. E. (2011). *Diagnosing and Changing Organizational Culture: Based on the Competing Values Framework* (3rd ed.). San Francisco: Jossey-Bass.
5. Jae San Park, Tae Hyun Kim, (2009). Do types of organizational culture matter in nurse job satisfaction and turnover intention? *Leadership in Health Services*, 22(1), 20-38
6. Olynick, J. & Li, H. (2020). Organizational Culture and Its Relationship with Employee Stress, Enjoyment of Work and Productivity. *International Journal of Psychological Studies*. 12(2). 14-30
7. Sherman, S. G., Leahy, M. J., Del Valle, R., Anderson, C. A., Tansey, T. N., & Lui, K. (2014). Organizational and cultural factors that promote creative best practices in the public rehabilitation program: Findings from a four-state multiple case study. *Journal of Vocational Rehabilitation*, 41(2), 115-125
8. Pow, J., King, D. B., Stephenson, E., & DeLongis, A. (2017). Does social support buffer the effects of work-related stress on sleep quality among paramedics? A daily diary studies. *Journal of Occupational Health Psychology*, 22(1), 71-85
9. Chiaburu, D., Lorinkova, N., & Van Dyne, L. (2013). Employees' social context and change-oriented citizenship: A meta-analysis of leader, coworker, and organizational influences. *Group and Organization Management*, 38. 291-333
10. Schultz M. L. *Occupational Well-Being: the development of a theory and a measure: an abstract of a dissertation*. Manhattan, Kansas: Kansas State University, 2008
11. Marinova, S. V., Cao, X., & Park, H. (2019). Constructive Organizational Values Climate and Organizational Citizenship Behaviors: A Configurational View. *Journal of Management*, 45(5), 2045-2071.
12. Ashforth, B. and Humphrey, R. (1995). Emotion in the workplace: a reappraisal. *Human Relations*, 48 (2), 97-125
13. Voitenko E., Kaposloz H., Myronets S., Zazymko O., Osodlo V. (2021). Influence of characteristics of self-actualization and coping behavior on resistance of teachers to professional stressors and emotional burnout. *International journal of organizational leadership*. 10 (1), 1-14.
14. Karamushka L.M. (2013). Struktura orhanizatsiinoi kultury: osnovni napriamky doslidzhennia [Structure of organizational culture: main directions of research]. *Aktualni problemy psykholohii: zb. naukovykh prats Instytutu psykholohii im. H.S. Kostiuka NAPN Ukrainy*. K. Alchevsk: LADO, I (37), 3-6. (in Ukrainian)
15. Oishi, S., Diener, E., Suh, E., & Lucas, R. E. (1999). Value as a moderator in subjective well-being. *Journal of Personality*, 67(1), 157-184.
16. Ryan, R. M., & Deci, E. L. (2017). *Self-Determination theory: basic psychological needs in motivation, development, and wellness*. Guilford Press.
17. Humphrey, R. & Ashforth, B. & Diefendorff, J. (2015). The bright side of emotional labor: The Bright Side of Emotional Labor. *Journal of Organizational Behavior*. 36 (6). 749-769
18. Reis, G. & Trullen, J. & Story, J. (2016). Perceived organizational culture and engagement: the mediating role of authenticity. *Journal of Managerial Psychology*. 31(6). 1091-1105.
19. Gergen, K. J. (2000). *The saturated self*. New York: Basic Books.
20. Korporatyvni normy (2017) [Corporate norms]. *Velyka ukrainska yurydychna entsyklopediia: u 20 t. 3*, 255. (in Ukrainian)
21. Schein, E. H. (2004). *Organizational culture and leadership* (3rd ed.). San Francisco: Jossey-Bass.
22. Sparks, K., Faragher, B., Cooper, C. L. (2001). Well-being and occupational health in the 21st century workplace. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 74, 489-509.
23. Karamushka L.M. (2007). *Formuvannia konkurentozdatnoi upravlinskoi komandy (na materiali diialnosti osvitnikh orhanizatsii): monohrafiia*. [Formation of a competitive management team (based on the activities of educational organizations): monograph]. Kyiv: INKOS. (in Ukrainian)

Summary

*Voitenko E. PhD in Psychology,
Associate Professor at Department of Psychology
State university of trade and economics*

ORGANIZATIONAL CULTURE AS A FACTOR OF PERSONAL PROFESSIONAL WELL-BEING

Introduction. *Organizational culture is a relevant field in the context of the study of professional well-being, as it plays a decisive role in shaping the behavior of employees in organizations through the performance of several functions: it supports the internal integration and adaptation of employees to the external environment, influences their beliefs, regulates emotions and behavior in certain situations, provides management of work processes. How employees perceive their work environment and organizational culture is important to their well-being, health, satisfaction, and quality of work.*

Purpose. *The purpose of the study is a theoretical analysis of the relationship between organizational culture and various aspects of the professional well-being of an individual.*

Methods. *The specificity of the research goal determined the expediency of using a complex of general scientific theoretical methods, in particular analysis, generalization, systematization, and comparison of scientific data. The research material was collected based on the analysis of scientific publications in the field of organizational and economic psychology, as well as behavioral sciences.*

Originality. *The article provides a theoretical analysis of the connection between organizational culture and various aspects of the individual's professional well-being. The author's contribution consists in highlighting the influence of the characteristics of different types of organizational culture on the professional well-being of employees.*

Conclusion. *Given the role that organizational culture plays in employee well-being, organizational leaders must implement strategies to create a workplace culture that promotes employee well-being and productivity. Theoretical analysis shows that high ratings of employee happiness in the workplace are associated with an encouraging and positive environment that emphasizes social ties between employees, promotes self-development of employees and expands their rights and opportunities, approves of creative behavior, provides an opportunity to adhere to one's own values and beliefs, as well as feel free to behave and stand up for what they believe is important, and is characterized by low stress, i.e., it satisfies employees' needs for safety, belonging, competence, autonomy, respect and achievement.*

Key words: *well-being, professional well-being of the individual; well-being in the professional context, the structure of professional well-being.*

Дата надходження рукопису/Date of receipt of the manuscript: 02.11.23.

Дата прийняття рукопису/Date of acceptance of the manuscript: 24.12.23.

© 2024. This work is under an open license [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Іванова Н. Г. доктор психологічних наук, професор,
завідувач кафедри професійної психології
Навчально-наукового гуманітарного інституту
Національної академії СБУ
<https://orcid.org/0000-0002-6108-4725>

Іванов О. Ю. кандидат юридичних наук,
доцент кафедри теорії та історії держави і права
Навчально-наукового гуманітарного інституту
Національної академії СБУ
<https://orcid.org/0000-0002-5890-5369>

ІНФОРМАЦІЙНО-ПСИХОЛОГІЧНЕ СУПРОВОДЖЕННЯ РОСІЙСЬКОЇ ЕКСПАНСІЇ: ЕВОЛЮЦІЙНИЙ ВИМІР ТА ПСИХОЛОГІЧНІ ПЕРЕДУМОВИ

У статті висвітлено становлення та сучасний стан особливостей інформаційно-психологічного супроводження російської експансії на різних її етапах та визначено основні напрями необхідних контрзаходів з боку об'єкта експансії.

Ключові слова: свідомість; психологічний вплив; експансія; психологічні передумови; інформаційно-психологічне супроводження; історичний досвід; контрпропаганда.

Вступ. Психологічні передумови реалій сьогодення засвідчують суттєвий вплив сформованого в інформаційному середовищі російського фактора як на стан міжнародної безпеки в цілому, так і на державність багатьох країн. Часовий діапазон формування, становлення та розвитку російського фактора як системи особливого експансіоністського впливу охоплює період іще від першої третини XIV ст. і до сучасності. Незважаючи на такий тривалий період, форми, методи та психологічні технології діяльності російської влади суттєвої еволюції до цих пір не зазнали. Усі випадки агресивних акцій з боку росії єднає ретельне планування і супроводження на всіх етапах засобами інформаційно-психологічного впливу.

Теоретичне підґрунтя. Питання застосування росією методів інформаційно-психологічного впливу розробляються наразі виключно в межах проблематики гібридної війни, яку ця держава веде проти світового співтовариства загалом і України зокрема. Термінологічний апарат для характеристики цих процесів був розроблений сучасними дослідниками, серед яких – М. Дорошко, Г. Кіссінджер, О. Морозов, О. Палій та ряд інших, чиї праці чи не щодня поповнюють вітчизняні та світові інформаційні ресурси [1–4]. При цьому, більшість таких досліджень побудовані переважно на матеріалах сучасності. Потреби сьогодення зумовлюють

необхідність виявлення глибинної природи інформаційно-психологічного супроводження експансіоністської діяльності росії на всіх її етапах, чого неможливо зробити, зокрема, без залучення методів історичного аналізу.

Виходячи із актуальних потреб сьогодення, вважаємо за доцільне визначити *мету* пропонованої статті як виявлення сутнісних рис інформаційно-психологічного супроводження російської експансії на різних її етапах та можливих напрямів їх нівелювання із залученням історичних методів наукового дослідження.

Методи дослідження. Для реалізації виокремленої у статті мети комплексно застосовано такі загальнонаукові методи дослідження, зокрема: науковий аналіз, порівняння, систематизація, спостереження, узагальнення теоретико-емпіричних матеріалів та їх інтерпретація.

Результати і обговорення. Об'єктивному аналізу проблематики інформаційно-психологічного супроводження російської експансії сприятиме всебічний розгляд її історичних витоків та притаманні їм психологічні передумови.

Загалом під експансією слід розуміти різновид агресивної політики держави, спрямованої на розповсюдження свого політичного та економічного впливу на інші держави аж до захоплення їхніх територій. Огляд історії експансіоністських заходів

російського уряду щодо різних країн демонструє чітке виділення в них відокремлених стадій, серед яких – підготовча, відкрита і постекспансійна. Зважаючи на специфіку російської експансії, слід відзначити, що її підготовча стадія багато в чому визначає хід наступної – відкритої. Так, масштаби загарбницьких дій уряду не можуть бути забезпечені «традиційними» засобами впливу на підкорювані території, а тому захопленню як такому передують тривала планомірна робота зі створення передумов до якомога більш швидкого й добровільного їх зайняття.

Природно, що для таких цілей чи не найважливіше значення має робота з населенням об'єкта експансії, для чого якнайкраще підходять засоби інформаційно-психологічного впливу (зокрема, пропаганда, залякування, створення інформаційних приводів). За їх допомогою здійснюється зміна свідомості, мотивів, емоцій, ставлень та поведінки людей до певних подій. До того ж, оскільки експансіоністські дії вчиняються Кремлем із відвертим ігноруванням норм і цінностей цивілізованого світу, значну увагу росіяни приділяють нівелюванню можливої протидії з боку світової спільноти та населення нової окупованої території на постекспансійній стадії.

Так, інформаційно-психологічний вплив застосовувався ще з часів перших московських князів. Кожному новому завоюванню передувала активна психологічна робота з населенням підкорюваної території. У ході неї методично й цілеспрямовано створювались передумови для найбільш безперешкодного й зовні мирного включення нових надбань під царський скіпетр. Зокрема, до населення балканських країн, які знаходилися на перехресті російського, турецького й австрійського впливу, через московських торговців, релігійних діячів і богослужбові книги доносилися тези про такого собі «доброго царя» як «рятівника єдиновірних слов'янських народів» від іноземного загарбання [5]. Будучи змушеними відстоювати власну державність у боротьбі як з турками, так і з Візантією аж до середини XVII ст., балканські народи радо сприймали появу нового «покровителя», який у результаті відтермінував здобуття ними державної незалежності аж до 1910-х рр.

Середньовічні казахські хани і кавказькі правителі сатавадо схилилися до переконання своїх сусідів прийняти московське підданство за їхнім прикладом: мовляв, часи проживання «під російською державою» стали для них «роками благоденства». Більшість названих народів втратили свою державність щонайменше до 1917 р. – часу розпаду російської імперії. Представників же тюркських і угро-фінських народів упродовж кількох століть до початку XVIII ст. росіяни переконували в неповноцінності й неспроможності самостійно існувати нібито через низький рівень розвитку їхньої культури. Майже всі вони були асимільовані імперською владою, позбавлені батьківщини поза межами росії і не мають можливостей вийти з її складу та утворити самостійні держави навіть до сьогодні.

Розповсюдження неправдивої інформації як метод психологічного впливу на населення було характерним і для пізніших радянських кампаній (скажімо, з окупації країн Прибалтики, які також були колишніми колоніями російської імперії), які супроводжувались інформаційним фоном щодо необхідності «допомоги» їм як економічно відсталим та «повернення споконвічних територій», як і в царські часи. Уже після розпаду СРСР, який більшість істориків називають формою існування росії, влада РФ стала вдаватися до подібних методів на тлі своїх незрілих неоімперських амбіцій. Зокрема, це яскраво проявилось в політиці щодо України в період 1991–2014 рр., котрий передував загарбанню територій АРК і окремих районів Донецької та Луганської областей.

У цей час кримський вектор був лише одним із елементів пропагандистської кампанії, розгорнутої росією задля дискредитації української державності як факту геополітичної реальності. Історична наука держави-агресора, особливо наприкінці 1990-х рр., стала розвивати тези щодо єдності всіх слов'ян під егідою москви, активно співпрацювати з російськими культурними осередками в інших країнах (Україна, країни Балкан і Середньої Азії), тим самим формуючи підґрунтя для подальшого активного поширення ідеології «руського мира».

Як за імперських часів, православна єдність, панславізм і месіанізм залишаються ідеологічною основою російської експансії, у тому числі, а подекуди й насамперед у частині інформаційно-психологічного забезпечення її підготовчого етапу. Возвеличення ролі російських правителів в історії різних народів набирає обертів у сучасній російській історіографії, зокрема зі збільшенням кількості праць останніх років, присвячених «прогресивному» значенню перебування прикордонних із сучасною рф територій у складі російської імперії чи СРСР. Чітко вираженим стає імперський постулат щодо «захисту кордонів», який передбачає можливість ліквідації тих суб'єктів, котрі нібито загрожують російській державній безпеці.

Еволюційний аналіз особливостей інформаційно-психологічного супроводження підготовчого етапу російської експансії дає підстави сформулювати такі особливості цієї діяльності:

- реалізується російським політикумом із залученням науковців, засобів масової інформації, громадських організацій проросійського спрямування як на території самої росії, так і в країнах стратегічної заінтересованості;
- спрямовується на формування сприятливого для інформаційно-психологічних впливів суспільного середовища в підкорюваних країнах для схвального сприйняття проросійських тез, а також подальшого безперешкодного здійснення експансії;
- реалізується з опорою свідомості людей на сформовані ще в царській росії концепції православної єдності, панславізму та месіанізму як базисні для ідеологічної конструкції «русского мира»;
- передбачає використання психологічних прийомів для поширення фальсифікованих історичних фактів, які би демонстрували «прогресивну» роль російського панування на різних етапах розвитку того чи іншого народу;
- успішність таких заходів обумовлюється відсутністю контрпропаганди в конкретній державі та сприйнятливостю її населення до поширюваних росіянами псевдоісторичних фактів.

Неодмінною умовою попередження та стримування російської агресії слід визнати виявлення на ранніх етапах проявів зазначених вище заходів шляхом моніторингу засобів масової інформації і наукової продукції, яка походить із росії і доступна широкому колу читачів. Разом з тим, позаяк рівень освіченості громадян стає основою їх сприйнятливості до поширюваних кремлівською пропагандою фальсифікацій, підходи до гуманітарної освіти (зокрема, історичної) мають бути переглянуті. Насамкінець, повинна бути сформована ефективна система контрпропаганди, яка б забезпечувала не лише швидку реакцію на чергові російські фейки, а й мала випереджальну дію.

Інформаційно-психологічні засоби супроводження відкритої фази російської експансіоністської діяльності почасти не лише доповнюють, а й замінюють інші інструменти її реалізації. Така ситуація мала місце за часів імперської та радянської форм існування росії і зберігається донині. Іще з часів перших московських князів стала утверджуватись очевидна на сьогодні закономірність, що Росія без експансії існувати не може. Однак, на відміну від інших держав, які створювали потужні колоніальні імперії (Англії, Франції, Іспанії, Португалії, Німеччини), Московія не мала для цього належного ресурсного потенціалу. З огляду на цей факт на допомогу стали приходити ті методи діяльності, які на сьогодні називаються способами ведення гібридної війни. Так, зокрема, загарбання в 1569 р. частини Польщі (на той час – Речі Посполитої Польської) й утворення там сепаратистського анклаву під назвою «Лівонське королівство» було здійснене Іваном Грозним з опорою на ту частину польської шляхти, яка опинилася в опозиції до короля. Ця акція була представлена як «допомога» повсталим і поєднана із закликами про «повернення» під московський скіпетр захоплених поляками раніше «спокоєвічно російських» територій.

Доволі показово, що втрата віри до щирості намірів московського царя з боку шляхетства призвела до того, що він у 1584 р. змушений був просити перемир'я і з ганьбою повертатися додому. Остаточна окупація московітами Речі Посполитої була відкладена аж до останньої чверті XVIII ст. У той час на

троні перебували по черзі двоє проросійських ставлеників, політика яких штучно довела країну до глибокої політичної, економічної та соціальної кризи. Такий стан речей дозволив росіянам переконати міжнародну спільноту в «неспроможності» самостійної польської державності. Активізація свити імператриці Катерини II на зовнішньополітичній арені нівелювала практично всі можливі перешкоди для анексії більшості польських територій. За результатами Віденського конгресу 1815 р. вони здобули офіційне формальне закріплення як частина Російської імперії «Королівство Польське Конгресове».

За радянських часів особливо яскраво інформаційно-психологічне супроводження відкритої фази експансії проявлялось як через приховування справжніх намірів московського керівництва щодо конкретних країн, так і шляхом «геройзації» уряду та військ, які брали участь у встановленні «миру в усьому світі». Ці риси очевидні, зокрема, у випадках придушення повстань у країнах соціалістичного табору (Румунія, Чехословаччина) та в ході кампанії в Афганістані 1979–1989 рр. Істотно також, що в ході намагання повернути під свій контроль усі колишні території Російської імперії радянська Росія, поширюючи міф про їхню «споконвічну російськість», спиралася на залишки колишніх імперських урядовців і воєначальників у цих країнах (зокрема, на К. Маннергейма – царського генерала, який став президентом незалежної Фінляндії). Для радянських же громадян відкрита зовнішня експансія доволі часто подавалася як чергові військові навчання (зокрема, у випадку з участю в громадянській війні в Іспанії 1935–1939 рр. та гонкою озброєнь напередодні окупації західноукраїнських земель у перші роки Другої Світової війни) [6].

Експансіоністська діяльність російської федерації як пострадянської модифікації росії позначена багатьма рисами, сформованими в царський та радянський періоди. Це стосується, зокрема, й інформаційно-психологічного супроводу таких заходів, що досить яскраво видно й у випадку з Україною.

Так, анексія АРК в 2014 р. супроводжувалася поширенням у засобах масової інформації фейкових повідомлень щодо нібито утисків кримського населення новою «фашистською» владою, яка

установилася в нашій державі після втечі В. Януковича, його «насильницької українзації», а також необхідності «відновлення історичної справедливості». Проведений під дулами автоматів «референдум» щодо «самовизначення Республіки Крим» був використаний Кремлем для демонстрації «добровільності» входження до складу рф нового «суб'єкта федерації» перед міжнародною спільнотою. У випадку з окупацією окремих районів Донецької та Луганської областей росія більш активно вдалася до розвитку образу «київських карателів» у сюжетах новин, тим самим видаючи себе за «захисника» місцевого населення, як і раніше робили московські царі. Саме тому на етапі встановлення контролю над зазначеними територіями з боку рф значного опору місцевого населення не було.

Якщо ж розглядати російську експансію щодо України не лише як окупацію названих регіонів, а як системне явище з довготривалою перспективою й доволі глобальними цілями зміни свідомості людей, то слід звернути увагу на той інформаційний масив, який поширюється російськими користувачами в мережі інтернет щодо історії та культури як України, так і самої росії. Особлива активізація такої діяльності на сучасному етапі пов'язана з такими знаковими датами, як 100-річчя розпаду Російської імперії в 2017 р. і така ж річниця утворення СРСР у 2022 р. Зокрема, створено не один цикл фільмів під егідою російських урядових телеканалів, логіка яких вибудована головно на демонстрації контрастів у розвитку колишніх радянських республік за часів російської окупації і після здобуття незалежності [7]. Причому висновки з такого порівняння, природно, сформульовані в проросійському ключі. Також доволі часто місцеві режими звинувачуються в русофобії як «невдячні» за попередні роки «розквіту» під егідою кремля. Спекуляція на «спільному походженні» українців і росіян набуває нових звучань, а «ефемерність» української державності, «вигаданої» австро-угорським урядом, стала чи не головним аргументом російського політикуму щодо недоцільності існування України як окремої держави.

Очевидна подібність цих та інших заходів інформаційно-психологічного впливу з тими, які застосовувалися за часів царської

та радянської росії, засвідчує необхідність формування більш ґрунтовного підходу до протидії їм.

Із викладеного вище впливають такі риси заходів інформаційно-психологічного супроводження відкритої фази російської експансії:

- спрямованість на психологічну нейтралізацію опору з боку населення підкорюваної держави або її частини та міжнародної спільноти;
- використання інформаційно-психологічних впливів нарівні з традиційними засобами ведення окупації та встановлення окупаційного режиму;
- вплив на свідомість людей за рахунок активної спекуляції «виключністю» ролі росії на міжнародній арені та в «історичних долях» конкретних країн та підкреслення далекосяжності експансіоністських намірів та статусу росії як «великої держави»;
- створення інформаційних приводів для відволікання міжнародної спільноти від дійсних намірів росії щодо конкретної країни.

Наведений вище історичний досвід засвідчує, що в основі протидії інформаційно-психологічному супроводженню відкритої фази російської експансії мають лежати заходи з його стримування та протидії йому. Ресурс останніх повинен полягати, поряд із активною контрпропагандою, у випереджальних заходах держави, яка стала об'єктом експансії, зокрема через взаємодію з іншими членами світового співтовариства. З одного боку, співпраця з тими країнами, які також потенційно або реально піддаються російському впливу, зможе забезпечити своєчасне виявлення та нейтралізацію інформаційних загроз з боку рф. З іншого боку, доведення до відома ключових міжнародних партнерів відомостей щодо фактів російської експансії знизить можливість їх подальшого введення в оману кремлівськими пропагандистами.

Істотно, що активна фаза російської експансії зазвичай доповнюється подальшим закріпленням її результатів. Поряд із різноманітними заходами асиміляційного характеру щодо підкорених народів останнє включає також і формування прихильного ставлення міжнародного співтовариства до нових надбань росії як «великої держави». У цьому випадку російськими властями

застосовується псевдолегітимація – система заходів, спрямованих на формування у свідомості представників світової спільноти загалом і окремих її суб'єктів уявлення про зовнішню законність насправді агресивних дій росії щодо інших країн.

Встановлено, що описана вище практика остаточно склалася в російсько-турецьких відносинах другої половини XVIII ст., однак перші її прояви фіксуються ще століттям раніше. Так, наприклад, у 1630–1640-х рр. з метою ствердження нової династії Романових московські правителі розгорнули нову хвилю територіальних протистоянь із Річчю Посполитою. Психологічні впливи прослідковуються і в тому що, не бажаючи вдаватися до відкритих нападів і тим самим привертати увагу інших країн, російські чиновники підбурювали православне населення прикордонних польських територій спрямовувати московському митрополиту скарги про нібито їхні утиски. Тим самим зайняття цих земель поставало як «захист» єдиновірного населення і розглядалося церковними ієрархами в якості «священної війни». Згадане ж вище завоювання Кримського Ханства в 1783 р. дістало пізнішу нормативну псевдолегітимацію: відповідно до Ясського договору 1791 р. Османська імперія визнала належність російській імперії колишніх територій свого васала, а відповідно і легітимність царського маніфесту 1783 р. про зміну статусу Криму.

У той же період подібні психологічні впливи трапляються й тоді, коли росіяни окупували грецькі острови, де в 1798 р. встановили маріонетковий режим під назвою «Іонічна республіка». Відповідно до Константинопольської конвенції 1800 р. з Туреччиною статус окупованої території було визначено як васальний у складі султанської держави, однак під російським контролем, із можливістю силового втручання в разі «невиконання зобов'язань» з боку іншої сторони. Таким чином, факт російської окупації грецьких земель де-юре усувався. Більше того, окупаційна адміністрація формально була виборною, що свідчило нібито про добровільну підтримку росіян місцевим населенням.

З метою переконання цільової аудиторії в правильності своїх дій росіяни активно експлуатують національний фактор. Зокрема,

загарбуючи простори Сибіру з їх природними багатствами наприкінці XVI ст., московська влада виправдовувала свої дії нібито тим, що місцеві народи були нібито відсталими в цивілізаційному розвитку і саме за часів російського панування зазнали найвищого рівня розвитку. Сучасні російські політики задля впливу на підсвідомість людей напоказ повідомляють про державну підтримку, зокрема, відзначення національних свят окремих етносів у складі населення рф, тим самим демонструючи нібито дієву турботу держави про їхній національний розвиток. Наприклад, у 2017 р. зареєстровано як громадську організацію національно-культурний союз кримських естонців, під егідою якої широко проводяться відзначення національних свят, а також видається література культурницького змісту. Анексія АРК в 2014 р. виправдовувалась також через національний фактор, а саме нібито через реалізацію кримськими татарами права на національно-державне самовизначення. Окупація окремих районів Донецької і Луганської областей виправдовується «захистом» росіян від «утисків» їхніх національних прав з боку української влади. Ці та інші випадки свідчать про сталість технологій псевдолегітимації російською владою своєї окупаційної діяльності та її деструктивних наслідків для підкорюваних народів.

Форми психологічного впливу на свідомість шляхом псевдолегітимації доволі різноманітні – від формалізації на рівні договорів чи інших документів до спеціальних інформаційно-психологічних операцій у засобах масової інформації і тиражування псевдонаукової літератури. Ресурс для стримування цього явища в діяльності української сторони на сучасному етапі міг би полягати в таких основних напрямках діяльності:

- створення на рівні міжурядової співпраці з іншими країнами (особливо тими, які також є мішенню російського експансіонізму) спільних науково-координаційних центрів для виявлення, збору, систематизації та донесення до світової спільноти відомостей про маніпулювання шляхом використання історичних та сучасних аспектів дійсних спрямувань зовнішньої політики рф;

- моніторинг на рівні зовнішньополітичного відомства ставлення інших країн до висловлювань вищих посадових осіб рф щодо країн та народів, стосовно яких відбувалася або триває агресія з боку цієї держави, з метою протидії деструктивним інформаційно-психологічним впливам через формування об'єктивної картини про вплив російського фактора на чинну систему міжнародних відносин.

Висновки. Інформаційно-психологічне супроводження російської експансії на початковому, відкритому та постекспансійному етапах відіграє ключову роль у досягненні її цілей, подекуди доповнюючи і замінюючи собою основні інструменти її реалізації. Православна єдність, панславизм та месіанізм залишаються базисними ідеологічними засадами для концепції «русского мира» часів царської, радянської і сучасної росії. Історія доводить, що незалежно від періоду без експансії вона існувати не може, а тому для її здійснення потрібні найбільш ощадливі засоби.

Для такої ролі якраз доволі добре й підходить інформаційно-психологічний інструментарій. У зв'язку з цим очевидно, що успішність протидії психологічним впливам у ході російській експансії на різних її етапах значною мірою обумовлюється нівелюванням дії факторів деструктивного впливу на свідомість населення підкорюваної країни, світової спільноти та самої росії.

Окрім класичних засобів контрпропаганди, для цього необхідно вдаватися до специфічних форм міжнародної співпраці та проникнення до російського інформаційного середовища, що забезпечуватиме системність у стримуванні деструктивних інформаційно-психологічних впливів держави-агресора. Насамкінець, з огляду на ключову роль історичних факторів при конструюванні кремлем поширюваних фейків, наявні підходи до розвитку історичної науки та освіти населення мають бути переглянуті з урахуванням превентивного характеру такої діяльності.

Подальшою перспективою наукових досліджень із заявленої тематики має стати вироблення науково-методологічних засад здійснення контрпропаганди в межах протидії інформаційно-психологічним впливам рф.

Список використаних джерел

1. Інформаційно-психологічне протистояння: підручник. Видання друге перекладене, доповнене та перероблене / [В.М. Петрик, В.В. Бедь, М.М. Присяжнюк та ін.]; за заг. ред. В.В. Бедь, В.М. Петрика. Київ: ПАТ «ВІПОЛ», 2018. 386 с.
2. Інформаційно-психологічні впливи у діяльності фахівців сектору безпеки : навч. посіб. / Іванова Н.Г., Паливода О.О., Строгий В.І., Коваль В.О. Київ : Нац. акад. СБУ, 2018. 148 с.
3. Стратегічні комунікації для безпекових і державних інституцій : практ. посіб. : / Л. Компанцева, О. Заруба, С. Череватий, О. Акульшин; за заг. ред. О. Давліканової, Л. Компанцевої. Київ: ТОВ «Вістка», 2022. 278 с.
4. Морозов О.М. Системна війна – український вимір. Київ, 2017. 114 с.
5. Гребенюк В.М., Золотухін Д.Ю., Іванов О. Ю. Історичні витоки російської експансії на Балканах. Гібридна війна Російської Федерації на Балканах. К., 2019. 192 с.
6. Повідомлення ТАРС (1941 р., червня 13). *Історія України. Хрестоматія. Упоряд. В. М. Литвин; Відп. ред. В. А. Смолій. НАН України. Інститут історії України. К.: Наукова думка, 2013. С. 719.*
7. Іванов О. Ю. Відродження імперської величі в інформаційному дискурсі Російської Федерації. *Актуальні проблеми управління інформаційною безпекою держави. XI Всеукраїнська науково-практична конференція (Київ, 15 травня 2020 р.). С. 105–107.*

References

1. Informatsiino-psykholohichne protyborstvo: pidruchnyk. Vydannia druhe perekladene, dopovnene ta pereroblene [Informational and psychological conflict: a textbook. The second edition translated, supplemented and revised] / [V.M. Petryk, V.V. Bade, M.M. Prysiazhnyuk and others]; in general ed. V.V. Bade, V.M. Petryka Kyiv: PJSC "VIPOL", 2018. 386 p. (in Ukrainian).
2. Informatsiino-psykholohichni vplyvy u diialnosti fakhivtsiv sektoru bezpeky : navch. posib. [Informational and psychological influences in the activities of security sector specialists: training manual] / Ivanova N.G., Palivoda O.O., Strogii V.I., Koval V.O. Kyiv: National. Acad. SBU, 2018. 148 p. (in Ukrainian).
3. Stratehichni komunikatsii dlia bezpekovykh i derzhavnykh instytuttsii : prakt. posib. [Strategic communications for security and state institutions: practice manual] : / L. Kompantseva, O. Zaruba, S. Cherevaty, O. Akulshin; in general ed. O. Davlikanova, L. Kompantseva. Kyiv: "Vistka" LLC, 2022. 278 p. (in Ukrainian).
4. Morozov O.M. (2017). Systemna viina – ukrainskyi vymir [Systemic war – the Ukrainian dimension]. 114 p. (in Ukrainian).
5. Grebenyuk V.M., Zolotukhin D.Yu., Ivanov O.Yu. (2019). Istorychni vytoky rosiiskoi ekspansii na Balkanakh. Hibrydna viina Rosiiskoi Federatsii na Balkanakh [Historical origins of Russian expansion in the Balkans. Hybrid war of the Russian Federation in the Balkans]. K., 192 p. (in Ukrainian).
6. Povidomlennia TARS (1941 r., chervnia 13). Istoriia Ukrainy. Khrestomatia [Message of TARS (June 13, 1941). History of Ukraine. Reader]. arrange V. M. Lytvyn; Ans. ed. V. A. Smolii. NAS of Ukraine. Institute of History of Ukraine. K.: Naukova Dumka, 2013. P. 719 (in Ukrainian).
7. Ivanov O. Yu. (2020). Vidrozhennia imperskoi velychi v informatsiinomu dyskursi Rosiiskoi Federatsii [Revival of imperial greatness in the information discourse of the Russian Federation. Actual problems of state information security management]. XI All-Ukrainian Scientific and Practical Conference (Kyiv, May 15, 2020). P. 105–107 (in Ukrainian).

Summary

Ivanova N. doctor of psychological sciences, professor, head of the department of professional psychology of the Educational and Scientific Humanitarian Institute of the National Academy of Security Service of Ukraine

Ivanov O. candidate of legal sciences, Associate Professor of the Department of Theory and History of the State and Law of the Educational and Scientific Humanitarian Institute of the National Academy of Security Service of Ukraine

INFORMATIONAL AND PSYCHOLOGICAL SUPPORT OF RUSSIAN EXPANSION: THE EVOLUTIONARY DIMENSION AND PSYCHOLOGICAL PREREQUISITES

Problem. Today's realities testify to the significant influence of the Russian factor both on the state of international security in general and on the statehood of many countries. The time span of the formation, formation and development of the Russian factor as a system of special expansionist influence covers the period from the first third of the XIV century. and to modern times. Despite such a long period, the forms and methods of activity of the Russian authorities have not yet undergone significant evolution. All cases of aggressive actions on the part of Russia are united by careful planning and support at all stages by means of informational and psychological influence.

Based on the current needs of today, we consider it expedient to define the **purpose** of the proposed article as identifying the essential features of the informational and psychological support of the Russian expansion at its various stages and possible directions for their leveling with the involvement of historical methods of scientific research.

Research methods. To realize the goal identified in the article, the following general scientific research methods are comprehensively applied, in particular: scientific analysis, comparison, systematization, observation, generalization of theoretical and empirical materials and their interpretation.

Scientific novelty.

The evolutionary analysis of the features of the informational and psychological support of the preparatory stage of Russian expansion gives grounds for formulating the following features of this activity:

- implemented by the Russian political elite with the involvement of scientists, mass media, and pro-Russian public organizations both on the territory of Russia itself and in countries of strategic interest;
- is aimed at the formation of a favorable social environment in the conquered countries for the favorable perception of pro-Russian theses, as well as the further unhindered implementation of expansion;
- is implemented based on the concepts of Orthodox unity, pan-Slavism, and messianism formed in tsarist Russia as the basis for the ideological construction of the "Russian world";
- involves the use of falsified historical facts that would demonstrate the "progressive" role of Russian rule at various stages of the development of a particular nation;
- the success of such measures is determined by the absence of counter-propaganda in a specific state and the susceptibility of its population to the pseudo-historical facts disseminated by the Russians.

From the above, the following features of measures of information and psychological support of the open phase of Russian expansion emerge:

- focus on neutralizing resistance from the population of the conquered state or its part and the international community;
- use on a par with traditional means of conducting occupation and establishing an occupation regime;
- active speculation on the "exclusivity" of Russia's role in the international arena and in the "historical destinies" of specific countries;
- emphasizing the far-reaching expansionist intentions and the status of Russia as a "great power";
- creation of informational reasons to distract the international community from the real intentions of Russia in relation to a specific country.

The active phase of Russian expansion is usually supplemented by further consolidation of its results. Along with various measures of an assimilation nature in relation to conquered peoples, the latter also includes the formation of a favorable attitude of the international community to the new possessions of Russia as a "great power". In this case, the Russian authorities use pseudo-legitimization - a system of measures aimed at forming in the minds of representatives of the world community in general and its individual subjects the idea of the external legality of Russia's aggressive actions against other countries. The need for such activity is determined, first of all, by the illegitimacy of the Russian regime itself. Such measures are also necessary to ensure the adaptation of the archaic Russian state-power system to the conditions of the current social and political situation in the world. Forms of pseudo-legitimization from tsarist times to today have not undergone significant changes and are the basis of maintaining the "Russian world".

Conclusions. Informational and psychological support of Russian expansion at the initial, open and post-expansion stages plays a key role in achieving its goals, sometimes supplementing and replacing the main tools for its implementation. Orthodox unity, pan-Slavism, and messianism remain the basic ideological foundations for the concept of the "Russian world" in the times of tsarist, Soviet, and modern Russia. History proves that, regardless of the period, it cannot exist without expansion, and therefore the most economical means are needed for its implementation. For such a role, informational and psychological tools are quite well suited. In this regard, it is obvious that the success of countering Russian expansion at its various stages is largely determined by the leveling of the factors of destructive influence on the consciousness of the population of the conquered country, the world community, and Russia itself. In addition to classic means of counter-propaganda, for this it is necessary to resort to specific forms of international cooperation and penetration into the Russian information environment, which will ensure systematic containment of the destructive informational and psychological influences of the aggressor state. Finally, given the key role of historical factors in the construction of fakes disseminated by the Kremlin, existing approaches to the development of historical science and public education should be reviewed taking into account the preventive nature of such activities. Accordingly, the further perspective of scientific research on the stated topic should be the development of scientific and methodological principles for the implementation of counter-propaganda within the framework of countering the informational and psychological influences of the Russian Federation.

Key words: consciousness; psychological influence; expansion; psychological prerequisites; informational and psychological support; historical experience; counter-propaganda.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

The authors declare that they have no conflict of interest.

Дата надходження рукопису/Date of receipt of the manuscript: 03.01.24.

Дата прийняття рукопису/Date of acceptance of the manuscript: 22.01.24.

© 2024. This work is under an open license [CC BY-NC 4.0](#).

Кобець О. В. доктор психологічних наук, професор,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини
<https://orcid.org/0000-0002-9096-6313>

ПСИХОТЕРАПІЯ ПОСТТРАВМАТИЧНОГО СТРЕСОВОГО РОЗЛАДУ У ЗАРУБІЖНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ: НА ШЛЯХУ ДО КАНІСТЕРАПІЇ

У статті викладено опис різних технік і прийомів психотерапевтичних інтервенцій, розглянуто принципи вибору тактики психотерапевтичного лікування. Зазначено особливості та описано основні методи психотерапії, що використовуються для лікування ПТСР. Наведено основні механізми терапевтичного ефекту. Розглянуто методологію та структуру терапевтичного процесу, принципи стадійності надання допомоги та подано опис різних етапів психотерапевтичного лікування з позицій перспективи використання каністерапії.

Ключові слова: психотерапевтичні інтервенції; психотерапевтичне лікування; психотерапія; ПТСР; терапевтичний ефект; терапевтичний процес; каністерапія.

Вступ. Посттравматичний стресовий розлад (ПТСР) є клінічно складним станом, що характеризується високим рівнем коморбідної патології, труднощами профілактики та реабілітації, соціальною дезадаптацією осіб із ПТСР, суттєвим економічним та організаційним навантаженням на систему охорони здоров'я. Пацієнти з ПТСР мають підвищений ризик зловживання психоактивними речовинами (ПАР) і суїцидальної поведінки [21; 22]. Згідно з сучасними міжнародними настановами рекомендовано поєднане використання фармакотерапевтичних і психотерапевтичних підходів у лікуванні цієї патології [1; 19]. Це знаходить підтвердження в зростаючій кількості досліджень із високим рівнем доказовості, що вказують на ефективність комбінованої терапії [18]. Наявні дані свідчать про те, що психотерапевтичне лікування є безпечним і ефективним навіть за наявності супутніх захворювань, як чинників високого ризику хроніфікації ПТСР.

Велика частина популяції схильна до впливу травматичного досвіду, пов'язаного з високим ризиком розвитку ПТСР. Особи з даним розладом стикаються з широким спектром проблем, включно з труднощами на роботі, соціальною дезадаптацією та порушеннями фізичного здоров'я, що зумовлює практичну значущість і необхідність розробки протоколів ефективної терапії на основі принципів доказової науки. Наявні на цей момент рандомізовані

контрольовані дослідження (РКД) присвячені вивченню ефективності не тільки фармакологічного лікування, а й безлічі варіантів психотерапевтичних інтервенцій [14; 24]. Особливу увагу приділяють когнітивно-поведінковій психотерапії, сфокусованій на травмі (ТФ-КПТ) [8; 17].

Незважаючи на велику кількість зарубіжних наукових публікацій про проблеми розуміння та лікування ПТСР, у вітчизняній практиці досі немає чітких уявлень про ефективні підходи в психотерапії, механізми лікувального впливу, принципи та алгоритми надання допомоги. Відзначаються випадки застосування та рекомендацій до використання методів психотерапії, які не лише не мають доказової бази, а й навіть здатні чинити негативний вплив на стан пацієнтів із ПТСР.

Мета дослідження - визначити базові принципи та провідні методи психотерапії, що використовуються під час надання допомоги особам із ПТСР, сформулювати алгоритм психотерапевтичних інтервенцій і розкрити зміст включених до нього етапів. У рамках зазначеної мети дослідження виокремлено такі завдання: опис основних методів психотерапії ПТСР та аналіз даних їхньої ефективності, оцінка подальших шляхів розвитку психотерапевтичних підходів у лікуванні ПТСР.

Теоретичне підґрунтя. При описі принципів, методів психотерапії ПТСР та алгоритму психотерапевтичних інтервенцій

використовувалися дані зарубіжних досліджень. Вивчення посттравматичних розладів і розробка методів надання допомоги постраждалим особам проходили історично в кілька етапів. Початковий етап належить до періоду, що передує виокремленню ПТСР як самостійного діагнозу. Уперше характерні симптоми посттравматичного розладу було описано І.Хофером. На його думку, симптоми були викликані думками і бажанням солдатів повернутися додому. Мета лікування цих станів полягала в тому, щоб спонукати солдатів вистояти шляхом формування більш реалістичних уявлень щодо війни навколо них. Однак, на думку J.C. Da Costa, який опублікував результати дослідження американських солдатів у статті "Подразненого серця: клінічне дослідження функціонального порушення серцевої діяльності та його наслідків" (1871 р.), причина розвитку характерних симптомів (астенізації, задишки з відчуттям ядухи, посилення серцебиття, відчуття дискомфорту в грудях, запаморочення тощо) пов'язана з втомою від воєнних дій. Як метод лікування J.C. Da Costa надавав великого значення відпочинку солдатів.

Подальший розвиток принципів надання допомоги спостерігається в періоди наступних великомасштабних військових операцій, таких як Перша і Друга світові війни. Відпочинку, як і раніше, відводилася значна роль у лікуванні та профілактиці травматичних розладів, однак слід було дотримуватися таких умов під час надання допомоги: її близькість (надання допомоги пораненим поблизу лінії фронту і в межах шуму бойових дій), неповільність (лікувати без зволікань), наявність у потерпілого бажання якнайшвидшого повернення на передову після відпочинку і поповнення запасів. Ці положення були об'єднані під загальною назвою "лікування на випередження" (forward treatment). Впроваджувався принцип "відпочинку і релаксації" (rest and relaxation), і відбувалася частіша ротація військ.

Подальший етап розвитку методів лікування пов'язаний із 1970 рр., коли з'явилося поняття в'єтнамського або поств'єтнамського синдрому, після чого термін ПТСР було вперше представлено в

DSM-III. У цей самий період почали активно розроблятися методи та принципи когнітивно-поведінкової психотерапії А.Елліса та А.Бека, серед яких значну роль посіли методи експозиції [8]. Далі в 1990 рр. А.Mannarino, J.Cohen, E.Deblinger уперше було описано положення когнітивно-поведінкової психотерапії, сфокусованої на травмі (ТФ-КПТ) [6]. Також були запропоновані методи когнітивної реструктуризації (P.Resick), використання наративу травми та діалектичної поведінкової терапії (M.Linehan) [13].

Методи дослідження - аналіз, порівняння, систематизація.

Результати та обговорення. Сучасні дослідження спрямовані на створення версій ТФ-КПТ, адаптованих з врахуванням різних культуральних особливостей [7]. Розроблено методи з опорою на дані когнітивної нейробіології, такі як ДПДГ-терапія, проводять упровадження діджиталізації, розпочинається використання штучного інтелекту та каністерапії як перспективних напрямів.

Психотерапія, як і будь-який метод лікування, має перелік протипоказань. До них належать: неготовність до розкриття суб'єктивних переживань і страх, пов'язаний із ними; превалювання механізму заперечення над іншими психологічними захистами; відсутність мотивації до досягнення змін під час лікування, наявність вторинної вигоди від симптоматики, що вимагає корекції; низький рівень міжособистісної сенситивності; порушення сеттінгу та неможливість регулярно відвідувати сеанси психотерапії; труднощі активної вербалізації переживань і слухання; характерологічні особливості, які не дають змоги конструктивно працювати в індивідуалізації; несприйняття психотерапії.

Різні методи психотерапії мають не тільки теоретичні, а й методичні, алгоритмічні відмінності в тактиці та застосовуваних інтервенціях. Незважаючи на наявні концептуальні особливості, техніки та прийоми, що використовуються, мають спільні риси та єдиний алгоритм.

Виділяють кілька етапів у психотерапевтичній роботі з пацієнтами з ПТСР. Перший етап - стабілізація і підвищення психологічної стійкості. Одрозу

після пережитої травматичної події постраждалим пропонуються заходи щодо стабілізації психологічного стану. На ранніх етапах розвитку принципів і методів надання допомоги активно застосовували стрес-дебрифінг. Спочатку цей метод розробив у 1983 р. американський фахівець J.Mitchell як короткострокову інтервенцію для працівників аварійно-рятувальних служб, які беруть участь в усуненні наслідків критичних інцидентів. Метою дебрифінгу була допомога постраждалим у вираженні емоцій і нормалізації реакцій на травматичну подію. На сучасному етапі відсутні доказові дані щодо ефективності застосування стрес-дебрифінгу, підкреслюється небезпека цього методу та підвищення ризику розвитку в постраждалих ПТСР [25]. На сьогодні цей етап включає: ізоляцію постраждалих від впливу психотравмального фактора, гарантування безпеки та формування терапевтичного альянсу; надання інформаційно-психологічної підтримки, знайомство з основними проявами ПТСР, можливими майбутніми тригерами та потенційними факторами, які запускають каскад психофізіологічних реакцій.

Другий етап - опрацювання травми. Його основним змістом є опрацювання внутрішніх дезадаптивних переконань і психосоціальних наслідків психологічної травматизації (почуттів сорому і провини того, хто вижив, негативних уявлень про світ і про себе як провокатора насильства), визначення і прийняття наявних когнітивних викривлень, обговорення їхнього впливу на емоційний стан і поведінку. Важливим видається оцінка адекватності психічних репрезентацій травматичного досвіду і ступеня їхнього дезадаптувального впливу на життя пацієнта. На цьому етапі проводять корекцію самоставлення; опрацювання травматичних спогадів, зниження їхньої афективної зарядженості та подальшу реструктуризацію із застосуванням персоналізованих варіантів експозиційних методів у поєднанні з прогресивно наростаючою конфронтацією із травматичним досвідом та постійним оцінюванням інтервенції за шкалою "ефективність/безпека"; стимулювання перероблення травми за допомогою методики ДПДГ (Десенсибілізація та

перероблення рухом очей/Eye movement desensitization and reprocessing (EMDR), за Ф.Шапіро) [20].

Третій етап - інтеграція та посттравматичне особистісне зростання. Метою етапу є медико-психологічна реабілітація осіб із ПТСР із застосуванням підтримуючої індивідуальної або групової психотерапії, реінтеграція в соціум із залученням сім'ї постраждалого та/або близького оточення. Досягнення поставлених цілей здійснюється завдяки соціальній адаптації, зниженню вираженості внутрішньої стигми, поверненню до звичного способу життя, профілактиці рецидивів, навчанню навичкам упоралося зі стресом і проблемно-вирішальної поведінки.

Для лікування осіб із ПТСР існує кілька основних методів психотерапії. Ключовою ознакою їхньої диференціації є ступінь орієнтованості на опрацювання травматичного досвіду. Найчастіше використовують когнітивно-поведінкову психотерапію, сфокусовану на травмі (ТФ-КПТ). Також активно застосовують її окремі підходи, що відрізняються ступенем переважання експозиційних і власне когнітивних технік. Наприклад: когнітивна психотерапія, спрямована на корекцію оцінних суджень і сприйняття травматичного досвіду; когнітивно-процесуальна психотерапія, що дає змогу замінити дезадаптивні когнітивні схеми на більш адаптивні; КПТ із пролонгованою експозицією, орієнтована на збільшення здатності переносити неприємні відчуття, пов'язані зі спогадами про травму; нарративна експозиційна терапія, яка дозволяє інтегрувати травматичні спогади в біографічну лінію пацієнта.

Оцінювання ефективності та порівняння методів психотерапії здійснювали під час РКД, їх представлено в результатах метааналітичних досліджень [8; 15; 24]. У кокрейнівському огляді J.Bisson зі співавт. було проаналізовано дані 70 РКД із сумарною вибіркою учасників 4761 пацієнта з діагностованим ПТСР [3]. Метою аналізованих досліджень було вивчення і визначення порівняльної ефективності психотерапевтичних методів. Згідно з результатами цього огляду, індивідуальна ТФ-КПТ- і ДПДГ-терапія виявилися

ефективнішими, ніж когнітивно-поведінкова психотерапія, не сфокусована на травмі (стандартизовані середні величини (SMD) - 1,62; 95% довірчий інтервал (ДІ) від -2,03 до -1,21; 28 досліджень; $n=1256$ і SMD -1,17; 95% ДІ - від 2,04 до -0,30; 6 досліджень; $n=183$ відповідно; $p \leq 0,001$).

В епоху активного вивчення нейробіологічних корелятів психічних розладів накопичується дедалі більше досліджень, завданням яких виступає оцінка ефективності психотерапевтичних інтервенцій з використанням методів нейровізуалізації [9]. Підсумовуючи наявні дані, можна зробити висновок про те, що редукція симптомів, зумовлена застосуванням методів експозиції і ТФ-КПТ, пов'язана зі зміною активності ділянок головного мозку, що беруть участь в обробці та регуляції емоцій. Спостерігалися підвищена гемодинамічна активність дорсальної префронтальної кори, виражене гальмування лівої мигдалини та вентромедіальна префронтальна/вентральна стріарна активація [9].

Далі наводиться опис найефективніших форм психотерапії ПТСР (ТФ-КПТ, КПТ із пролонгованою експозицією, наративна експозиційна терапія, ДБТ, ДПДГ). Когнітивно-поведінкова психотерапія, сфокусована на травмі (ТФ-КПТ) [11]. Процес проведення ТФ-КПТ характеризується етапністю, здійснюваною з метою поступової інтенсифікації надаваного терапевтичного впливу. Виділяють три основні фази: фаза стабілізації, фаза переробки (2-6 зустрічей), фаза інтеграції та консолідації (2-8 зустрічей). Варто зазначити, що етапність надання допомоги особам із ПТСР із застосуванням ТФ-КПТ має схожу структуру і зміст із загальним алгоритмом психотерапевтичних інтервенцій.

Загальна кількість терапевтичних зустрічей може варіюватися в діапазоні 15-18, рівномірно розділених між 3 етапами. Перший етап. Стабілізація (4-13 зустрічей). Важливою складовою цього етапу є психоосвіта. Під час проведення психоосвітніх заходів психотерапевт з урахуванням індивідуально-психологічних і соціо-культуральних особливостей пацієнта надає інформацію про загальні характеристики психотравмувальної ситуації,

ознайомлює з особливостями психологічних реакцій і можливими наслідками. Фахівець допомагає постраждалим навчитися виявляти потенційні стимули, здатні викликати спогади про травматичний досвід та ініціювати каскад психологічних, нейробіологічних і соматовегетативних реакцій, подібних до тих, що виникли під час безпосереднього зіткнення з травматичним досвідом. У рамках цього етапу здійснюється навчання осіб із ПТСР навичкам упоратися із симптомами, що виникають: розвиваються навички релаксації та афективної регуляції. Релаксація може включати в себе методи контрольованого дихання (йога, медитація), прогресивну м'язову релаксацію і візуалізацію. Основним завданням релаксаційних вправ є зниження рівня надмірної напруги та збудження, а також вираженості соматовегетативних проявів. Здійснюється нормалізація нейроендокринної регуляції завдяки зниженню гіперактивності систем реагування на стрес: мигдалеподібного тіла, пов'язаних із ним ділянок лімбічної системи головного мозку та гіпоталамо-гіпофізарно-наднирковозалозної осі [26]. Психотерапевт допомагає особам із ПТСР виражати свої почуття та керувати негативними емоціями у межах навчання способів афективної регуляції. Вони можуть містити навички проблемно-вирішальної поведінки, пошук соціальної підтримки, зосередження уваги на сьогоденні, методи управління гнівом і техніки позитивного відволікання уваги (використання гумору, допомога іншим, оцінка в перспективі, читання, прогулянки).

Другий етап. Переробка (2-6 зустрічей). З метою переробки травматичної події одним із методів ТФ-КПТ може виступати експозиція (exposure). У межах проведення експозиції терапевт допомагає особам із ПТСР протистояти своїм спогадам про травми та конкретним ситуаціям, людям чи об'єктам, які почали асоціюватися з травмувальним стресором і викликати те, що тепер є інтенсивною емоційною або фізичною реакцією.

Наративна експозиція (imaginal exposure, narrative exposure, narrative exposure) має на меті створити структуровану, послідовну історію життя пацієнта, ланцюг подій, у який поєднано і минулі позитивні спогади, і

травматичний досвід, і уявлення про майбутнє, в якому існують позитивні плани, реальні життєві орієнтири, конкретні завдання. Вкрай важливо проявляти емпатію і щире зацікавлення, вчасно робити паузи, перемикаючи акцент уваги на менш неприємні переживання. Спільно з фахівцем пацієнт поступово відновлює хронологію своєї біографічної особистої історії, інтегруючи в неї травматичну подію, думки, переживання, відчуття, пов'язані з травмою. Ключовим завданням цього психотерапевтичного методу вважається гармонійне об'єднання минулого досвіду, де були ситуації травматизації, сприйняття сьогодення з наявними хворобливими спогадами та уявленнями про майбутнє, в якому травматичний досвід сприймається як одна з численних ланок особистої біографії.

Експозиція *in vivo* є обережним зіткненням у теперішньому часі із ситуаціями, яких уникає особа з ПТСР, з огляду на їхній безпосередній або асоціативний зв'язок із психотравмою, що сприяє збільшенню вираженості емоційного дистресу та соматовегетативних реакцій (наприклад, повторне керування автомобілем після потрапляння в аварію; зіткнення з випадковим перехожим у нічний час після нападу тощо). Повторний вплив допомагає людині усвідомити, що ситуація, якої вона боялася, більше не є небезпечною, і що пов'язана з нею тривога буде зменшуватися.

Нині спостерігається інтенсивний розвиток сфери інформаційних технологій, що супроводжується діджиталізацією (цифровізацією) навколишнього середовища. Це сприяє вдосконаленню психотерапевтичних інтервенцій щодо осіб із ПТСР, зокрема активне застосування VR-технологій (virtual reality technology, технології віртуальної реальності (ВР) [11; 23]. Застосування технологій ВР активно здійснюється у межах експозиції (virtual reality exposure therapy). ВР дозволяє у тривимірному вимірі відтворювати широкий спектр необхідних для експозиції ситуацій. Найбільш розробленими на сьогоднішній день є програми, створені для імітації умов бойового стресу, які використовуються як для лікування ПТСР у комбатантів, так і для його профілактики перед відправленням новобранців у зону активних бойових дій.

Ефективність методів експозиції із застосуванням технологій ВР відображена в різних метааналітичних дослідженнях останніх років: S.Нео с співавт. (2022), I.van Loenen с співавт. [11; 23]. Незважаючи на високу оцінку ефективності експозиційних методів із використанням ВР-технологій, Park M.J. с співавт. зазначають низку труднощів, що перешкоджають їхньому широкому застосуванню як реального інструменту в психіатричній практиці, як-от реакції вестибулярного апарату (запаморочення, відчуття заколисування тощо), сухість очей, а також високий ризик обважнення перебігу адиктивного розладу в осіб із різними формами нехімічних залежностей (зокрема, лудоманії) [16].

У межах експозиції з метою перероблення психічних репрезентацій досвіду та пов'язаних із ним переконань використовують методи когнітивної психотерапії. Основне завдання цього виду терапії - модифікація песимістичних і катастрофічних оцінок і спогадів, пов'язаних із психотравмою, з метою подолання поведінкових і когнітивних патернів, що підтримують уникнення і перешкоджають нормальному повсякденному функціонуванню [2]. Основний терапевтичний механізм представлений когнітивною реструктуризацією (cognitive restructuring (CR), у межах якої здійснюється фокусування на виявленні та зміні дезадаптивних думок, переконань та інтерпретацій травматичного досвіду, які призводять пацієнта до переоцінки справжніх подій [8]. Реструктуризація здійснюється із застосуванням сократівського діалогу, імовірнісних міркувань і мислення, заснованого на фактах. На сеансах психотерапії за допомогою різних когнітивних технік (техніка "За і проти", техніка "Заповнення порожнечі", реатрибуція тощо) пацієнт приходить до більш адаптивних висновків.

На основі поєднання варіантів експозиції та технік когнітивно-поведінкової терапії (рескриптинг, реструктуризація тощо) виокремлюють такі варіанти когнітивно-поведінкової психотерапії, сфокусованої на травмі (ТФ-КПТ) [8; 17].

КПТ із пролонгованою експозицією (4-10 зустрічей), у межах якої здійснюється

зниження вираженості симптоматики ПТСР, зміна переконань і когнітивних схем, пов'язаних із психотравмувальним фактором (наприклад, уявлення про власне безсилля та вроджену ваду), шляхом зміни (рескриптингу) деталізованих спогадів, образів травматичної події, які візуалізує пацієнт у процесі пролонгованої експозиції, і які візуалізує в процесі пролонгованої експозиції; при цьому пацієнт має змогу уявити, що контролює ситуацію та здатний діяти згідно з власною думкою про травму, а не про її наслідки [8, 17].

Наративна експозиційна терапія (4-10 зустрічей): у межах цього методу здійснюється виявлення і зміна дезадаптивних думок, переконань та інтерпретацій травматичного досвіду з метою переоцінки пацієнтом теперішніх подій, чого досягають за допомогою складання письмового переказу (нарративу) психотравмувальних ситуацій/подій із дотриманням часової послідовності та етапності впливу стресових чинників. Метод активно використовується для допомоги біженцям, його основним завданням є складання послідовного життєвого нарративу, в контекст якого вписується травматичний досвід.

Перший етап. Інтеграція та консолідація (2-8 зустрічей). Здійснюється медико-психологічна реабілітація пацієнтів із ПТСР із застосуванням підтримуючої (супортивної) психотерапії. Завданням психотерапевта є створення безпечного середовища для пацієнтів, що досягається шляхом психолого-профілактичних заходів у їхній сім'ї (психоосвіта), спільним виробленням плану із соціальної інтеграції, визначення кроків і тактики поведінки щодо подолання кризових ситуацій, пов'язаних із безпекою та високим ризиком фізичного насильства. Активно застосовується підтримуюча групова терапія з метою досягнення інтерперсонального комфорту, який орієнтує членів групи на подолання травми та поліпшення соціальної адаптації.

У випадках тривалої або множинної травматизації для формування альтернативної оцінки травматичного досвіду застосовують індивідуальну діалектичну біхевіоральну терапію (ДБТ). ДБТ була розроблена М.Лінехан з метою

лікування пацієнтів, які страждають на прикордонний розлад особистості (ПРЛ). Основна мета терапії представлена формуванням альтернативної оцінки травматичного досвіду, який часто пацієнтами однозначно сприймається як нестерпний і безвихідний. Поведінковий модуль спрямований на вироблення оптимальних патернів поведінки та зниження ризику суїцидальної поведінки. У процесі діалектичної біхевіоральної терапії ПТСР застосовують техніки "усвідомленості" (mindfulness), проводять навчання навичок переносимості дистресу та емоційної саморегуляції, підвищують міжособистісну ефективність і ступінь самоприйняття. ДБТ має найбільшу кількість емпіричних даних, а результати численних клінічних досліджень підтверджують доведену ефективність щодо зниження кількості суїцидальних спроб порівняно зі звичайним лікуванням у пацієнтів із ПТСР.

Десенсибілізація і переробка рухом очей (ДПДГ). Являє собою метод конфронтації з травматичним досвідом за допомогою застосування спрямованої білатеральної (двосторонньої) стимуляції (почергові рухи очей, звукові подразники, дотики до тильної поверхні долоні пацієнта) і одночасного імагінативного представлення травматичної події [20]. ДПДГ - метод індивідуальної психотерапії тривалістю 6-12 зустрічей, які можуть проводитися послідовно щодня. В основі методу лежить уявлення про те, що емоційна травма може спричинити порушення функціонування системи переробки інформації, тим самим сприяючи формуванню інтрузійних симптомів ПТСР. Сучасні теорії припускають, що механізм терапевтичного впливу ДПДГ полягає в паралельній активації робочої пам'яті: під час повторної активації травмувального переживання робоча пам'ять задіюється одночасно. Таким чином, пацієнти відволікаються від повного повторного переживання й інтенсивність пережитих емоцій знижується. Подразники, які використовують під час білатеральної стимуляції, сприяють активізації вибіркового добору сенсорної інформації, що надходить, і переробці травматичного досвіду. Сукупні дані метааналітичних досліджень вказують на більшу ефективність ДПДГ у редукції

інтрузивної симптоматики порівняно з ТФ-КПТ, проте відмічено менший вплив цього виду терапії на симптоми, пов'язані зі збудженням та емоційною дисрегуляцією [4; 12; 13].

Незважаючи на визнання в психоаналітичній теорії важливої ролі впливу травматичного досвіду на особистість, поки що в літературі немає жодних систематичних даних про ефективність психодинамічних методів психотерапії щодо ПТСР. З клінічного досвіду відомий ризик обтяження симптоматики при використанні психотерапевтичних підходів, заснованих на методах конфронтації. Варто зазначити, що більшість публікацій про використання динамічних методів за цієї патології представлені переважно описом клінічних випадків, теоретичними оглядами концепцій і дослідженнями з низьким рівнем систематизації. Можливість структурованих досліджень ефективності психодинамічної психотерапії для пацієнтів із ПТСР, заснованих на принципах доказової науки, залишається обмеженою з огляду на складність і кардинальну відмінність процесу психодинамічного лікування від структури наукового експерименту.

Висновки. У цій статті було представлено основні принципи та методи психотерапії пацієнтів із ПТСР з оцінкою їхньої ефективності. Одним із найефективніших методів психотерапії визнається ТФ-КПТ. Це підкріплюється результатами численних метааналітичних досліджень, РКД, що є підставою для включення методу до клінічних рекомендацій. Також свою ефективність продемонстрували методи експозиційної терапії, ДПДГ. Перспективним видається подальше вивчення ДБТ. Висока поширеність осіб із ПТСР, соціальні та організаційні труднощі під час надання допомоги зумовлюють створення нових і вдосконалення вже наявних методів терапії в рамках персоналізованого підходу. Сучасні дослідження показують високу ефективність психотерапії ПТСР. Одним із таких ефективних методів слід розглядати каністерапію. Результати нечисленних нейровізуалізаційних досліджень демонструють значний вплив психотерапії на активність специфічних ділянок головного мозку. Актуальним є подальше впровадження методів нейровізуалізації з метою пошуку нейробіологічних корелятив ефективності використовуваних інтервенцій.

Список використаних джерел

1. Bandelow B., Allgulander C., Baldwin D.S., et al. World Federation of Societies of Biological Psychiatry (WFSBP) guidelines for treatment of anxiety, obsessive-compulsive and posttraumatic stress disorders — Version 3. Part II: OCD and PTSD. *World J Biol Psychiatry*. 2022. P. 1-17. DOI:10.1080/15622975.2022.2086296
2. Bisson J.I., van Gelderen M., Roberts N.P., Lewis C. Non-pharmacological and non-psychological approaches to the treatment of PTSD: results of a systematic review and meta-analyses. *Eur J Psychotraumatol*. 2020. Vol. 11. №1. P. 1795361. DOI: 10.1080/20008198.2020.1795361
3. Bisson J.I., Roberts N.P., Andrew M., Cooper R., Lewis C. Psychological therapies for chronic post-traumatic stress disorder (PTSD) in adults. *Cochrane Database Syst Rev*. 2013. Vol. 12. P. CD003388. DOI:10.1002/14651858.CD003388.pub4
4. Chen L., Zhang G., Hu M., Liang X. Eye movement desensitization and reprocessing versus cognitive-behavioral therapy for adult posttraumatic stress disorder: systematic review and meta-analysis. *J Nerv Ment Dis*. 2015. Vol. 203 № 6. P. 443-451. DOI:10.1097/NMD.0000000000000306
5. Chiba T., Kanazawa T., Koizumi A., Ide K., Taschereau-Dumouchel V., Boku S., Hishimoto A., Shirakawa M., Sora I., Lau H., Yoneda H., Kawato M. Current Status of Neurofeedback for Post-traumatic Stress Disorder: A Systematic Review and the Possibility of Decoded Neurofeedback. *Front Hum Neurosci*. 2019. Vol. 17. № 12. P. 233. DOI:10.3389/fnhum.2019.00233
6. Cohen J.A., Deblinger E., Mannarino A.P. Trauma-focused cognitive behavioral therapy for children and families. *Psychother Res*. 2018. Vol. 28. № 1. P. 47-57. DOI:10.1080/10503307.2016.1208375
7. Ennis N., Shorer S., Shoval-Zuckerman Y., Freedman S., Monson C.M., Dekel R. Treating posttraumatic stress disorder across cultures: A systematic review of cultural adaptations of trauma-focused cognitive behavioral therapies. *J Clin Psychol*. 2020. Vol. 76. №4. P. 587-611. DOI:10.1002/jclp.22909

8. Foa E.B., Hembree E., Rothbaum B., Rauch S. Prolonged Exposure Therapy for PTSD: Emotional Processing of Traumatic Experiences, 2019. Oxford University Press, 2019. 146 p. DOI:10.1093/med-psych/9780190926939.001.0001
9. Fonzo G.A., Goodkind M.S., Oathes D.J. Selective Effects of Psychotherapy on Frontopolar Cortical Function in PTSD. *Am J Psychiatry*. 2017. Vol. 174. № 12. P. 1175-1184. DOI:10.1176/appi.ajp.2017.16091073
10. Godfrey K., Albright D. Cognitive Processing Therapy. *Social Work*. 2021. №1. P. 12—24. DOI:10.1093/obo/9780195389678-0297
11. Heo S., Park J.H. Effects of Virtual Reality-Based Graded Exposure Therapy on PTSD Symptoms: A Systematic Review and Meta-Analysis. *Int J Environ Res Public Health*. 2022. Vol. 19. № 23. P. 15911. DOI:10.3390/ijerph192315911
12. Hudays A., Gallagher R., Hazazi A., Arishi A., Bahari G. Eye Movement Desensitization and Reprocessing versus Cognitive Behavior Therapy for Treating Post-Traumatic Stress Disorder: A Systematic Review and Meta-Analysis. *Int J Environ Res Public Health*. 2022. Vol. 19. № 24. P. 16836. DOI:10.3390/ijerph192416836
13. Lely J.C.G., Smid G.E., Jongedijk R.A., Knipscheer J., Kleber R.J. The effectiveness of narrative exposure therapy: a review, meta-analysis and meta-regression analysis. *Eur J Psychotraumatol*. 2019. Vol. 10. №1. P. 1550344. DOI:10.1080/20008198.2018.1550344
14. Lewis C., Roberts N.P., Andrew M., Starling E., Bisson J.I. Psychological therapies for post-traumatic stress disorder in adults: systematic review and meta-analysis. *Eur J Psychotraumatol*. 2020. Vol. 11. № 1. P. 1729633. DOI:10.1080/20008198.2020.1729633
15. Mavranetzouli I., Megnin-Viggars O., Daly C. Psychological treatments for post-traumatic stress disorder in adults: a network meta-analysis. *Psychol Med*. 2020. Vol. 50. №4. P. 542-555. DOI:10.1017/S0033291720000070
16. Park M.J., Kim D.J., Lee U., Na E.J., Jeon H.J. A Literature Overview of Virtual Reality (VR) in Treatment of Psychiatric Disorders: Recent Advances and Limitations. *Front Psychiatry*. 2019. Vol. 10. P. 505. DOI:10.3389/fpsy.2019.00505
17. Resick P., Wachen J., Dondanville K., Pruiksma K., Yarvis J., Peterson A., YoungMcCaughan S. Effect of group vs individual cognitive processing therapy in active-duty military seeking treatment for posttraumatic stress disorder: A randomized clinical trial. *JAMA Psychiatry*. 2017. Vol. 74. № 1. P. 28-36. DOI:10.1037//0022-006x.70.4.867
18. Roberts N.P., Kitchiner N.J., Kenardy J., Lewis C.E., Bisson J.I. Early psychological intervention following recent trauma: A systematic review and meta-analysis. *Eur J Psychotraumatol*. 2019. Vol. 10. №1. P. 169548. DOI:10.1080/20008198.2019.1695486
19. Schäfer I., Gast U., Hofmann A. S3 Leitlinie der Deutschsprachigen Gesellschaft für Psychotraumatologie (DeGPT) (Federführende Fachgesellschaft) [Электронный ресурс]. Berlin: Springer, 2019. 118 p. URL: https://www.dgppn.de/Resources/Persistent/b7d6e351610631daac5ef08f6cde9fb3c4dd3600/155-0011_S3_Posttraumatische_Belastungsstoerung_2019-12.pdf (дата обращения: 10.02.2023).
20. Shapiro F. Efficacy of the eye movement desensitization procedure in the treatment of traumatic memories. *J. Traum. Stress*. 1989. Vol. 2. P. 199-223. DOI:10.1002/jts.2490020207
21. Stanley I.H. Advancements in the understanding of PTSD and suicide risk: Introduction to a special section. *Psychol Trauma*. 2021. Vol. 13. № 7. P. 723-724. DOI:10.1037/tra0001121
22. Valiente-Gómez A., Moreno-Alcázar A., Treen D., et al. EMDR beyond PTSD: A Systematic Literature Review. *Front Psychol*. 2017. Vol. 8. P. 16-68. DOI:10.3389/fpsyg.2017.01668
23. van Loenen I., Scholten W., Muntingh A., Smit J., Batelaan N. The Effectiveness of Virtual Reality Exposure-Based Cognitive Behavioral Therapy for Severe Anxiety Disorders, Obsessive-Compulsive Disorder, and posttraumatic stress disorder: Meta-analysis. *J Med Internet Res*. 2022. Vol. 24 №2. P. e26736. DOI:10.2196/26736
24. Watts B.V., Schnurr P.P., Mayo L., Young-Xu Y., Weeks W.B., Friedman M.J. Meta-analysis of the efficacy of treatments for posttraumatic stress disorder. *Journal of Clinical Psychiatry*. 2013. Vol. 74. №6. P. 541-550. DOI:10.4088/JCP.12r08225
25. Zang Y., Hunt N., Cox T. A randomised controlled pilot study: The effectiveness of narrative exposure therapy with adult survivors of the Sichuan earthquake. *BMC Psychiatry*. 2013. Vol. 13. № 1. P. 10-22. DOI:10.1186/1471-244X-13-41
26. Zotev V., Phillips R., Misaki M., Wong C.K., Wurfel B.E., Krueger F., et al. Real-time fMRI neurofeedback training of the amygdala activity with simultaneous EEG in veterans with combat-related PTSD. *Neuroimage Clin*. 2018. Vol. 19. P. 106. DOI:10.1016/j.nicl.2018.04.010

Summary

Kobets O. Doctor of psychological sciences, Full Professor,
Uman State Pedagogical University named after Pavlo Tychyna

**PSYCHOTHERAPY OF POST-TRAUMATIC STRESS DISORDER IN FOREIGN STUDIES:
ON THE WAY TO CANISTERAPY**

Introduction. Despite the large number of foreign scientific publications on the problems of understanding and treatment of PTSD, in domestic practice there are still no clear ideas about effective approaches in psychotherapy, mechanisms of therapeutic effects, principles and algorithms of assistance. There are cases of application and recommendations for the use of psychotherapy methods that not only have no evidence base, but can even have a negative impact on the condition of patients with PTSD.

Purpose is analysis of existing scientific publications on the use of psychotherapy in the treatment of post-traumatic stress disorder (PTSD) and identification of basic principles and leading methods of psychotherapy used in providing assistance to persons with PTSD, formulation of algorithms of psychotherapeutic interventions and the content of the stages included in it.

Methods - analysis, comparison, systematisation.

Originality. There are several main methods of psychotherapy for the treatment of persons with PTSD. A key differentiator is the degree of focus on processing the traumatic experience. Trauma-focused cognitive-behavioural psychotherapy (TF-CBT) is most commonly used. Its separate approaches, which differ in the degree of predominance of expositional and cognitive techniques themselves, are also actively used. For example: cognitive psychotherapy, aimed at correcting evaluative judgements and perception of traumatic experiences; cognitive-process psychotherapy, which allows replacing maladaptive cognitive schemas with more adaptive ones; prolonged exposure CPT, aimed at increasing the ability to tolerate unpleasant feelings associated with memories of trauma; narrative exposure therapy, which provides an opportunity to integrate traumatic memories into the patient's biographical lineage.

Conclusion. The article describes various techniques and methods of psychotherapeutic interventions, and considers the principles of choosing the tactics of psychotherapeutic treatment. The peculiarities are noted and the main methods of psychotherapy used for the treatment of PTSD are described. The main mechanisms of the therapeutic effect are given. The methodology and structure of the therapeutic process, the principles of stages of assistance and the description of various stages of psychotherapeutic treatment from the perspective of using canister therapy are considered. Each of the psychotherapy methods discussed in this paper has a strong evidence base and is trauma-focused, requiring direct addressing of memories of the traumatic event or thoughts and feelings related to the traumatic event.

Keywords: psychotherapeutic interventions; psychotherapeutic treatment; psychotherapy; psychotherapy; PTSD; therapeutic effect; therapeutic process; canister therapy.

Дата надходження рукопису/Date of receipt of the manuscript: 16.12.23.

Дата прийняття рукопису/Date of acceptance of the manuscript: 14.01.24.

© 2024. This work is under an open license [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Кокур О. М. член-кореспондент НАПН України, доктор психологічних наук, професор, головний науковий співробітник Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України <https://orcid.org/0000-0003-1793-8540>

Лозінська Н. С. кандидат психологічних наук, провідний науковий співробітник відділу воєнно-психологічних досліджень Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України <https://orcid.org/0000-0002-8784-8279>

Пішко І. О. провідний науковий співробітник відділу воєнно-психологічних досліджень Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України <https://orcid.org/0000-0001-9246-2277>

МЕТОДИКА ВИЗНАЧЕННЯ ІНДИВІДУАЛЬНОГО ПРОФІЛЮ ПОВЕДІНКИ ВІЙСЬКОВОСЛУЖБОВЦЯ СЕРЖАНТСЬКОГО СКЛАДУ

У статті представлено методику визначення індивідуального профілю поведінки військовослужбовця сержантського складу, розроблену фахівцями Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України. Результати апробації методики показали її високу діагностичну спроможність та валідність щодо оцінювання стилю керівництва та рівня розвитку поведінкових компонентів, необхідних для здійснення лідерсько-командних повноважень сержантським складом Збройних Сил України.

Ключові слова: індивідуальний профіль поведінки; військовослужбовці; сержанти; домінування; вплив; стабільність; сумлінність.

Вступ. Однією з ключових ланок військового устрою українського війська є сержантський корпус, а сержантський колектив є кістяком будь-якого бойового підрозділу. В системі Збройних Сил України сержантський склад виконує найрізноманітніший спектр завдань – від навчання і виховання особового складу до виконання безпосередньо бойових завдань, організації та обслуговування техніки, забезпечення матеріально-технічних і тилових питань. Сержант є помічником офіцера та молодшим командиром, він має бути беззаперечним лідером для солдата, зразком для підлеглих, опорою для командирів. Сержанти безпосередньо управляють підрозділами первинної ланки і підпорядкованим особовим складом, навчають солдатів та відповідають за їх життя, морально-психологічний стан та готовність до виконання завдань за призначенням [3].

Однак в умовах широкомасштабної війни, коли військо втрачає підготовлених сержантів через загибель, поранення, у зв'язку з переходом на офіцерські посади

тощо, гостро постає питання постійного швидкого і якісного відновлення сержантського корпусу. Безперервно триває робота щодо відбору і подальшого призначення на сержантські посади та інтенсивного навчання найдостойніших, найпідготовленіших військовослужбовців рядового складу з числа мобілізованих, оскільки військовослужбовців за контрактом на сьогодні практично не залишилося на рівні посад командирів розрахунку, відділення, головних сержантів взводу, роти [2].

Все це актуалізувало питання розробки методики, яка б дозволяла оцінювати стиль керівництва та рівень розвитку поведінкових компонентів, необхідних для здійснення лідерсько-командних повноважень сержантським складом Збройних Сил України, що особливо важливо під час відбору кандидатів на посади сержантів. До цього часу в українському воєнному науковому просторі не було запропоновано діагностичного інструментарію цілеспрямованого визначення

індивідуального профілю поведінки військовослужбовців, зокрема, сержантів.

З цією метою співробітниками відділу воєнно-психологічних досліджень Науково-дослідного центру гуманітарних проблем Збройних Сил України була розроблена *Методика визначення індивідуального профілю поведінки військовослужбовця сержантського складу* (О. Кокун, І. Пішко, Н. Лозінська). Окрім основних вимог до розроблення методики, авторами враховувався принцип «максимум інформації за мінімальний час», що є невід'ємною особливістю психодіагностичної роботи в Збройних Силах України в умовах постійного дефіциту часу.

Метою статті є викладення змісту та результатів апробації «Методики визначення індивідуального профілю поведінки військовослужбовця сержантського складу».

Теоретичне підґрунтя. В якості теоретичної основи для розробки «Методики визначення індивідуального профілю поведінки військовослужбовця сержантського складу» нами було використано відому поведінкову модель DISC, що характеризує поведінку людини за чотирма компонентами (стилями): Домінування (Dominance), Вплив (Influence), Стабільність (Steadiness) і Сумлінність (Conscientiousness) [4].

Згідно до авторів моделі, ці поведінкові компоненти (стилі) взаємопов'язані між собою специфічним чином: Домінування та Стабільність корелюють між собою негативно, Вплив та Стабільність негативно корелюють з усіма іншими стилями, практично не маючи зв'язку між собою.

Однак наш аналіз показав, що такий діагностичний підхід, традиційно використовуваний для визначення індивідуального профілю поведінки на вищезгаданій теоретичній основі, має суттєві недоліки:

1) велика кількість можливих варіацій поведінкових профілів, що отримується при такому підході, практично унеможливорює їх науково обґрунтовану типізацію та інтерпретацію при практичному застосуванні в дослідженнях з військовослужбовцями з метою вирішення окреслених завдань;

2) цей діагностичний підхід дозволяє виявити лише *співвідношення* рівня вираженості чотирьох поведінкових компонентів між собою, і не дозволяє визначати *абсолютні* показники ступеню їх розвитку, оскільки діагностика за кожним пунктом засновується на ранжуванні певних якостей. Тому підвищення рангу певної якості автоматично призводить до зниження рангу інших, хоча в дійсності об'єктивний рівень їх розвитку може залишатися тим же самим. А визначення в результаті діагностики самого факту превалювання у певної особи певного поведінкового компоненту над іншими ще не означає, що цей компонент має в абсолютному плані достатній рівень розвитку;

3) наслідком цього стає неможливість використання існуючої методики з метою надання рекомендацій з особистісного розвитку військовослужбовців та реєстрації досягнутих ними особистісних змін. Адже при такому підході фіксація покращення розвитку певних поведінкових компонентів буде автоматично призводити до оцінювання змін інших як деградуючих, хоча, при цьому, вони насправді можуть залишатися стабільними, або, навіть, й дещо покращуватися. Також цей підхід *унеможливорює порівняння* між собою різних військовослужбовців за ступенем розвитку чотирьох поведінкових компонентів, оскільки не надає можливості визначити абсолютні показники такого розвитку.

Тому при розробці власної «Методики визначення індивідуального профілю поведінки військовослужбовця сержантського складу» нами було вирішено для оцінки пропонованих якостей використовувати загальновизнану психометричну шкалу Лайкерта, що надає можливість отримання оціночних кількісних показників, що не впливають на кількісну оцінку інших якостей. В якості основного інтерпретаційного підходу було вирішено за доцільне обрати визначення кількісних меж оптимального рівня вираженості кожного поведінкового компоненту військовослужбовців. І вже на цій основі визначати їх поведінкові профілі та надавати рекомендації щодо їх особистісно-професійного розвитку та саморозвитку.

Методи дослідження. Основна методика – *Методика визначення індивідуального профілю поведінки військовослужбовця сержантського складу* (Додаток А).

Додаткові методики:

1. Шкала загальної самоефективності (Р. Шварцер та М. Єрусалем).
2. Багаторівневий особистісний опитувальник (БОО) «Адаптивність-200».
3. Опитувальник військово-професійної життєстійкості (О. Кокун).
4. Діагностика комунікативних і організаторських схильностей (КОС-2).
5. Опитувальник «Стратегії долаття стресових ситуацій» (S. Hobfoll, адаптація Н. Є. Водоп'янової та О. С. Старченкової).
6. Схильність до певного стилю керівництва (Є. П. Ільїн).
7. Самооцінка стилю управління (Є. П. Ільїн).

Додаткові методики використовувалися з метою оцінювання діагностичної спроможності основної методики, у тому числі й для оцінювання рівня її конкурентної валідності [1; 5].

Методи математичної статистики: описова статистика, t-критерій Стюдента для залежних вибірок, коефіцієнт кореляції Пірсона та коефіцієнт Кронбаха (α).

Результати і обговорення. Апробація Методики визначення індивідуального профілю поведінки військовослужбовця сержантського складу здійснювалася з квітня по серпень 2023 року на базі Національного університету оборони України імені Івана Черняховського.

Учасниками дослідження стали 83 військовослужбовці сержантського складу (всі чоловіки), які проходять службу в бойових підрозділах Збройних Сил України і на час проведення дослідження проходили навчання на Курсах лідерства підвищеного та вищого рівня (термін навчання – 3 тижні). Дослідження проводилося по завершенню курсу навчання кожної із чотирьох груп (по дві групи підвищеного та вищого рівня).

Характеристика вибірки:

- 1) вік – від 26 до 60 років ($M = 38,3$; $SD = 7,3$);
- 2) переважна більшість досліджуваних військовослужбовців мали військові звання «штаб-сержант» та «майстер-сержант» і

займали посади головного сержанта військового підрозділу або частини;

3) з досвідом участі в у бойових діях – 73 (88%), без досвіду – 1 (1,2%), дані не зазначили – 9 (10,8%);

4) рівень освіти: повна вища – 11 (13,3%), базова вища – 19 (22,9%), неповна вища – 10 (12%), загальна середня – 6 (7,2%), професійно-технічна – 5 (6%), дані не зазначили – 32 (38,6%).

Експертне оцінювання рівня підготовленості сержантів до виконання завдань за призначенням здійснювалося викладачами Курсів лідерства за 12 показниками (загальний рівень військово-професійної підготовки; загальна відповідність вимогам, які ставляться до сержантського складу; рівень володіння командирськими навичками; ставлення до виконання службових обов'язків, військова дисципліна; здатність успішно працювати в напружених і складних ситуаціях; здатність підтримувати порядок, дисципліну та високий моральний дух у відділенні (взводі); військово-професійна надійність; знання та дотримання військово-професійних норм та етики; здатність до ефективного спілкування та співпраці з іншими; уміння самостійно працювати; усвідомлення мети війни, готовність до самопожертви в ім'я Батьківщини; рівень вмотивованості до виконання завдань за призначенням).

Планувалося отримати оцінку за кожним досліджуваним від трьох експертів. Однак, внаслідок організаційних ускладнень експертне оцінювання було проведено лише для 69 з 83 сержантів, і для переважної більшості з них лише одним чи двома експертами. Також виявилось, що за 11 з 12 показників експертна оцінка тих самих досліджуваних мала суттєві розбіжності, що унеможливило використання її результатів. Лише за показником «здатність підтримувати порядок, дисципліну та високий моральний дух у відділенні (взводі)» експертні оцінки виявилися достатньо близькими. Тому лише цей показник було використано у подальшому аналізі.

В таблиці 1 наведено аналіз результатів описової статистики за Методикою визначення індивідуального профілю поведінки військовослужбовця сержантського складу.

Описова статистика показників Методики визначення індивідуального профілю поведінки військовослужбовця сержантського складу

Поведінкові компоненти	<i>M</i>	<i>SD</i>	<i>Min</i>	<i>Max</i>	<i>Skewness</i>	<i>Kurtosis</i>
1. Домінування	28,06	4,70	12	36	-0,16	0,11
2. Вплив	27,13	4,51	15	36	-0,02	-0,10
3. Стабільність	26,49	4,08	17	36	0,20	-0,43
4. Сумлінність	26,47	4,86	10	36	-0,30	0,51
Сумарний показник	108,16	15,81	54	144	-0,06	0,68

$p < .05_{1-2}; .001_{1-3,4}$

Отримані результати свідчать, що показники методики мають розподіл даних близький до нормального (*Skewness* та *Kurtosis* за модулем не перевищують 1). Середні значення показників чотирьох поведінкових компонентів та їх сумарного показника приблизно відповідають 75-му процентілю діапазону можливих значень. Це можна вважати цілком закономірним, зважаючи на вибірку досліджуваних, переважна більшість з яких має значний досвід командно-лідерських повноважень, зокрема, на посадах головного сержанта військового підрозділу або частини (у тому числі й під час участі у бойових діях).

Зважаючи на специфіку вибірки, цілком закономірним є й те, що у досліджуваних вищого сержантського складу Збройних Сил України найбільш вираженим виявився такий поведінковий компонент як «домінування», достовірно перевищивши кількісні показники трьох інших компонентів ($p < .05-.001$). А на другому за вираженістю місці виявився показник «впливу», більше, ніж на 0,6 бали перевищивши рівень «стабільності» та «сумлінності», які виявилися кількісно майже ідентичними.

Разом із тим, не зважаючи на вищезазначені закономірні особливості, всі чотири поведінкові компоненти, що діагностуються методикою, можна оцінити як достатньо збалансовані. Адже відмінність між середніми значеннями найбільш вираженого компоненту – «домінування», та найменш вираженого – «сумлінність» складає лише 1,59 бали, або 4,4% від діапазону можливих значень 0 – 36 балів.

Спираючись на вищезазначене, можна стверджувати про достатньо вдалий вибір вибірки для апробації та стандартизації методики стосовно оцінювання лідерських поведінкових компонентів сержантського складу. Також слід визнати вдалим й

обраний розробниками методики діагностичний підхід, коли поведінкові показники лідерства розглядаються та оцінюються не як протилежні один одному, чи взаємовиключні (як у методиці DISC), а взаємодоповнюючими. Адже очевидно, що, наприклад, такі якості як стабільність та сумлінність ні в якому разі не є протилежними якостям, що традиційно пов'язують з лідерством – домінування та вплив, а, навпаки, виступають психологічною основою лідерства, сприяючи неформальному авторитету воєнного лідера та повазі до нього з боку підлеглих.

Взаємопов'язаність поведінкових компонентів лідерства вищого сержантського складу підтверджують й результати кореляційного аналізу (таблиця 2), оскільки між ними наявні виражені позитивні кореляційні зв'язки ($r = 0,57 - 0,70$; $p < .001$). У цьому контексті також слід відзначити достатньо високу внутрішню узгодженість чотирьох поведінкових компонентів (коефіцієнт узгодженості Кронбаха (α) дорівнює 0,89).

Таблиця 2

Кореляційні зв'язки між поведінковими компонентами вищого сержантського складу

Поведінкові компоненти	1	2	3	4
1. Домінування	—	0,70	0,64	0,72
2. Вплив	0,70	—	0,57	0,63
3. Стабільність	0,64	0,57	—	0,79
4. Сумлінність	0,72	0,63	0,79	—

Всі коефіцієнти кореляції достовірні на рівні значимості $p < .001$

З метою з'ясування діагностичної спроможності та зовнішньої валідності Методики визначення індивідуального профілю поведінки військовослужбовця сержантського складу далі розглянемо кореляційні зв'язки між показниками поведінкових компонентів вищого сержантського складу та показниками

Питання психології

психодіагностичних методики, які різнопланово характеризують лідерсько-управлінські якості та інші важливі особистісно-професійні якості військовослужбовця.

Наведені у таблиці 3 дані свідчать, що з показником комунікативних схильностей досить закономірно найтісніше виявився пов'язаний показник впливу ($r = 0,42$; $p < .001$). Також достовірні кореляції з ним ($r =$

$0,30$; $p < .01$) мають домінування та сумлінність. З організаторськими схильностями достовірний зв'язок також виявився у впливу ($r = 0,25$; $p < .05$). Що стосується військово-професійної самоефективності то достатньо тісні зв'язки з нею мають всі чотири поведінкові компоненти ($r = 0,34 - 0,48$; $p < .001$). При цьому, найтіснішими вони виявилися у домінування та сумлінності.

Таблиця 3

Кореляційні зв'язки між поведінковими компонентами вищого сержантського складу та показниками військово-професійної самоефективності, комунікативних і організаторських схильностей

Показники	Поведінкові компоненти			
	Домінування	Вплив	Стабільність	Сумлінність
Комунікативні схильності	0,30**	0,42***	0,13	0,30**
Організаторські схильності	0,12	0,25*	-0,07	0,05
Військово-професійна самоефективність	0,48***	0,34***	0,39***	0,44***

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

Також слід відзначити наявність достовірних зв'язків у всіх чотирьох поведінкових компонентів з практично всіма показниками військово-професійної життєстійкості (таблиця 4). Це теж слід визнати важливим та досить закономірним,

оскільки військово-професійна життєстійкість, як свідчать результати досліджень, є значимою військово-професійною якістю, що значною мірою визначає ефективність військово-професійної діяльності, зокрема, й при здійсненні лідерсько-командних повноважень.

Таблиця 4

Кореляційні зв'язки між поведінковими компонентами вищого сержантського складу та показниками військово-професійної життєстійкості

Показники військово-професійної життєстійкості	Поведінкові компоненти			
	Домінування	Вплив	Стабільність	Сумлінність
Загальний рівень військово-професійної життєстійкості	0,46***	0,32**	0,34***	0,41***
Військово-професійна включеність	0,48***	0,30**	0,28**	0,39***
Військово-професійний контроль	0,19	0,21	0,24*	0,20
Військово-професійне прийняття виклику	0,38***	0,24*	0,27*	0,35***
Емоційний компонент	0,43***	0,29**	0,17	0,33**
Мотиваційний компонент	0,31**	0,17	0,28**	0,26*
Соціальний компонент	0,32**	0,29**	0,36***	0,38***
Професійний компонент	0,33**	0,23*	0,23*	0,29**

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

Так загальний рівень військово-професійної життєстійкості корелює з різними поведінковими компонентами у межах $r = 0,32 - 0,46$ ($p < .01-.001$). А найтіснішими кореляційні зв'язки з різними показниками військово-професійної життєстійкості, як і у випадку з військово-професійною самоефективністю, виявилися у домінування та сумлінності. При цьому, найбільш вираженим виявився зв'язок між домінуванням та військово-професійною включеністю ($r = 0,48$; $p < .001$).

Менш вираженими, порівняно з попередньою методикою, але також досить

показовими виявилися кореляційні зв'язки поведінкових компонентів вищого сержантського складу з показниками Багаторівневого особистісного опитувальника (БОО) «Адаптивність-200» (таблиця 5). Наприклад, у трьох з чотирьох таких компонентів наявні достовірні позитивні зв'язки із рівнем стійкості до бойового стресу ($r = 0,25 - 0,30$; $p < .05-.01$). Але найбільш вираженим та показовим, у плані засвідчення валідності розробленої методики, є зв'язок між показниками впливу та комунікативного потенціалу ($r = 0,40$; $p < .001$).

Кореляційні зв'язки між поведінковими компонентами вищого сержантського складу та показниками Багаторівневого особистісного опитувальника (БОО) «Адаптивність-200»

Показники БОО «Адаптивність-200»	Поведінкові компоненти			
	Домінування	Вплив	Стабільність	Сумлінність
Рівень стійкості до бойового стресу	0,25*	0,30**	0,15	0,25*
Поведінкова регуляція	0,26*	0,19	0,11	0,22*
Комунікативний потенціал	0,24*	0,40***	0,15	0,21
Моральна нормативність	0,06	0,21	0,25*	0,26*
Військово-професійна спрямованість	0,23*	0,08	0,05	0,13
Девіантні форми поведінки	-0,02	0,04	0,15	0,13
Суїцидальний ризик	0,13	0,20	0,08	0,14

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

Так само показовим є те, що найтісніші позитивні кореляційні зв'язки поведінкових компонентів вищого сержантського складу виявилися саме зі всіма трьома показниками активної та просоціальної стратегії подолання – асертивні дії, встановлення соціального контакту та пошук соціальної підтримки (таблиця 6). І у даному випадку слід відзначити те, що найбільш вираженим виявився зв'язок між показниками впливу та пошуку соціальної підтримки ($r = 0,46$; $p < .001$). Тобто, вміння

знаходити соціальну підтримку серед підлеглих та командирів показало себе як важливий ресурс впливовості сержантського складу. Також слід відзначити наявність достовірних кореляцій у трьох з чотирьох поведінкових компонентів з показником стратегії обережних дій, що також можна оцінювати як цілком логічне, зважаючи на специфіку службової діяльності вищого сержантського складу, зокрема, пов'язаною із підвищеною відповідальністю.

Таблиця 6

Кореляційні зв'язки між поведінковими компонентами вищого сержантського складу та показниками стратегій долаття стресових ситуацій

Характеристика стратегії подолання	Модель поведінки (дії)	Поведінкові компоненти			
		Домінування	Вплив	Стабільність	Сумлінність
Активна	Асертивні дії	0,40***	0,16	0,37***	0,35***
Просоціальна	Встановлення соціального контакту	0,22*	0,37***	0,32**	0,23*
	Пошук соціальної підтримки	0,29**	0,46***	0,28**	0,29**
Пасивна	Обережні дії	0,25*	0,17	0,30**	0,27*
Пряма	Імпульсивні дії	-0,09	0,06	0,03	-0,01
Пасивна	Уникнення	-0,17	-0,03	-0,01	-0,15
Непряма	Маніпулятивні дії	-0,02	-0,06	0,03	0,01
Асоціальна	Асоціальні дії	0,01	-0,05	0,04	0,06
	Агресивні дії	-0,08	-0,12	-0,16	-0,24*

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

Серед кореляційних зв'язків поведінкових компонентів та показників методик Схильність до певного стилю керівництва та Самооцінка стилю управління (таблиця 7), що виявилися у порівнянні із попередніми методиками

менш вираженими, слід відзначити досить виражений негативний зв'язок між домінуванням та ліберальним стилем керівництва ($r = -0,34$; $p < .001$). Це також можна вважати показовим у контексті валідності розробленої методики.

Кореляційні зв'язки між поведінковими компонентами вищого сержантського складу та показниками методик Схильність до певного стилю керівництва та Самооцінка стилю управління

Самооцінка		Поведінкові компоненти			
		Домінування	Вплив	Стабільність	Сумлінність
Стилю керівництва	автократичний	0,09	-0,05	0,11	0,14
	демократичний	0,01	0,07	-0,08	-0,06
	ліберальний	-0,34***	-0,20	-0,18	-0,30**
Стилю Управління	авторитарний	0,17	0,18	0,18	0,26*
	демократичний	0,02	0,15	0,12	0,09
	ліберальний	-0,09	-0,02	0,02	-0,03

* $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

Насамкінець, маємо зазначити, що достовірних кореляційних зв'язків показників розробленої методики з показниками експертного оцінювання знайдено не було. Вважаємо це наслідком неможливості організувати якісне експертне оцінювання рівня підготовленості сержантів до виконання завдань за призначенням у тих умовах, в яких відбувалося дослідження. Насамперед, це пов'язане із нетривалим перебуванням досліджуваних на Курсах лідерства (3 тижні), за період якого викладачі-експерти не встигають для себе скласти повноцінне враження про всіх слухачів.

При інтерпретації отриманих військовослужбовцем результатів за Методикою визначення індивідуального профілю поведінки військовослужбовця сержантського складу можна орієнтуватися на наведені в таблиці 1 показники стандартизації методики (середні значення та стандартні відхилення кожного показника). Аналіз цих показників стандартизації та індивідуальних результатів досліджуваних військовослужбовців вищого сержантського складу дозволив умовно визначити **три профілі**, до яких можна віднести сержанта за результатами діагностики:

1) **оптимальний профіль** лідерсько-командної поведінки сержанта – значення рівня розвитку всіх чотирьох поведінкових компонентів знаходяться у межах 24-34 балів, при цьому відмінності між найбільш та найменш вираженим компонентом не перевищують 5 балів (такий профіль є властивим приблизно для 75% досліджуваних військовослужбовців вищого сержантського складу);

2) **допустимий профіль** лідерсько-командної поведінки сержанта: а) значення рівня розвитку всіх чотирьох поведінкових компонентів знаходяться у межах 24-34 балів, але відмінності між найбільш та найменш вираженим компонентом досягають 6-7 балів; б) значення рівня розвитку трьох з чотирьох поведінкових компонентів знаходяться у межах 24-34 балів, а один з компонентів виходить за ці межі не більше, ніж на 1-2 бали;

3) **проблемний профіль** лідерсько-командної поведінки сержанта – значення рівня розвитку двох і більше поведінкових компонентів виходить за межі 24-34 балів, або відмінності між найбільш та найменш вираженим компонентом досягають 8 і більше балів.

Отже, на основі отриманих результатів можна не лише якісно оцінити профіль лідерсько-командної поведінки військовослужбовця сержантського складу, але й проаналізувати властивий йому індивідуальний профіль лідерсько-командної поведінки – які саме поведінкові компоненти є більш чи менш вираженими. На підставі його можна надати рекомендації щодо індивідуалізованої роботи над розвитком тих чи інших особистісних якостей та(чи) коригування стилю поведінки та взаємовідносин при здійсненні сержантом своїх службових повноважень.

Також, слід нагадати, що істотно підвищити інформативність застосування методики можна шляхом її використання не лише з метою *самооцінки* сержантами своїх якостей, але й через *оцінку* на її основі військовослужбовців підлеглими або безпосередніми командирами.

Висновки. Результати апробації Методики визначення індивідуального профілю поведінки військовослужбовця сержантського складу надають підстави для висновку про високу діагностичну спроможність та валідність щодо оцінювання нею стилю керівництва та рівня розвитку поведінкових компонентів, необхідних для здійснення лідерсько-командних повноважень сержантським складом Збройних Сил України.

Чотири поведінкові компоненти лідерства сержантського складу, що діагностуються методикою, є тісно позитивно взаємопов'язаними між собою та мають високу внутрішню узгодженість. Показники цих компонентів мають виражені позитивні кореляційні зв'язки з такими важливими військово-професійними якостями, зокрема й для військового лідерства, як військово-професійна самоефективність, військово-професійна

життєстійкість, рівень стійкості до бойового стресу, активні та просоціальні стратегії подолання, комунікативні схильності та комунікативний потенціал.

На підставі отриманих результатів визначено *три профілі* лідерсько-командної поведінки сержанта та спосіб їх визначення за результатами діагностики: *оптимальний, допустимий та проблемний*. Результати методики також надають можливість проаналізувати індивідуальний профіль лідерсько-командної поведінки військовослужбовця сержантського складу, що є основою для подальшої індивідуалізованої роботи.

Істотно підвищити інформативність застосування методики можна шляхом її використання не лише з метою *самооцінки* військовослужбовцями своїх якостей, але й через *оцінку* на її основі військовослужбовців підлеглими або безпосередніми командирами.

Додаток А

Методика визначення індивідуального профілю поведінки військовослужбовця сержантського складу (О. Кокун, І Пішко, Н. Лозінська)

Методику визначення індивідуального профілю поведінки військовослужбовця сержантського складу розроблено на змістовій основі відомої поведінкової моделі DISC, що характеризує поведінку людини за чотирма компонентами (стилями): Домінування (Dominance), Вплив (Influence), Стабільність (Steadiness) і Сумлінність (Conscientiousness).

Методика надає можливість визначити рівень прояву у військовослужбовця кожного із вищеназаних поведінкових компонентів. Вона складається з 48 оціночних якостей (по 12 на кожний компонент), які пропонується оцінити в балах від 0 до 3, у залежності від того, в якому ступені якість характеризує військовослужбовця в його військово-професійній діяльності (0 – якість практично не виявляється; 1 – якість виражена незначно; 2 – якість є достатньо вираженою; 3 – якість виражена дуже сильно).

Кількісні результати за методикою підраховуються згідно з нижченаведеним ключем.

Ключ

Поведінкові компоненти	№№ якостей
Домінування	1, 5, 9, 13, 17, 21, 25, 29, 33, 37, 41, 45
Вплив	2, 6, 10, 14, 18, 22, 26, 30, 34, 38, 42, 46
Стабільність	3, 7, 11, 15, 19, 23, 27, 31, 35, 39, 43, 47
Сумлінність	4, 8, 12, 16, 20, 24, 28, 32, 36, 40, 44, 48
Сумарний показник	Σ 1 – 48

Кількісний показник, що характеризує рівень прояву кожного поведінкового компоненту отримується шляхом сумування балів всіх якостей, що його складають. Відповідно, мінімально можливий кількісний показник кожного компоненту дорівнює 0 балів, а максимально можливий – 36 балам. Сумарний показник чотирьох поведінкових компонентів знаходиться в межах 0 – 144 бали.

Методику можна використовувати як з метою *самооцінки* військовослужбовцем своїх якостей, так і з метою їх *оцінки* підлеглими або безпосередніми командирами певного військовослужбовця.

Методика визначення індивідуального профілю поведінки військовослужбовця сержантського складу (бланк для діагностики)

Інструкція: Будь ласка, оцініть в балах від 0 до 3 те, в якому ступені ті чи інші якості з нижченаведеного переліку характеризують Вас у Вашій військово-професійній діяльності: 0 – якість у Вас практично не виявляється; 1 – якість виражена незначно; 2 – якість є достатньо вираженою; 3 – якість виражена дуже сильно. Оцінки поставте в клітині справа від кожної якості.

Питання психології

№	Якість	Оцінка	№	Якість	Оцінка
1	Заповзятливий		25	Впевнений	
2	Привітний		26	Оптимістичний	
3	Поміrkований		27	Передбачуваний	
4	Сумлінний		28	Впорядкований	
5	Вольовий		29	Сильний	
6	Надихаючий		30	Красномовний	
7	Вдумливий		31	Помірний	
8	Точний		32	Систематичний	
9	Непохитний		33	Активний	
10	Переконливий		34	Впливовий	
11	Стійкий		35	Стабільний	
12	Уважний		36	Послідовний	
13	Енергійний		37	Авторитетний	
14	Товариський		38	Компанійський	
15	Надійний		39	Врівноважений	
16	Дисциплінований		40	Обов'язковий	
17	Наполегливий		41	Цілеспрямований	
18	Виразний		42	Популярний	
19	Лояльний		43	Терплячий	
20	Організований		44	Передбачливий	
21	Незалежний		45	Вимогливий	
22	Дружелюбний		46	Презентабельний	
23	Обережний		47	Розуміючий	
24	Методичний		48	Якість-орієнтований	

Список використаних джерел

1. Кокун, О. М., Пішко, І. О., Лозінська, Н. С., & Олійник, В. О. (2023). *Психодіагностика лідерських якостей військовослужбовців: метод. посіб.* Київ : ТОВ «7БЦ».
2. Косинський, О. (2023). Сержант – це той, хто постійно працює на передній лінії, на всій ділянці фронту бригади. <https://armyinform.com.ua/2023/11/18/serzhant-cze-toj-hto-postijno-praczyuye-na-perednij-liniyi-na-vsij-dilyanczi-frontu-brygady-oleksandr-kosynskyj/>
3. Яценко, А. (2022). 18 листопада День сержанта Збройних Сил України. <https://news.uaportal.com/ukr/section-news/news-18-noyabrya-den-serzhanta-vooruzhennyih-sil-ukrainyi-istoriya-prazdnika-i-pozdravleniya-18-11-2022.html>
4. Bonnstetter, B. J., & Suiter, J. I. (2011). *The universal language DISC: A reference manual*. Scottsdale, AZ: Target Training International, Ltd.
5. Kokun, O. (2021). Testing in mental health research: professional hardiness questionnaire (english-language version). *Wiadomości Lekarskie*, 74(11, I), 2799–2805. <https://doi.org/10.36740/WLek202111121>

References

1. Kokun, O. M., Pishko, I. O., Lozinska, N. S., & Oliinyk, V. O. (2023). *Psykhodiahnostyka liderskykh yakostei viiskovosluzhbovtiv: metod. posib.* [Psychodiagnosis of leadership qualities of military personnel] [methodical guide]. (in Ukrainian).
2. Kosynskyi, O. (2023). Serzhant – tse toi, khto postiino pratsiue na perednij linii, na vsii diliantsi frontu bryhady. [A sergeant is someone who constantly works on the front line, on the entire front of the brigade]. <https://armyinform.com.ua/2023/11/18/serzhant-cze-toj-hto-postijno-praczyuye-na-perednij-liniyi-na-vsij-dilyanczi-frontu-brygady-oleksandr-kosynskyj/> (in Ukrainian).
3. Iatsenko, A. (2022). 18 lystopada Den serzhanta Zbroinykh Syl Ukrainy. [November 18 is the Day of the Sergeant of the Armed Forces of Ukraine]. <https://news.uaportal.com/ukr/section-news/news-18-noyabrya-den-serzhanta-vooruzhennyih-sil-ukrainyi-istoriya-prazdnika-i-pozdravleniya-18-11-2022.html> (in Ukrainian).
4. Bonnstetter, B. J., & Suiter, J. I. (2011). *The universal language DISC: A reference manual*. Scottsdale, AZ: Target Training International, Ltd.
5. Kokun, O. (2021). Testing in mental health research: professional hardiness questionnaire (english-language version). *Wiadomości Lekarskie*, 74(11, I), 2799–2805. <https://doi.org/10.36740/WLek202111121>

Summary

Kokun O. M. Corresponding Member of the National Academy of Educational Sciences of Ukraine, doctor of psychological sciences, professor, Scientific Research Center of Humanities problems of the Armed Forces of Ukraine

Lozinska N. S. candidate of psychological sciences, Scientific Research Center of Humanities problems of the Armed Forces of Ukraine

Pishko I. O. Scientific Research Center of Humanities problems of the Armed Forces of Ukraine

**INDIVIDUAL PROFILE DETERMINATION METHODOLOGY BEHAVIOR
OF A MILITARY OFFICER OF THE SERGEANT RANGE**

Introduction. One of the key links of the military structure of the Ukrainian army is the sergeant's corps. The sergeant's team is the backbone of any combat unit. In the system of the Armed Forces of Ukraine, the non-commissioned officer corps carries out the most diverse range of tasks - from training and education of personnel, to directly performing combat tasks, organizing and maintaining equipment, ensuring logistical and rear matters. A sergeant is an assistant officer and a junior commander. he must be an undisputed leader for a soldier, a role model for subordinates, a support for commanders. Sergeants directly manage units of the primary level and subordinate personnel, train soldiers and are responsible for their life, morale and psychological state and readiness to perform tasks as assigned.

However, in the conditions of a large-scale war, when the army loses trained sergeants due to death, injuries, in connection with the transition to officer positions, etc., the issue of constant rapid and high-quality restoration of the sergeant corps arises acutely. The work on the selection and subsequent assignment to sergeant positions and intensive training of the most worthy, most trained enlisted servicemen from among the mobilized continues continuously, as there are practically no servicemen under contract at the level of the positions of commanders of the calculation, department, chief sergeants of the platoon, company.

All this made the issue of developing a methodology that would allow evaluating the leadership style and the level of development of the behavioral components necessary for the exercise of leadership and command powers by the non-commissioned officers of the Armed Forces of Ukraine. Until now, in the Ukrainian military scientific space, no methodical tools for purposeful diagnostics of the individual behavior profile of a military serviceman have been proposed.

Employees of the Department of Military Psychological Research of the Scientific Research Center of Humanities problems of the Armed Forces of Ukraine developed the Methodology for determining the individual profile of the behavior of a serviceman (O. Kokun, N. Lozinska, I. Pishko). In addition to the basic requirements for the development of the methodology, the authors took into account the principle of "maximum quality information in a short time", which is an integral feature of psychodiagnostic work in the Armed Forces of Ukraine in conditions of a constant shortage of time.

Purpose. Presentation of the results of the approbation «Methods of determining the individual profile of the behavior of a serviceman».

Methods. Psychodiagnostic techniques and methods of mathematical statistics.

Originality. The author's Methodology for determining the individual behavior profile of a serviceman was developed, and its approval was carried out.

Conclusion. The results of the approbation of the Methodology for determining the individual behavior profile of a serviceman provide grounds for concluding that it has a high diagnostic capacity and validity in terms of its assessment of the leadership style and the level of development of the behavioral components necessary for the exercise of leadership and command powers by the non-commissioned officers of the Armed Forces of Ukraine.

On the basis of the obtained results, three profiles of leadership and command behavior of the sergeant and the method of their determination based on the results of diagnostics were determined: optimal, acceptable and problematic. The results of the methodology also provide an opportunity to analyze the individual profile of leadership and command behavior of a serviceman, which is the basis for further individualized work.

Key words: individual behavior profile; military; sergeants; dominance; influence; stability; conscientiousness.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.
The authors declare that they have no conflict of interest.

Дата надходження рукопису/Date of receipt of the manuscript: 01.12.23.

Дата прийняття рукопису/Date of acceptance of the manuscript: 31.12.23.

© 2024. This work is under an open license [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Корольчук В. М. доктор психологічних наук, професор,
Державний торговельно-економічний університет
<https://orcid.org/0000-0002-7981-9494>

Корольчук М. С. доктор психологічних наук, професор,
Державний торговельно-економічний університет;
<https://orcid.org/0000-0003-2524-4784>

Кривда К. К. аспірантка кафедри психології
Державного торговельно-економічного університету
<https://orcid.org/0009-0000-4534-5502>

АНАЛІЗ ЧИННИКІВ ПРОФЕСІЙНОГО ЗДОРОВ'Я МЕНЕДЖЕРІВ ТОРГОВЕЛЬНИХ ПІДПРИЄМСТВ В УМОВАХ ВІЙНИ (ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ АНКЕТУВАННЯ)

Встановлено, що фізичний і психологічний компоненти особистості знаходяться у межах середніх величин, що свідчить про позитивні тенденції долаття негативних зовнішніх впливів на професійне здоров'я обстежуваних, а також вказує на збереження ресурсного компоненту за рахунок духовної сфери. Визначено, що особистісний ресурс зумовлює непохитність в обранні свого шляху в умовах війни і завдяки самовладанню, саморегуляції обстежувані прагнуть до подолання труднощів і до особистісного та професійного зростання.

Ключові слова: чинники; професійне здоров'я; менеджери торговельних підприємств; умови війни.

Вступ. У нинішніх умовах воєнних конфліктів у різних регіонах світу і зокрема агресії РФ в Україні набула проблема ефективного захисту і забезпечення використання трудових ресурсів, суттєво підвищилось значення показників стану професійного здоров'я працівників зайнятих в різноманітних сферах економіки. Вимоги до людини в умовах війни характеризується постійною зміною сенсу та змісту життєдіяльності як в особистісній сфері так і у професійній. При цьому, вимоги до професіоналізму, професійної готовності спеціаліста динамічно змінюються і не обмежуються лише володінням спеціальними компетентностями у відповідності до стандартів професії, а у сукупності охоплюють різні структурні компоненти особистості.

Психологічне забезпечення професійного здоров'я працівника набуває економічної цінності поряд з прибутком підприємства, адже це інтегрує складні взаємовідношення людини з професійним середовищем та є мірою узгодження соціальних потреб суспільства і можливостей людини в особливих умовах професійної діяльності.

У зв'язку із агресивною війною РФ в Україні, проблеми збереження, підтримки і

психологічного забезпечення здоров'я працюючого населення, набули особливої гостроти. Надзвичайно велика кількість малих і великих підприємств з певною численністю працюючих у ринкових відносинах в умовах війни, мають притримуватись оновлених принципів соціального захисту, необхідності збереження здоров'я працівників шляхом його психологічного забезпечення.

Професійна діяльність менеджерів торговельних підприємств (МТП) змінюється в принципово нових особливих умовах війни, коли на психіку особистості діє комплекс агресивних і раптових стресогенних чинників її адаптивні можливості виснажуються і відбуваються суттєві зміни в психологічній, соціальній, поведінковій, когнітивній, емоційно-вольовій і професійній сферах, що суттєво знижує рівень професійного здоров'я. Такі негативні наслідки потребують ретельного дослідження і надання практичних рекомендацій науковців у галузі психології, соціології, медицини, екології, економіки щодо збереження, підтримки і відновлення професійного здоров'я фахівців.

Мета статті - представити порівняльний аналіз результатів анкетування менеджерів торговельних підприємств стосовно чинників

і особливостей їх впливу на професійне здоров'я обстежуваних в умовах війни у довоєнний період, з початком війни і через 1,5 року війни.

Теоретичне підґрунтя. Результати численних досліджень Л. Карамушки, О. Кокуна, О. Креденцер, Г. Ложкіна, М. Ткалич та інших, дозволяють вважати, що професія менеджера на теперішній час є тим видом трудової діяльності, який пред'являє підвищені вимоги для фізичного, психічного здоров'я, соціального, екологічного і професійного здоров'я фахівця [2, 3, 4, 13]. Тривала діяльність в особливих негативних умовах війни в результаті може призвести до втрати творчого настрою, появи емоційного виснаження, погіршення міжособистісних стосунків та загалом до зниження рівня професійного здоров'я, до проблем в особистісному і професійному зростанні (С. Болтівець, О. Кокун, М. Корольчук, В. Корольчук, С. Миронець, В. Осьодло та інші) [1, 3, 7, 5, 6, 9].

У зарубіжних дослідженнях вплив війни на особистість в інший час та інших регіонах світу, професійну діяльність визначено у роботах R.Murthy [10], S. Priebe, M. Bogic, D. Ajdukovic et.al. [12], Л. Карамушки [2].

Особливого значення набувають роботи, які спрямовано на дослідження професійного здоров'я, визначення його перебігу і особливостей в умовах війни. Аналогічні дослідження щодо наслідків розглядаються в останніх публікаціях та відображено в роботах Л. Карамушки [2], О. Кокуна, В. Пішко, І. Лозінської [3], В. Осьодла [6], М. Ткалич [13] та інших.

Отже, нині вітчизняні науковці різнобічно і комплексно вивчають соціально-економічні детермінанти і наслідки професійної діяльності фахівців в умовах війни, а також зміст, структуру, особливості професійного здоров'я та психологічні технології його збереження, підтримки та відновлення.

Сутність досліджень вітчизняних науковців полягає у поглибленні теоретичних уявлень та розробленні практичних заходів, які сприятимуть оптимізації процесу забезпечення професійного здоров'я працівників у нинішніх умовах війни.

Методи дослідження. Для досягнення мети дослідження розроблено і використано анкету «Комплексний опитувальник чинників професійного здоров'я особистості в умовах війни» В. Корольчук, М. Корольчук, К. Кривда.

Анкета включає 5 компонентів професійного здоров'я – психологічний, соціальний, фізичного здоров'я, професійний і ресурсний. Кожен із компонентів включає 10 стверджень, які дають можливість суб'єктивно оцінити чинники власного професійного здоров'я менеджерів торговельних підприємств (далі МТП).

Оцінювання здійснювались за десятибальною шкалою, кожен компонент за десятьма змінними. Так, рівень 10-9 – розглядається як високий щодо впливу на професійне здоров'я, 8-7 – вище середнього, 6-5 – середній рівень, 4-3 – нижче середнього, 2-0 – низький рівень впливу на професійне здоров'я обстежуваних. Окремі і підсумкові відповіді за кожним із компонентів професійного здоров'я підлягали аналізу отриманих даних, узагальненню і порівнянню результатів довоєнного періоду, початку війни і через півтора роки війни, що представлено у статті.

Особливості вибірки досліджуваних. Група №1 – 180 менеджерів торговельних підприємств до війни, групи №2 – 115 менеджери торговельних підприємств на початку війни (перші 3 місяці війни), група №3 – 105 менеджерів торговельних підприємств через півтора роки з початку війни.

Опитування проводилось у місті Києві та Київської області. Переважна більшість респондентів чоловіки – 89%, жінки – 11%. Вікова категорія – 40 (±5) років, одружених – 80%, дітей мають 70% обстежених.

Результати і обговорення. Виходячи з теоретичного аналізу вивчення психологічного забезпечення професійного здоров'я фахівців, підходів ВОЗ і наукової спільноти та власних досліджень щодо сутності професійного здоров'я, яке зумовлено впливом зовнішніх і внутрішніх чинників, виявляється функціональним станом і працездатністю та включає такі основні компоненти як – психологічний, соціальний, фізичного здоров'я, професійний і ресурсний.

Отже, усвідомлюючи, що існують ще інші підходи щодо вивчення професійного здоров'я фахівців в мовах війни, ми у своєму дослідженні здійснили порівняльний аналіз показників кожного з п'яти зазначених компонентів та його складових.

До психологічного компоненту в анкеті віднесено наступні складові: суб'єктивне відчуття послаблення уваги, пам'яті, мислення; перебільшення або недооцінка об'єктивної дійсності; перевага негативного песимістичного мислення; висока нервово-психічна напруга; депресивність; агресивність; невротичність; стресочутливість; тривожність; страх; підсумкову оцінку середніх значень.

За результатами порівняльного аналізу впливу змінних психологічного компоненту на професійне здоров'я особистості встановлено такі загальні особливості: а) усі змінні довоєнного періоду виявились на суттєво нижчому рівні ($p \leq 0,05$) у порівнянні з результатами, які отримано на початку війни і через півтора року війни ($p \leq 0,05$); б) з початком війни усі змінні суттєво вищі за своїми значеннями у порівнянні з довоєнним періодом; в) відповідно через півтора року війни суттєво знизились у порівнянні з початком війни такі змістовні характеристики, як оцінка об'єктивної дійсності – $6,8 \pm 1$ б. до $4,1 \pm 0,3$ б. ($p \leq 0,05$) і страх – з $6,7 \pm 0,3$ б. до $5,3 \pm 0,7$ б. ($p \leq 0,05$). Це

свідчить про певний рівень адаптації МТП до діяльності в особливих умовах війни; г) водночас закономірністю і особливістю є те, що 10 змінних суттєво збільшились через півтора року війни у порівнянні з довоєнним періодом і 8 із початковим періодом війни ($p \leq 0,05$). Це стосується таких змінних, як суб'єктивне відчуття погіршення когнітивної сфери, відповідно у довоєнний період – 0 б. з початком війни – $4,0 \pm 0,1$ б. і через півтора року війни – $6,1 \pm 0,9$ б. ($p \leq 0,05$); негативне і песимістичне мислення відповідно – 0 б.; $4,0 \pm 0,5$ б. і $8,2 \pm 0,1$ б. ($p \leq 0,05$). Високі рівні НПП встановлено відповідно: $2,7 \pm 0,4$ б.; $6,1 \pm 0,1$ б. і $8,3 \pm 0,2$ б. ($p \leq 0,05$); депресивність – 0,5 б.; 0 б.; $0,1 \pm 0,9$ б.; $6,0 \pm 0,9$ б. ($p \leq 0,05$); агресивність – $2,3 \pm 0,2$ б.; $4,0 \pm 0,7$ б.; $5,9 \pm 0,4$ б. ($p \leq 0,05$); стресочутливість – $4,1 \pm 0,4$ б.; $7,2 \pm 0,1$ б.; $8,7 \pm 0,9$ б. ($p \leq 0,05$); тривожність – $2,2 \pm 0,4$ б.; $4,3 \pm 0,5$ б.; $6,7 \pm 0,3$ б. ($p \leq 0,05$).

Таким чином, за результатами порівняльного аналізу самооцінки МТП визначено рівень впливу змінних психологічного компоненту на професійне здоров'я і встановлено загальні закономірності, які полягають у тому, що у довоєнний період цей показник зафіксовано на низькому рівні – $1,54 \pm 0,182$ б. з початком війни загальний показник збільшився до $4,98 \pm 0,54$ б. (середнього рівня) і через півтора року війни він зростає до $6,53 \pm 0,45$ б. ($p \leq 0,05$) (табл).

Таблиця

Результати впливу компонентів професійного здоров'я на підприємців під час війни

№ з/п	Компоненти професійного здоров'я	До війни	Початок війни	Через 1,5 року війни
1	Психологічний	$1,54 \pm 0,18$	$4,98 \pm 0,54^*$	$6,53 \pm 0,45^*$
2	Соціальний	$1,74 \pm 0,25$	$5,94 \pm 0,72^*$	$7,41 \pm 0,92^*$
3	Фізичного здоров'я	$1,19 \pm 0,34$	$3,67 \pm 0,77^*$	$6,1 \pm 1,04^*$
4	Професійний	$1,32 \pm 0,6$	$7,16 \pm 1,1^*$	$8,04 \pm 1,3$
5	Ресурсний	$1,49 \pm 0,32$	$4,36 \pm 0,79^*$	$7,34 \pm 1,07^*$
6	Підсумковий результат	$1,45 \pm 0,34$	$5,22 \pm 0,78^*$	$7,08 \pm 0,96^*$

Примітка: * - достовірність відмінностей між групами $p \leq 0,05$

Джерело розроблено автором

У перші три місяці війни усі показники збільшились у порівнянні з довоєнним періодом і більшість з них у порівнянні з довоєнним періодом і 8 через півтора року війни суттєво змінилась у бік збільшення ($p \leq 0,05$). Такі результати свідчить про те, що зміни психологічного компоненту суттєво впливають під час усіх періодів професійної діяльності МТП у результаті впливу зовнішніх факторів, що суттєво змінює

суб'єктивне сприйняття складових психологічного компоненту. При цьому інтерес, раптовість, тривалість дії зовнішніх чинників на психіку респондентів зумовлює їх суттєве зростання від довоєнного періоду, з початком війни і через півтора року війни.

Показники соціального компоненту включають: труднощі у комунікації; труднощі соціальної активності; конфліктність; замкненість; способи долаття

стресу (алкоголь, куріння, переїдання); труднощі самореалізації; сімейні негаразди; погіршення стосунків із друзями; труднощі в реалізації актуальних потреб (безпека, стабільність, повага); рівень зниження соціального захисту; підсумкову оцінку середніх значень.

Порівняльний аналіз змінних соціального компоненту у довоєнний період, у перші місяці війни і через півтора року війни свідчать про особливості кожного з періодів і специфіки впливу на професійне здоров'я МТП. Так усі десять показників довоєнного періоду були суттєво нижчими, як у порівнянні з початком війни, так і у порівнянні з періодом через півтора року війни ($p \leq 0,05$).

За результатом порівняння змінних на початку війни і через півтора року війни встановлено, що три показники із десяти визначено у межах високого рівня. Це стосується труднощів реалізації актуальних потреб (безпека, стабільність, повага) з початком війни – $8,9 \pm 1$ б.; через півтора року війни – $9,1 \pm 0,9$ б.; відповідно труднощі в самореалізації – $8,1 \pm 0,9$ б.; $8,7 \pm 0,01$ б. і труднощі в соціальній активності – $8,3 \pm 0,4$ б.; $8,6 \pm 0,8$ б. Тобто, ці три змінні які суттєво впливають на професійне здоров'я респондентів з початком війни через і півтора року війни.

Водночас, інші сім змінних суттєво негативно змінились через півтора року. Так, труднощі в комунікації - з $5,1 \pm 0$ б. з початку війни до $8,7$ б. - через півтора року ($p \leq 0,05$). Відповідно труднощі в комунікації збільшилась з $3,6 \pm 0,9$ б. до $6,8 \pm 1,0$ б.; рівень замкненості – з $3,5 \pm 0,5$ б. до $5,8 \pm 1,2$ б.; асоціальні способи долання стресу – з $7,0 \pm 0,9$ б. до $8,3 \pm 1,1$ б.; сімейні негаразди погіршились з $3,7 \pm 0,7$ б. до $6,7 \pm 1,5$ б.; погіршились стосунки з друзями – з $3,1 \pm 0,9$ б. до $4,7 \pm 0,3$ б. і знизився рівень соціального захисту, відповідно, – з $6,8 \pm 1,2$ б. до $8,7 \pm 1,3$ б. ($p \leq 0,05$).

Отже, за порівняльним аналізом змінних соціального компоненту встановлено такі загальні особливості.

Інші показники були суттєво вищими у порівнянні з довоєнним періодом та істотно нижчими у порівнянні з показниками які визначено через півтора року війни.

Тривалість негативного впливу на повсякденну життєдіяльність і професійну діяльність в умовах війни, зумовили високий рівень п'яти показників з десяти, а саме: труднощі в реалізації актуальних потреб (безпека, стабільність, повага); зниження рівня соціального захисту; труднощі в самореалізації, в соціальній активності, в комунікації.

При цьому, інші п'ять змінних виявились вищими за середній і на середньому рівні, що сукупності суттєво впливають на професійне здоров'я МТП. Респонденти з такими показниками потребують соціальної підтримки, як найближчого оточення (сім'ї, родини, колег по роботі), так і керівників торговельних підприємств та владних структур, щодо правового захисту підприємців в їх діяльності.

Окремі складові компоненту фізичного здоров'я (КФЗ) включають: проблеми фізичного здоров'я; розлади сну; розлади шлунково-кишкового тракту; утруднене чи прискорене дихання; болі в області грудей; прискорене серцебиття; запаморочення; тремтіння; втрата чи збільшення ваги; загострення соматичних захворювань; підсумкову оцінку середніх значень.

З'ясовано, що за результатами порівняльного аналізу показників менеджерів торговельних підприємств, щодо динаміки складових КФЗ до війни, з початку війни і через 1,5 року війни дають підстави зробити такі висновки. Загальною закономірністю є те, що: по-перше, кожен з періодів дослідження має свої особливості щодо впливу окремих складових КФЗ на професійне здоров'я. Так підсумкова оцінка змінних КФЗ у довоєнний період спостерігається у межах низького рівня – $1,19 \pm 0,34$ б., з початком війни цей показник збільшився до $3,6 \pm 0,77$ б. і через півтора роки війни - до $6,1 \pm 1,04$ б. ($p \leq 0,05$).

По-друге, найбільший вплив на професійне здоров'я обстежуваних у порівнянні з довоєнним періодом зафіксовано за п'ятьма твердженнями, щодо розладів сну, що за такими показниками відповідно в динаміці від довоєнного рівня $1,3 \pm 0,7$ б., з початком війни зростають до $6,8 \pm 1,3$ б. ($p \leq 0,05$), і через півтора роки війни – $9,2 \pm 0,8$ б. ($p \leq 0,05$). Проблеми пов'язані зі

здоров'ям відповідно суттєво змінилась від низького до вище середнього рівня, а саме – $2,5 \pm 0,5$; $6,7 \pm 0,9$; $8,3 \pm 1,7$ б. ($p \leq 0,05$). Загострення соматичних захворювань збільшились в динаміці з $2,1 \pm 0,9$ б. до $5,4 \pm 1,2$ б. і $8,1 \pm 0,9$ б., відповідно в довоєнний період, з початку війни і після війни. Показники загострення соматичних захворювань збільшились відповідно з $2,1 \pm 0,9$ б. до $5,4 \pm 1,2$ б. і $8,1 \pm 0,9$ б. Розлади ШКТ змінились наступним чином в динаміці від $1,5 \pm 0,5$ б., $4,6 \pm 0,6$ б., $7,9$ - $1,7$ б. ($p \leq 0,05$). Втрата чи збільшення ваги змінювалась таким чином: довоєнний період – $1,2 \pm 0,3$ б., з початком війни – $2,1 \pm 0,7$ б. і під час війни – $7,7 \pm 0,8$ б. ($p \leq 0,05$). По-третє, як за результатами окремого кожного, так за підсумковими значеннями встановлено, що контроль, підтримка, збереження і відновлення фізичного здоров'я має зосередитись на змінних, які зумовлюють найбільш негативний вплив. Це стосується таких змінних, а саме: розлади сну, проблеми з фізичними параметрами обстежуваних, проблеми із загостренням хронічних захворювань, розлади ШКТ і втрата чи збільшення ваги.

Порівняльний аналіз змінних ПК до війни, на початку війни і через півтора роки війни показав суттєві зміни у динаміці показників цього компоненту. До професійного компоненту ми ввели наступні показники: зниження мотивації до професійної діяльності; труднощі виконання професійних завдань; соціально напружена ситуація в організації; складність або імпульсивність при прийнятті рішення; зниження прибутку; загроза втрати бізнесу; труднощі взаємодії з партнерами; професійне вигорання; негативний вплив зовнішніх факторів; погіршення соціально-економічної й політичної ситуації в країні; підсумкову оцінку середніх значень.

Встановлено, що найбільш суттєвих змін зазнали у порівнянні з довоєнним періодом і з початком війни такі показники, як: загроза втрати бізнесу, який в довоєнний період дорівнював $1,5 \pm 0,5$ б., з початком війни – $9,1 \pm 0,9$ б. ($p \leq 0,05$) і через півтора року така загроза виявилась на рівні – $9,5 \pm 0,5$ б. Аналогічних змін зазнав показник погіршення соціально-економічних і політичної ситуації в країні - до війни – $2,7 \pm 5$

б., з початком війни до $8,8 \pm 1$ б. ($p \leq 0,05$) і через півтора роки війни – $9,5 \pm 0,5$ б..

Негативний вплив зовнішніх факторів на професійне здоров'я МТП збільшилось відповідно з $2,0 \pm 0,3$ б. до війни до $8,7 \pm 1,3$ б. на початку війни і $9,2 \pm 0,8$ б. через 1,5 роки війни. Зниження прибутків відповідно у порівнянні із довоєнним періодом різко знизилась до $7,6 \pm 0,8$ б. і з початком війни і через півтора роки війни цей показник зафіксована на рівні $8,8 \pm 1,2$ б. ($p \leq 0,05$).

При цьому, ще три змінних змінились з низького рівня до вищого за середній. Це відповідно за такими складовими: труднощі виконання професійних завдань з $1,7 \pm 0,3$ б. до $6,8 \pm 1,2$ б., $8,2 \pm 1,8$ б., соціальна напруженість в організації, підприємстві з $1,2 \pm 0,8$ б. до $7,0 \pm 0,6$ б., $8,1 \pm 0,9$ б. ($p \leq 0,05$). Також суттєво змінилась складність або імпульсивність прийняття рішень з $2,8 \pm 0,7$ до $8,5 \pm 1,5$ б. і $7,3 \pm 1,7$ б. ($p \leq 0,05$).

Таким чином, встановлено загальну закономірність, яка полягає в тому, що у довоєнний період вплив на професійне здоров'я менеджерів торговельних підприємств відбулась за підсумковою оцінкою середніх значень ПК на низькому рівні – $1,32 \pm 0,6$ б., з початком війни суттєве зростання відбулось у підсумку за ПК, що вплив на професійне здоров'я до $7,16 \pm 1,1$ б. ($p \leq 0,05$). При цьому тривалий вплив зовнішніх і внутрішніх чинників професійного компоненту психологічних особливостей призвів до підвищення підсумкової оцінки ПК під час війни до $8,0 \pm 4,1$ б. ($p \leq 0,05$). Це дає підстави рекомендувати використання психологічних технологій для оптимізації професійного компоненту МТП, яке зумовлює суттєво негативний вплив на професійне здоров'я з метою його поліпшення.

До ресурсного компоненту ввійшли такі показники як: внутрішньоособистісні ресурси (фізичні і психічні резерви; духовний потенціал (віра в себе, включеність у ситуацію); самоконтроль (непохитність обрання свого шляху, сфери, реалізації мети); самореалізація (прийняття і долання ризиків, труднощів зростання)); соціальна підтримка (підтримка сім'ї, родини; підтримка друзів, найближчих людей); зовнішні ресурси (підтримка колег по роботі; підтримка керівників (партнерів); наявність фінансових ресурсів; рівень соціально-правового захисту

в країні); підсумковий рівень ресурсів обстежуваних.

За порівняльним аналізом змінних РК в динаміці обстежуваних МТП до війни, з початком війни і через півтора роки війни з'ясовано такі особливості. Так, найбільших негативних змін зазнали показники зовнішніх ресурсів. До війни рівень труднощів щодо соціально-психологічного захисту в країні було визначено як нижчий за середній – $4,1 \pm 1,1$ б. З початком війни цей показник збільшився до $6,9 \pm 1,4$ б. і через півтора року війни труднощі щодо соціального захисту зросли до $9,2 \pm 0,8$ б. ($p \leq 0,05$).

Внутрішньо-особистісні ресурси змінилися в негативний бік у порівнянні з аналогічним в динаміці обстежуваних таким чином. Найбільше негативних змін внутрішньо особистісних ресурсів зазнали показники самореалізації з $2,1 \pm 0,1$ б. до війни; до $4,8 \pm 0,5$ б. перші три місяці війни і через півтора року війни – до $9,2 \pm 0,8$ б. ($p \leq 0,05$). Аналогічного рівня негативних змін зазнали ствердження, щодо погіршення рівня функціональних і психологічних ресурсів здоров'я, відповідно з $1,5 \pm 0,5$ б. до $5,1 \pm 0,2$ б. і $8,9 \pm 1,1$ б. ($p \leq 0,05$). При цьому істотних змін зафіксовано і стосовно таких характеристик, як зниження духовного потенціалу від 0 б. у довоєнний період, збільшення труднощів щодо використання духовного потенціалу до $3,7 \pm 0,7$ б. з початком війни і зростання його негативного значення до $6,9 \pm 1,1$ б. ($p \leq 0,05$).

Щодо соціальної підтримки, то вона суттєво негативно змінилась у динаміці дослідження за рівнем підтримки друзів, інших людей з $1,2 \pm 1,08$ б., довоєнний період до $2,4 \pm 0,6$ б. з початку війни і до $6,7 \pm 1,5$ б. зросли труднощі соціальної підтримки через півтора роки війни.

Водночас, стабільно висока підтримка виявилась підтримка сім'ї, родини.

Отже, за результатами порівняльного аналізу змінних ресурсного компоненту встановлено такі особливості. Найбільшими змінами в динаміці в довоєнний період, з початком війни і через півтора роки війни за аналізом показників ресурсного компоненту спостерігаються такі показники. У першу чергу, це стосується низького рівня соціально-правового захисту в країні, погіршення фінансових ресурсів, труднощів щодо підтримки з боку керівників, партнерів і колег на роботі.

Друга закономірність полягає в істотному збільшенні негативного рівня внутрішньо-особистісних ресурсів, це виявилась у труднощах самореалізації, погіршення фізичних і психічних ресурсів здоров'я, а також щодо труднощів у використанні духовного потенціалу, самоконтролю.

Третя закономірність полягає щодо труднощів соціальної підтримки друзів, інших людей, і при цьому відмічається стабільність підтримки родини й сім'ї.

Четверта закономірність виявляється у тому, що у підсумку порівняння з іншими показники ресурсних компонент найбільш стійкими виявилися – самоконтроль щодо обрання свого шляху і реалізації своєї мети, підтримки сім'ї, рідних. Найбільш виражені чотири змінних зовнішніх ресурсів, що в сукупності зумовили низький рівень впливу зовнішніх і внутрішніх змінних на професійне здоров'я МТП на підвищення рівня з $1,49 \pm 0,3$ б. довоєнного періоду до $4,36 \pm 0,79$ б. з початком війни і через 1,5 року війни загальна оцінка рівня ресурсів збільшилась до $7,34 \pm 1,07$ б.

Такі результати свідчать про необхідність розробки спеціальної програми, спрямованої на оптимізацію використання внутрішніх і зовнішніх ресурсів особистості.

Отже, за результатами аналізу психологічного, соціального, фізичного, професійного і ресурсного компонентів, які зумовлюють професійне здоров'я менеджерів торговельних підприємств, що спостерігається у довоєнний період, з початком війни, через півтора року війни, встановлено такі закономірності. По-перше, у довоєнний період щодо впливу на професійне здоров'я – усі його компоненти визначено на низькому рівні. По-друге, з початком війни і через півтора роки війни суттєво посилилась негативні впливи зовнішніх і внутрішніх чинників на особистісний компонент професійного здоров'я, що зумовило істотне підвищення їх негативного впливу на професійне здоров'я ресурсного компоненту з початком війни і через півтора роки війни. По-третє, у довоєнний період усі компоненти практично однобічно впливали на професійне здоров'я в межах низького рівня, то з початком війни найбільших змін зазнали показники професійного і соціального компонентів. По-четверте, через півтора роки війни чотири змінних із п'яти, було визначено вищими за

середній рівень щодо професійного компоненту, соціального, ресурсного, психологічного. Це свідчить про те, що тривалий і суттєвий вплив зовнішніх факторів призвів до зниження ресурсних можливостей організму щодо зниження рівня функціональних і психічних резервів, що негативно вплинули на рівень самореалізації. Окрім того, зафіксовано низький рівень соціально-правового захисту в країні, соціальні труднощі, рівень взаємини і підтримки як з боку керівників, так і з боку колег. По-п'яте, ресурсний компонент незалежно від раптового і жорсткого початку і суворого й трагічного протягом півтора року війни завдяки підтримці сім'ї і родини і особистому самоконтролю у надзвичайних і критичних ситуаціях особистісний ресурс зберігається на середньому рівні, що зумовлює непохитність в обранні свого шляху і завдяки самовладанню, саморегуляції обстежувані прагнуть до подолання труднощів і до особистісного та професійного зростання.

Таким чином, за підсумковими результатами аналізу впливу компонентів професійного здоров'я на підприємців встановлено наступне. Визначено, що у довоєнний період показники впливу усіх п'яти компонентів на професійне здоров'я спостерігаються в межах низького рівня $1,19 \pm 0,34$ б. - $1,74 \pm 0,25$ б., що свідчить про їх гармонійне поєднання і мінімальний негативний вплив на професійне здоров'я МТП, окрім високого рівня негативного впливу щодо професійного захисту.

На початку війни найбільший негативний вплив на професійне здоров'я мали проблеми стосовно виконання професійної діяльності (цей компонент дорівнює $7,16 \pm 1,1$ б. Інші складові у порядку зниження негативного впливу на професійне здоров'я респондентів спостерігаються у межах середніх величин, а саме: соціальний компонент - $5,94 \pm 0,72$ б; ресурсний - $4,36 \pm 0,71$ б. і фізичного здоров'я - $3,67 \pm 0,77$ б.

Отже, найбільш значущими щодо впливу на професійне здоров'я менеджерів на початку війни визначено професійний, соціальний і психологічний компоненти, що є показаннями для надання психологічної допомоги і напрямками для розроблення відповідних психологічних технологій. Через півтора роки війни найбільш значущими

щодо негативного впливу на професійне здоров'я виявились професійний компонент, соціальний і ресурсний. При цьому рівень фізичного і психологічного компоненту визначено у межах середнього рівня. Що зумовило аналогічний рівень впливу на професійне здоров'я обстежуваних за підсумком усіх компонентів - $7,08 \pm 0,96$ б.

Висновки. На підставі порівняльного аналізу компонентів професійного здоров'я підприємців під час війни встановлено, що їх значущість у різні періоди війни зростає від професійного до соціального, психологічного, ресурсного і компоненту фізичного здоров'я. Це дає підстави для розроблення технологій психологічного забезпечення з урахуванням спрямованості на оптимізацію професійного, соціального і психологічного компонентів та підтримкою ресурсного і фізичного.

Встановлено, що фізичний і психологічний компоненти особистості знаходяться у межах середніх величин, що свідчить про позитивні тенденції долаття негативних зовнішніх впливів на професійне здоров'я обстежуваних, а також вказує на збереження ресурсного компоненту за рахунок духовної сфери. При цьому, професійний і соціальний компоненти виявились найбільш вагомими щодо негативного впливу на професійне здоров'я менеджерів за рахунок труднощів організації управління і забезпечення професійної діяльності та зростання негараздів у взаємодії із адміністрацією і партнерами.

Визначено, що ресурсний компонент незалежно від раптового і жорсткого початку війни і суворого й трагічного її продовження протягом півтора року завдяки підтримці сім'ї, родини і особистому самоконтролю у надзвичайних і критичних ситуаціях особистісний ресурс зберігається на середньому рівні, що зумовлює непохитність в обранні свого шляху і завдяки самовладанню, саморегуляції обстежувані прагнуть до подолання труднощів і до особистісного та професійного зростання.

Перспектива подальшого дослідження полягає в обґрунтуванні комплексу психодіагностичних методик, дослідженні особливостей проявів професійного здоров'я за психологічним, соціальним, професійним, ресурсним і компонентом професійного здоров'я.

Список використаних джерел

1. Болтівець С.І. (2022) Психогігієнічна сфера зміцнення психічного здоров'я різних груп населення. Підвищення фізичної працездатності різних груп населення в процесі занять фізичною культурою і спортом. Ірпінь.
2. Карамушка, Л., Креденсер, О., Терещенко, К., Лагодзінська В. Івкін В., Ковальчук О.С. (2022) Особливості психічного здоров'я персоналу освітніх та наукових організацій в умовах війни. *Організаційна психологія. Економічна психологія*. 1 (25). С.62-74. DOI:<https://doi.org/10.31108/2.2022.1.25.7>
3. Кокун, О.М., Мороз, В.М., Пішко, І.О., Лозінська, Н.С. (2022) Теорія і практика управління страхом в умовах бойових дій: метод. посібник. Київ-Одеса: Фенікс. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/730971>
4. Коцан І. Я., Ложкін Г. В., Мушкевич М. І. (2017) Психологія здоров'я людини / За ред. І. Я. Коцана.– Луцьк: РВВ - Вежа.
5. Миронець С. М. (2020) Психологія діяльності міжнародних гуманітарних місій: теоретичні та прикладні аспекти : монографія. Київ: Київ. Нац. торг.- екон. ун-т.
6. Осьодло В. (2019) Стрес-асоційовані розлади здоров'я в умовах збройного конфлікту. Дніпро: Акцент.
7. Психологічне забезпечення професіогенезу фахівців торгівлі і сфери послуг : колективна монографія / [М. С. Корольчук, В. М. Корольчук, О. В. Полунін, С.М. Миронець та ін.]; за заг. ред. М.С. Корольчука (2020). Київ: Нац. торг.- екон. ун-т.
8. Рівень суб'єктивного стресу та його причини https://gradus.app/documents/114/Gradus_Digest_October_03112021.pdf
9. M. Korolchuk, V. Korolchuk, S. Myronets, S. Boltivets Y. Pozdnyshchuk Comparative characteristics of stress-resistant and non-stress-resistant individual profiles / *Propositos Y Representaciones*, Том 9, спеціальний випуск: SI, номер статті e1102. DOI: 10.20511/pyr2021.v9nSPE2.1102. Опубліковано: MAR 2021. (журнал наукометричної бази Web of Science Core Collection)
10. Murthy, R.S., Lakshminarayana, R. Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World Psychiatry*. 2006. 5(1). pp.25-30.
11. Ovdienko, I., Chausova, (2022). Impact of the COVID-19 pandemic on academic, social, emotional, and behavioral changes in university students. *International Journal of Health Sciences*, 6(2), 832–845. <https://doi.org/10.53730/ijhs.v6n2.8392>
12. Priebe, S., Bogic, M., Ajdukovic, D., et al. (2010). Mental disorders following war in the Balkans: a study in 5 countries. *Archives of General Psychiatry*, 2010. 67. pp.518-28. DOI:10.1001/archgenpsychiatry.2010.37
13. Tkalych, M., Snyadanko, I., Guba, N., Zhelezniakova, Yu. (2020) Social and psychological support for personnel in organizations: work-life balance programmes. *Journal of Intellectual Disability - Diagnosis and Treatment*, Vol. 8, #2, pp. 159-166 <https://doi.org/10.6000/2292-2598.2020.08.02.10>

References

1. Boltivets S.I. (2022) Psykhohihienichna sfera zmitsnennia psikhichnoho zdorovia riznykh hrup naselennia. Pidvyshchennia fizychnoi pratsezdatsnosti riznykh hrup naselennia v protsesi zaniat fizychnoiu kulturoiu i sportom. [The psychohygienic sphere of strengthening the mental health of various population groups. Increasing the physical capacity of various population groups in the process of physical education and sports]. Irpin. (in Ukrainian)
2. Karamushka, L., Kredentser, O., Tereschenko, Ivkin, V., Lagodzinska, V., & Kovalchuk, O. Osoblyvosti psikhichnoho zdorovya personalu osvithnikh ta naukovykh organizatsii v umovakh viiny [Peculiarities of the mental health of the staff of educational and scientific organizations in the conditions of war]. *Organizatsiina psykhologia. Ekonomichna psykhologia*, 2022. 1(25), 62-74. <https://doi.org/10.31108/2.2022.1.25.7> (in Ukrainian)
3. Kokun, O. M., Moroz, V. M., Pishko, I. O., Lozinska, N. S. Teoria i praktyka upravlinnya strakhom v umovakh boiovykh dii [Theory and practice of fear management in combat conditions]. Feniks, 2022. 88 p. <https://lib.iitta.gov.ua/730971> (in Ukrainian)
4. Kotsan I. Ya., Lozhkin H. V., Mushkevych M. I. (2017) Psykholohiia zdorovia liudyny [Psychology of human health]. / Za red. I. Ya. Kotsana.– Lutsk: RVV - Vezha. (in Ukrainian)
5. Myronets S. M. (2020) Psykholohiia diialnosti mizhnarodnykh humanitarnykh misii: teoretychni ta prykladni aspekty. [Psychology of international humanitarian missions: theoretical and applied aspects] : monohrafiia. Kyiv: Kyiv. Nats. torh.- ekon. un-t. (in Ukrainian)
6. Osodlo V. (2019) Stres-asotsiiiovani rozlady zdorov' ya v umovakh zbroinoho konfliktu. [Stress-associated health disorders in conditions of armed conflict]. Dnipro: Aktsent. (in Ukrainian)
7. Psykholohichne zabezpechennia profesiohenezu fakhivtsiv torhivli i sfery posluh. [Psychological support for the professional development of trade and service professionals] : kolektyvna monohrafiia / [M. S. Korolchuk, V. M. Korolchuk, O. V. Polunin, S.M. Myronets ta in.]; za zah. red. M.S. Korolchuka (2020). Kyiv: Nats. torh.- ekon. un-t. (in Ukrainian)
8. Riven subiektyvnoho stresu ta yoho prychny. https://gradus.app/documents/114/Gradus_Digest_October_03112021.pdf
9. M. Korolchuk, V. Korolchuk, S. Myronets, S. Boltivets Y. Pozdnyshchuk (2021) Comparative characteristics of stress-resistant and non-stress-resistant individual profiles / *Propositos Y Representaciones*, T.9, SI, e1102. DOI: 10.20511/pyr2021.v9nSPE2.1102.
10. Murthy, R.S., Lakshminarayana, R.. Mental health consequences of war: a brief review of research findings. *World Psychiatry*, 2006. 5(1), 25-30.

11. Ovdienko, I., Chausova, (2022). Impact of the COVID-19 pandemic on academic, social, emotional, and behavioral changes in university students. *International Journal of Health Sciences*, 6(2), 832–845. <https://doi.org/10.53730/ijhs.v6n2.8392>
12. Priebe, S., Bogic, M., Ajdukovic, D., et al. Mental disorders following war in the Balkans: a study in 5 countries. *Archives of General Psychiatry*, 2010, 67, 518–28. DOI:10.1001/archgenpsychiatry.2010.37
13. Tkalych, M., Snyadanko, I., Guba, N., Zhelezniakova, Yu. (2020) Social and psychological support for personnel in organizations: work-life balance programmes. *Journal of Intellectual Disability - Diagnosis and Treatment*, Vol. 8, # 2, pp. 159-166 <https://doi.org/10.6000/2292-2598.2020.08.02.10>

Summary

Korolchuk V. M. doctor of psychological sciences, professor, State University of Trade and Economics

Korolchuk M. S. doctor of psychological sciences, professor, State University of Trade and Economics

Kryvda K. K. graduate student of the Department of Psychology State University of Trade and Economics

ANALYSIS OF FACTORS OF OCCUPATIONAL HEALTH OF MANAGERS OF COMMERCIAL ENTERPRISES IN THE CONDITIONS OF WAR (ACCORDING TO SURVEY RESULTS)

Introduction. In connection with the aggressive war of the Russian Federation in Ukraine, the problems of preserving, maintaining and psychologically ensuring the health of the working population have become particularly acute. An extremely large number of small and large enterprises with a certain number of workers in market relations in the conditions of war must adhere to the updated principles of social protection, the need to preserve the health of employees through psychological support.

The purpose of the article is to present a comparative analysis of the results of the survey of managers of trade enterprises regarding the factors and features of their influence on the professional health of the examinees in the conditions of the war in the pre-war period, with the beginning of the war and after 1.5 years of the war.

Research methods. To achieve the goal of the study, the questionnaire "Complex questionnaire of factors of occupational health of the individual in the conditions of war" was developed and used. V. Korolchuk, M. Korolchuk, K. Kryvda. The questionnaire includes 5 components of occupational health - psychological, social, physical health, professional and resource. Each of the components includes 10 statements that make it possible to subjectively assess the factors of the own professional health of managers of trading enterprises. Evaluations were made on a ten-point scale, each component by ten variables. Separate and final answers for each of the components of occupational health were subject to the analysis of the received data, generalization and comparison of the results of the pre-war period, the beginning of the war and one and a half years after the war, which is presented in the article.

Originality. Scientific novelty and practical significance of research results. Based on the results of the author's questionnaire, the specifics of the influence of factors on the professional health of managers of trade enterprises were clarified according to five components on the eve and during the war. The obtained results make it possible to conduct psychodiagnostics and direct the activities of the client and psychologist to support, preserve and restore the health and working capacity of employees of public organizations, law enforcement agencies and institutions in ordinary and special conditions.

Conclusions. On the basis of a comparative analysis of the components of the professional health of entrepreneurs during the war, it was established that their importance in different periods of the war increases from professional to social, psychological, resource and physical health components. It was established that the physical and psychological components of the personality are within average values, which indicates positive trends in overcoming negative external influences on the professional health of the examinees, and also indicates the preservation of the resource component at the expense of the spiritual sphere. At the same time, the professional and social components turned out to be the most significant in terms of the negative impact on the professional health of managers due to the difficulties of organizing management and ensuring professional activities and the growth of difficulties in interaction with the administration and partners. It was determined that personal resource determines steadfastness in choosing one's path in the conditions of war, and thanks to self-control, self-regulation, the examinees strive to overcome difficulties and to personal and professional growth.

The perspective of further research consists in substantiating the complex of psychodiagnostic methods, researching the peculiarities of the manifestations of occupational health according to the psychological, social, professional, resource and component of occupational health.

Keywords: factors; occupational health; managers of trade enterprises; conditions of war.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.
The authors declare that they have no conflict of interest.

Дата надходження рукопису/Date of receipt of the manuscript: 01.12.23.
Дата прийняття рукопису/Date of acceptance of the manuscript: 31.12.23.

© 2024. This work is under an open license [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

*Kostiuk S. c.p.s., as.prof,**Mukachevo State University**<https://orcid.org/0000-0002-1799-4043>**Almashi S. Senior Lecturer at the Department
of Psychology Mukachevo State University**<https://orcid.org/0000-0002-5494-9014>***PSYCHOLOGICAL FEATURES OF ADOLESCENT CONFLICT BEHAVIOR**

The article presents the results of a study of the peculiarities of conflict behaviour among younger and older adolescents. The existence of a correlation between conflict and the emotional sphere of adolescents is diagnosed. The necessity of correction of conflict behaviour of adolescents through the use of social and psychological training aimed at improving the skills of conflict management and regulation of the emotional sphere in adolescents is indicated.

Key words: *conflict; conflict behaviour; adolescence; determinants of conflict behaviour; emotional sphere.*

Introduction. In the modern world, the problem of conflict is relevant at all levels of human interaction, including the school environment. During adolescence, a personality is formed, which leads to a special sensitivity to emotional manifestations and relationships with others. According to scientific research, it is during this period that certain behavioural patterns are formed that may be the result of emotional disturbances and conflicts. In this regard, the study of the psychological characteristics of conflict behaviour in adolescent students is an extremely important and relevant task for modern psychology. At the same time, it is necessary to take into account both individual personality traits and interaction with the social environment, which can influence the formation of conflict behaviour in adolescents.

Purpose. The main goal is an empirical analysis of the relationship between the emotional sphere and conflict behaviour of adolescents.

Ukrainian and international scholars have been studying the problem of adolescent conflict for many decades and have made a significant contribution to the development of this field of psychology. Researchers focus on various aspects of this problem, including personal characteristics, psychological factors, social environment and emotional sphere of adolescents (A. Antsupov, S. Baklanovskiy, A. Bobro, A. Hirnyk, N. Hryshyna, A. Ishmuratov, V. Kazakov, V. Kotygorenko, G. Lozhkin, M. Piren, V. Rebkalo, S. Khadjiradeva, as well as M. Albert, R. Darendorf, M. Deutsch, L. Kozier, C. Constantino, W. Mastenbrook, C. Merchant, M. Mescon, F. Hedourie, R. Darendorf, L.

Kozier, E. Mayo, T. Parsons, A. Touraine, and others). The results of the studies show the importance of understanding these determinants for effective conflict management and prevention of aggressive behaviour among adolescents. It should be noted that all researchers approach the issue of studying conflict from different directions and approaches, which emphasises the lack of a final and unified opinion on this issue.

The essence of conflict cannot be explained by a single scientific definition. The concept of conflict is closely related to the concept of conflict. In the contemporary literature, this concept is used in different meanings, used by different sciences in different contexts. In particular, in psychology, conflict is usually interpreted as a purely personal property that is characteristic of the process of communication and interaction between people. Conflict at the level of the individual is understood as an integrative property of the personality, which is a symptom complex of components and manifests itself in the need to seek conflict situations.

Conflict is a characteristic feature of adolescence, which can be caused by external and internal factors, as well as changes in social role and independence. In addition, conflict can affect adolescents' psychological state and social life.

Psychological determinants of conflict behaviour in adolescent students are factors that determine the behaviour of adolescents in conflict situations. The emotional sphere of adolescents is an important determinant in shaping their behaviour in conflict situations. Conflict behaviour can arise as a result of unmet

emotional needs and negative emotions, such as anger, irritation, aggression, helplessness, frustration and anxiety. It is important to keep in mind that the emotional sphere of adolescents is very complex, and each adolescent may show different emotions in different situations. Sometimes emotions can be difficult to understand and manage, especially for those adolescents who have not yet fully developed their emotional intelligence. However, if we understand the role of emotions in adolescents' conflict behaviour, we can help them to better understand and manage their emotions and interact with others in a more effective way.

Methods. In order to determine the peculiarities of the manifestation of conflict behaviour in adolescents, the methods of theoretical analysis (theoretical and methodological analysis of the problems of conflict behaviour in adolescent students, generalisation, systematisation of theoretical data) were used. Empirical methods were also used: the method of "Assessment of the level of conflict" (according to N.V. Kirsheva), the method of diagnosing personality tendency to conflict behaviour by K. Thomas, the Bass-Darkey Aggression Questionnaire and the method of studying emotional and volitional qualities (Taylor, Eysenck, Roong, Rotter, Kondratieva's processing).

The results of the study were processed using mathematical and statistical methods (correlation analysis by Pearson's criterion). The results were generalised using interpretative methods (classification and generalisation of empirical data).

Originality. The main task of the empirical study was to identify the specifics of the relationship between the emotional sphere and conflict behaviour of adolescent students. In order to solve this problem, we have drawn up a programme of empirical research on the conflict behaviour of adolescents studying at Mukachevo Lyceum No. 8. The sample of the study consisted of students of the 5th grade and 8th grade in the amount of 60 people.

On the basis of the results obtained by the methodology "Assessment of the level of conflict" (according to N.V. Kirsheva), the level of conflict of adolescents' personality was established (see Table 1).

Table 1

Indicators of the level of adolescent personality conflict (in %)

Levels	Respondents	
	Junior adolescents	Senior adolescents
Low	0	0
Medium	33	20
High	43	40
Very high	24	40

Analysing the results, we observe that younger adolescents have no indicators of low levels of conflict. Indicators of the medium level can be traced in 33% of the study, the high level - in 43% of adolescents, and 24% of the younger adolescents are characterised by very high indicators of conflict.

Regarding the results of older adolescents, we see the same absence of indicators of low levels of conflict. Older adolescents have more pronounced indicators of high and very high levels of conflict - 40% of the study population. The average level is observed in 20% of the study population. Thus, older adolescents are more conflicted with pronounced indicators of high and very high levels.

Manifestations of negative behaviour and conflict among adolescents are inevitable. After all, conflicts are an integral part of the process of growing up. Adolescents may demonstrate a certain level of conflict as they try to find their place in the social environment, seek to establish their own rules and principles in their relationships with other people, including parents and teachers. However, it is important to keep in mind that adolescents do not always know how to resolve conflicts effectively and may use negative forms of behaviour, such as aggression or hostility. Therefore, it is important that parents, teachers and other adults working with adolescents have sufficient knowledge and skills to help adolescents resolve conflicts effectively and teach them positive behaviours.

The choice of a specific behavioural strategy depends on the characteristics of the parties to the conflict, their system of values and interests, the equality or inequality of the opponents' positions and their psychological resources. That is why we conducted a questionnaire on ways of responding to conflict situations (by K. Thomas). Using this methodology, we determined the dominant styles of behaviour in a conflict situation. The results of the study are presented in Table 2.

Table 2
Styles of behaviour of adolescents in conflict (in %)

Behavioural styles	Respondents	
	Junior adolescents	Senior adolescents
Competition	15	35
Adaptations	30	10
Compromise	25	15
Avoidance	20	35
Cooperation	10	5

Analysing the results, we see that 15% of grade 5 students choose the style of behaviour in conflict - competition, 30% - accommodation; 25% - compromise, 20% - avoidance and 10% - cooperation. As for 8th grade students, 35% of senior pupils choose the tendency of behaviour in a group - competition, 10% - adaptation; 15% - compromise, 35% - avoidance and only 5% - cooperation.

As we can see, adolescents of different ages choose different styles of behaviour in conflict. In particular, younger adolescents prefer to adapt to the conflict, approach the situation in a compromise manner or avoid the conflict. This can be explained by the age-related characteristics of this category of adolescents.

Younger adolescents show lack of confidence in their abilities and are too emotional about conflict situations. They often refuse to interact or avoid it. However, such behaviour, in turn, only deepens the conflict and takes it to a new level.

As for older adolescents, there is a sharp distinction between styles of behaviour in conflicts. The majority of the 8th grade students in the study chose the style of competition and avoidance. The chosen style of competitive

behaviour may be related to the desire to show one's superiority over others, to win and establish one's authority among peers. This may be particularly important for those with low self-esteem or who want to be recognised by others as a successful and strong individual. As for the chosen behavioural style - avoidance - this can be interpreted as a desire to avoid conflict, which can be frightening or unpleasant for the adolescent. Also, students may choose avoidance if they are not confident in their ability to manage conflict or they do not want to risk losing relationships with others.

If we analyse the situation as a whole, we can conclude that the chosen styles of behaviour of adolescents in conflict are unproductive. Students practically do not use cooperation (5%) or adaptation (10%), i.e. they do not want to look for ways to resolve the conflict together with their opponents. And, as a result, adolescents cannot overcome difficulties on their own, find a way out of a conflict situation. At the same time, they may blame other people for their difficulties in communicating in a conflict situation.

It should be noted that adolescents clearly understand their position in the conflict. In a conflict situation, they often choose avoidance or aggression, especially older adolescents. This can be interpreted as a lack of experience in constructive conflict resolution. Thus, the choice of behavioural style in a conflict situation may be related to various factors, such as a desire to show superiority, fear, inability to manage conflict, inability to control emotions, etc.

The next methodology used in the study was the Bass-Darkey Aggression Inventory. The results are presented in Table 3.

Table 3
The results of the study on the Bass-Darkey Aggression Inventory for younger adolescents

Indicators	High level (%)	Intermediate level (%)	Low level (%)
Physical aggression	40	35	25
Indirect aggression	28	40	32
Irritability	36	33	31
Negativism	35	32	33
Insult	27	30	43
Suspicion	25	20	55
Verbal aggression	38	35	27
Feeling guilty	17	20	63

The table shows that a high level of physical aggression is observed in 40% of respondents, an average level - in 35%, and a low level - in 25% of adolescents. A high level of indirect aggression is reported by 28% of

respondents, an average level - by 40%, and a low level - by 32% of students. A high level of irritability is observed in 36% of respondents, an average level - in 33%, a low level - in 31%. A high level of negativism is reported by 35% of

respondents, an average level - by 32%, and a low level - by 33% of adolescents. A high level of resentment is reported by 27% of respondents, an average level - by 30%, and a low level - by 43%. A high level of suspicion is reported by 25% of respondents, an average level - by 20%, and a low level - by 55% of adolescents. A high level of verbal aggression was reported by 38% of respondents, an average level - by 35%, and a low level - by 27%. A high level of guilt is inherent in 17% of respondents, an average level - in 20%, a low level - in 63%.

Analysing the results of the indicators of aggression of younger adolescents, we see the most pronounced indicators of physical aggression, irritability, negativism and verbal aggression. These indicators may be signs of problems with their social and emotional development. Physical aggression can manifest itself in the form of fights, assaults, cruelty to animals and other people. Irritability and negativism can be manifested in an increased level of indignation, criticism and distrust of others. Verbal aggression is manifested in the form of insults, criticism, ridicule, threats and other forms of verbal aggression.

In order to help younger adolescents, you need to pay attention to their condition and understand the causes of aggression. It is important to maintain positive relationships with adolescents and give them the opportunity to express their feelings and emotions. The resulting high levels of negativism and verbal aggression in younger adolescents can, in turn, lead to conflict. In particular, adolescents with high levels of irritability and negativism may disregard the rules and norms of behaviour at school, which can lead to conflicts with teachers and school administrators. It is important to identify adolescents with high levels of aggression and negative behaviour in time and provide them with the necessary support and assistance.

The above-mentioned results of the Bass-Darkey Aggression Inventory allowed us to determine the hostility index and aggression index of the respondents. In particular, it was found that 43% of the respondents have an abnormal hostility index, and 46% have an abnormal aggression index.

Analysing the obtained indicators of aggression in older adolescents (see Table 4), we observe the following.

Table 4

The results of the study on the Bass-Darkey Aggression Inventory in older adolescents

Indicators	High level (%)	Intermediate level (%)	Low level (%)
Physical aggression	50	36	14
Indirect aggression	35	32	33
Irritability	48	40	12
Negativism	45	43	12
Insult	35	40	25
Suspicion	23	22	55
Verbal aggression	46	42	12
Feeling guilty	20	35	45

The table shows that 50% of respondents have a high level of physical aggression, 36% have an average level, and 14% have a low level. A high level of indirect aggression is reported by 35% of respondents, an average level - by 32%, and a low level - by 33% of students. A high level of irritability is observed in 48% of respondents, an average level - in 40%, a low level - in 12%. A high level of negativism is reported by 45% of respondents, an average level - by 43%, and a low level - by 12% of adolescents. A high level of resentment is reported by 35% of respondents, an average level - by 40%, and a low level - by 25%. A high level of suspicion is observed in 23% of

respondents, an average level - in 22%, a low level - in 55% of adolescents. A high level of verbal aggression is observed in 46% of respondents, an average level - in 42%, and a low level - in 12%. A high level of guilt is inherent in 20% of respondents, an average level - in 35%, and a low level - in 45% of students.

As for the hostility index and the aggressiveness index of the respondents, we observe pronounced indicators outside the norm (hostility index - in 60% of the respondents, aggressiveness index - in 67% of adolescents).

Analysing the obtained indicators of aggression of older adolescents, we see the same indicators of physical aggression, irritability,

negativism and verbal aggression as in younger adolescents. The indicators of resentment are also quite pronounced. In older adolescents, such pronounced indicators can lead to more complex and dangerous behavioural manifestations in conflict situations. In particular, they may exhibit aggressive behaviour with greater intensity and continuity, which can lead to physical clashes with others, injuries and other negative consequences.

In addition, older adolescents with high levels of aggression and negative behaviour may have emotional regulation problems, which can lead to other dangerous behaviours. Therefore, it is important to identify adolescents with high levels of aggression and negative behaviour as early as possible and provide them with the necessary support and assistance. It is also necessary to work with adolescents to develop emotional regulation skills and the ability to

communicate and resolve conflicts effectively. As we can see, the hostility and aggression indexes are mostly outside the normal range, which also indicates negative emotional manifestations of older adolescents. The results obtained require correction by psychologists to develop emotional regulation skills and the ability to communicate and resolve conflicts effectively.

In the course of the study, we also used a methodology for measuring emotional and volitional qualities (Taylor, Eysenck, Roong, Rotter, Kondratieva's version). It is aimed at measuring the following indicators of the emotional sphere: anxiety, impulsivity, dogmatism, external locus of control. In the study of 5-A grade pupils using this methodology, we obtained the results presented in Table 5.

Table 5

Results of the methodology for measuring emotional and volitional qualities (Taylor) of younger adolescents

Indicators	Severity levels (in %)		
	High	Intermediate	Low
Anxiety	38	37	25
Impulsiveness	40	38	22
Dogmatism	30	25	45
External locus of control	28	33	39
Social desirability	35	40	25

The obtained results show that the subjects have pronounced indicators of impulsivity (high level is inherent in 40% of the subjects, medium - 38% and low level is inherent in 22% of the students). The indicators of anxiety and social desirability are quite pronounced. In particular, a high level of anxiety is inherent in 38% of the subjects, an average level - in 37% and a low level - in only 25% of the subjects).

Indicators of social desirability are as follows: 35% of employees have a high level, 40% have an average level, and 25% of young adolescents have a low level. As we can see, the

indicators are quite high, which is a negative process and requires certain actions to correct the current situation.

The scores of the dogmatism scale were somewhat lower (30% of the respondents had a high level of dogmatism, 25% had a medium level, and 45% had a low level) and the external locus of control scale (28% of employees had a high level, 33% had a medium level, and 39% of younger adolescents had a low level).

When studying older adolescents using this methodology, we obtained the results presented in Table 6.

Table 6

Results of the methodology for measuring emotional and volitional qualities (Taylor) of older adolescents

Indicators	Severity levels (in %)		
	High	Intermediate	Low
Anxiety	48	45	7
Impulsiveness	50	43	7
Dogmatism	38	40	22
External locus of control	35	34	31
Social desirability	45	38	17

As can be seen from the results obtained, the studied older adolescents, as well as the studied younger adolescents, have expressed indicators of impulsivity, where the high level reaches up to 50%, the average level - 43% of the studied, low-level indicators are observed in only 7% of adolescents.

Quite high indicators of social desirability (high level is inherent in 45% of employees, medium level is observed in 38% of the respondents and low level is inherent in only 17% of adolescents). These indicators are significantly pronounced, which is a negative phenomenon, because a significant level of impulsivity and social desirability can lead to emotional disharmony with others and be a factor provoking conflict behaviour in older adolescents.

Usually, these adolescents pay attention to the fact that their actions and behaviour are in line with social norms and expectations of the people around them. They try to act in a way that is expected of them in order to fit in with their peers and be accepted by the group. They may avoid behaviours that may cause others to judge them, even if they want to act differently. This can be helpful in helping adolescents to fit in and be accepted by their peers. But if it becomes too important, it can hinder their development and self-expression, and lead to undesirable consequences, such as feeling dissatisfied with their lives and not being able to be true to themselves.

The obtained indicators of anxiety are naturally high in the studied older adolescents, in particular, a high level is inherent in 48% of the subjects, an average level - in 45% and a low level - in 7% of the subjects. As for the indicators of the external locus of control, 35% of the study's respondents have a high level, 34% - an average level, and 31% - a low level.

Compared to younger adolescents, the indicators on the dogmatism scale are quite pronounced (high level is inherent in 38% of employees, medium - 40% and low level - 22% of the respondents. Adolescent dogmatism is a phenomenon when adolescents hold their beliefs and views very strictly and disregard other possible views and information that contradicts their beliefs. They consider their views to be the only correct option, while other views are wrong.

This is a fairly typical feature of adolescence, when a person is just forming their

identity and beginning to develop as a person. Adolescents often experience emotional stress and need to be supported by their beliefs in order to feel confident in their position in life. However, if this becomes too dogmatic, it can hinder their development and can lead to undesirable consequences, such as unhealthy relationships with other people and provoke various conflict situations.

As for the indicators of the external locus of control, the obtained indicators are less pronounced than the others, in particular, a high level is inherent in 35% of the study, an average level - in 34% and a low level - in 31% of older adolescents).

Thus, analysing the results of the methodology, we can see a pattern: adolescents of each group have pronounced indicators of impulsivity and anxiety, especially older adolescents. Particular attention should be paid to the indicators of the scales of social desirability and dogmatism, which are quite intense in the subjects, with more pronounced indicators in older adolescents. The results obtained require correction by psychologists in order to develop the ability of adolescents to optimally direct their emotions.

Thus, the study of the peculiarities of conflicts in the adolescent environment shows that students are most likely to have a high level of conflict, the most typical strategies for responding to conflict are competition and avoidance, and the least common is the strategy of cooperation. It should be noted that adolescents clearly understand their position in a conflict. In a conflict situation, they often choose avoidance or aggression, especially older adolescents. This can be interpreted as a lack of experience in constructive conflict resolution.

Adolescents of each group have pronounced indicators of impulsivity and anxiety, in particular, older adolescents. Particular attention should be paid to the scores of social desirability and dogmatism, which are quite intense in the subjects. We also observe pronounced indicators of verbal aggression. Attention should be paid to the indicators of hostility and aggression indices, which are more abnormal, with a predominance in the group of older adolescents.

Further steps were aimed at identifying the relationship between the scales of the above indicators in order to test the hypothesis that

conflict behaviour is related to the emotional sphere of adolescent children. We will focus on the group of adolescents with high levels of conflict.

The data were processed using correlation analysis (Pearson's correlation coefficient). This method of processing allows us to make sure that there is consistency between the results of all the methods we have proposed.

The analysis of correlations between the indicators suggests that there is a positive correlation between adolescents' conflict and the strategy of competition at the level of significance - ($r=0.563$) and avoidance - ($r=0.463$). These strategies can lead to competition and evasion of the problem instead of cooperation and compromise.

An inverse correlation is observed between the strategy of cooperation and adolescents' conflict ($r=-0.562$). It is cooperation that can reduce the risk of conflict behaviour, as this strategy involves finding a mutually acceptable solution that meets the interests of both sides.

There is a positive correlation between impulsivity ($r=0.572$) and anxiety ($r=0.625$) with adolescents' conflict behaviour. These emotional manifestations can lead to conflicts due to imperfect emotional control and the ability to exaggerate risks. Increased anxiety makes adolescents perceive a wide range of situations as threatening and frightening, which encourages them to take a stand and show signs of conflict.

The presence of a direct correlation between the indicators of social desirability ($r=0.465$) and dogmatism ($r=0.482$) with conflict behaviour means that as the level of social desirability and dogmatism increases, the likelihood of conflict behaviour in adolescents increases. Social desirability may influence conflict behaviour through adolescents' desire to be accepted and popular among their peers. Dogmatism can lead to conflict, as people with high levels of dogmatism tend to be more receptive to other opinions and beliefs, which can lead to arguments and conflicts with others.

The presence of a direct correlation between the indicators of verbal aggression ($r=0.535$), hostility ($r=0.534$) and aggressiveness ($r=0.547$) with conflict

behaviour indicates that as the level of these indicators increases, the likelihood of conflict behaviour in adolescents increases. Verbal aggression and hostility can lead to conflicts, as people with high levels of these indicators often use offensive words and other forms of obscene language, which can provoke others to conflict. Aggressiveness can lead to conflict through negative attitudes towards others and reckless behaviour.

Conclusions. After conducting the empirical part of the study of conflict behaviour among younger and older adolescents, we made the following conclusions:

- Students are most characterised by a high level of conflict, with competition and avoidance being the most typical strategies for responding to conflict, and cooperation being the least common.

- Adolescents in each group have pronounced indicators of impulsivity and anxiety, in particular, older adolescents. Particular attention should be paid to the indicators of social desirability and dogmatism scales, which are quite intense in the study. Also, pronounced indicators of verbal aggression were found.

- Our analysis of the correlations between the indicators of the research methods makes it possible to assert the existence of a correlation between adolescent conflict and the following indicators: competition strategy and cooperation strategy; impulsivity and anxiety; indicators of social desirability and dogmatism; indicators of verbal aggression, hostility and aggressiveness.

- The results obtained indicate that the hypothesis that conflict behaviour is related to the emotional sphere of adolescent children was confirmed. Adolescents who show more emotional instability, anxiety and aggressiveness may have a higher level of conflict behaviour. In addition, emotionality can influence the style of conflict behaviour.

Thus, the emotional sphere and adolescent conflict behaviour are interrelated, and understanding them is important in order to develop effective strategies for managing conflicts and improving adolescents' emotional well-being, which is the prospect of our further research.

References

1. Sharma, M. K., & Marimuthu, P. (2014). Prevalence and psychosocial factors of aggression among youth. *Indian Journal of Psychological Medicine*, 36(1), 48–53. <https://doi.org/10.4103/0253-7176.127249>
2. Steinberg, L. (2005). Cognitive and affective development in adolescence. *Trends in Cognitive Sciences*, 9(2), 69–74. <https://doi.org/10.1016/j.tics.2004.12.005>
3. Moed, A., Gershoff, E. T., Eisenberg, N., Hofer, C., Losoya, S. H., Spinrad, T. L., & Liew, J. (2014). Parent–Adolescent Conflict as Sequences of Reciprocal Negative Emotion: Links with Conflict Resolution and Adolescents' Behavior Problems. *Journal of Youth and Adolescence*, 44(8), 1607–1622. <https://doi.org/10.1007/s10964-014-0209-5>
4. Narayan, A. J., Englund, M. M., Carlson, E. A., & Egeland, B. (2013). Adolescent Conflict as a Developmental Process in the Prospective Pathway from Exposure to Interparental Violence to Dating Violence. *Journal of Abnormal Child Psychology*, 42(2), 239–250. <https://doi.org/10.1007/s10802-013-9782-4>

Анотація

Костю С. Й. кандидат психологічних наук,

доцент, доцент кафедри психології

Мукачівського державного університету

Алмаши С. І. старший викладач кафедри психології

Мукачівського державного університету

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОНФЛІКТНОЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ

Вступ. У сучасному світі проблема конфліктів є актуальною на всіх рівнях людської взаємодії, включаючи шкільне середовище. У підлітковому віці формується особистість, що зумовлює особливу чутливість до емоційних проявів і взаємин з оточуючими. За даними наукових досліджень, саме у цьому періоді формуються певні моделі поведінки, які можуть бути наслідком емоційних порушень та конфліктів. У зв'язку з цим, дослідження психологічних особливостей конфліктної поведінки в учнів підліткового віку є надзвичайно важливим та актуальним завданням для сучасної психології. При цьому необхідно враховувати як індивідуальні особливості особистості, так і взаємодію з соціальним середовищем, що може вплинути на формування конфліктної поведінки у підлітків.

Теоретичне підґрунтя. Українські та світові науковці протягом багатьох десятиліть досліджували проблему конфліктності підлітків і внесли значний внесок у розвиток цієї галузі психології. Дослідники зосереджуються на різних аспектах цієї проблеми, включаючи особистісні особливості, психологічні чинники, соціальне середовище та емоційну сферу підлітків (А. Анцупов, С. Баклановський, А. Бобро, А. Гірник, Н. Гришина, А. Ішмуратов, В. Казаков, В. Котигоренко, Г. Ложкін, М. Пірен, В. Ребало, С. Хаджираєва, а також М. Альберт, Р. Дарендорф, М. Дойч, Л. Козер, К. Константіно, У. Мاستенбрук, К. Мергент, М. Мескон, Ф. Хедоурі, Р. Дарендорфа, Л. Козера Е. Мейо, Т. Парсонса, А. Турена та ін.). Результати досліджень свідчать про важливість розуміння цих детермінант для ефективного управління конфліктами та попередження агресивної поведінки серед підлітків. Слід зауважити, що всі дослідники підходять до питання вивчення конфліктності з точки зору різних напрямків та підходів, що підкреслює відсутність остаточної та єдиної думки щодо даної проблематики.

Сутність конфлікту неможливо пояснити одним науковим визначенням. Поняття конфлікту тісно пов'язано із поняттям конфліктності. У сучасній літературі це поняття вживається у різних значеннях, використовується різними науками у різних контекстах. Зокрема, конфліктність у психології прийнято тлумачити як суто особистісну властивість, яка характерна для процесу спілкування й взаємодії між людьми. Конфліктність на рівні особистості розуміється як інтегративна її властивість, що є симптомокомплексом компонентів та виявляється у потребі пошуку конфліктних ситуацій.

Методи дослідження. З метою визначення особливостей прояву конфліктної поведінки підлітків використано методи теоретичного аналізу (теоретико-методологічний аналіз проблем конфліктної поведінки в учнів підліткового віку, узагальнення, систематизація теоретичних даних). Також застосовано емпіричні методи: методика «Оцінки рівня конфліктності» (за Н.В. Кіришевою), методика діагностики схильності особистості до конфліктної поведінки К. Томаса, опитувальник рівня агресивності Басса-Дарки та методика дослідження емоційно-вольових якостей (Тейлор, Айзенк, Роонг, Роттер обробка Кондратьєвої).

Обробка результатів дослідження проведена за допомогою математико-статистичних методів (використаний кореляційний аналіз за критерієм Пірсона). Узагальнення результатів здійснено з використанням інтерпретаційних методів (класифікація й узагальнення емпіричних даних).

Результати дослідження. Отже, у ході дослідження особливостей конфліктів у підлітковому середовищі виявлено, що для учнів найбільш характерним є високий рівень конфліктності, більш типовими стратегіями реагування у конфлікті для них є змагання та уникнення, найменш розповсюдженою є стратегія співпраці. Слід зазначити, що підлітки чітко уявляють свою позицію в конфлікті. У ситуації конфлікту вони часто обирають уникнення чи агресію, зокрема це стосується старших підлітків. Це можна проінтерпретувати відсутністю у них досвіду конструктивного розв'язання конфліктів.

У підлітків кожної з груп яскраво виражені показники імпульсивності та тривожності, зокрема, у старших підлітків. Особливу увагу слід звернути на показники шкал соціальної бажаності та догматизму, які досить інтенсивно проявляються у досліджуваних. Також спостерігаємо виражені показники вербальної агресії. Слід звернути на показники індексів ворожості та агресивності, які у більшій мірі знаходяться поза нормою з переважанням у групі досліджуваних старших підлітків.

Подальші кроки було спрямовано на виявлення зв'язку між шкалами вищезгаданих показників, з метою перевірки гіпотези щодо наявності зв'язку конфліктної поведінки з емоційною сферою дітей підліткового віку.

Наукова новизна та практичне значення результатів дослідження полягає у тому, що нами визначено методи дослідження конфліктної поведінки підлітків. Матеріали дослідження стануть в нагоді викладачам ЗВО у процесі підготовки практичних психологів, а також в процесі психодіагностичної, корекційно-розвивальної, консультативної, просвітницької, освітньої діяльності та розробки різних спекурсів.

Висновки. Після проведення емпіричної частини дослідження особливостей конфліктної поведінки у середовищі молодших та старших підлітків, нами були зроблені наступні висновки:

- для учнів найбільш характерним є високий рівень конфліктності, більш типовими стратегіями реагування у конфлікті для них є змагання та уникнення, найменш розповсюдженою є стратегія співпраці.

- у підлітків кожної з груп яскраво виражені показники імпульсивності та тривожності, зокрема, у старших підлітків. Особливу увагу слід звернути на показники шкал соціальної бажаності та догматизму, які досить інтенсивно проявляються у досліджуваних. Також виявлені виражені показники вербальної агресії.

- проведений нами аналіз кореляцій між показниками методик дослідження дає можливість стверджувати про існування кореляційного зв'язку між конфліктністю підлітків та наступними показниками: стратегією змагання та стратегією співпраці; імпульсивністю та тривожністю; показниками соціальної бажаності та догматизму; показниками вербальної агресії, ворожості та агресивності.

- отримані результати свідчать про те, що гіпотеза, про наявність зв'язку конфліктної поведінки з емоційною сферою дітей підліткового віку підтвердилася. Підлітки, які проявляють більшу емоційну нестійкість, тривожність і агресивність, можуть мати більш високий рівень конфліктності. Крім того, емоційність може впливати на стиль конфліктної поведінки.

Отже, емоційна сфера та конфліктна поведінка підлітків взаємопов'язані, і їх розуміння є важливим для того, щоб розробити ефективні стратегії для управління конфліктами та покращення емоційного благополуччя підлітків, що і є перспективою нашого подальшого дослідження.

Ключові слова: конфлікт; конфліктна поведінка; підлітковий вік; детермінанти конфліктної поведінки; емоційна сфера.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

The authors declare that they have no conflict of interest.

Дата надходження рукопису/Date of receipt of the manuscript: 04.01.24.

Дата прийняття рукопису/Date of acceptance of the manuscript: 21.01.24.

© 2024. This work is under an open license [CC BY-NC 4.0](#).

Крimeць Л. В. доктор філософських наук,
старший науковий співробітник,
доцент кафедри суспільних наук
Національного університету оборони України
<https://orcid.org/0000-0001-7451-5208>

Грилюк С. М. начальник науково-дослідної лабораторії
(проблем філософії війни, історії військової педагогіки
та культури) кафедри суспільних наук
Національного університету оборони України
<https://orcid.org/0000-0001-8414-4949>

Недвизга О. В. кандидат психологічних наук, доцент,
заступник начальника кафедри суспільних наук
Національного університету оборони України
<https://orcid.org/0000-0002-8113-5999>

Сасенко О. Г. кандидат технічних наук, начальник
кафедри соціально-гуманітарних дисциплін
Військового інституту телекомунікації та
інформатизації імені Героїв Крут
<https://orcid.org/0000-0001-7127-6686>

МОРАЛЬНІ ЯКОСТІ ВІЙСЬКОВОГО ЛІДЕРА В УМОВАХ РОСІЙСЬКО-УКРАЇНСЬКОЇ ВІЙНИ В КОНТЕКСТІ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ ГОТОВНОСТІ

Розвиток військового лідерства у ЗСУ – це безперервний, ціннісно-орієнтований процес удосконалення професійної та особистісної компетентності (спроможності) військовослужбовця на всіх етапах його кар'єри. Військове лідерство є важливою умовою формування моральної готовності військовослужбовців до виконання завдань за призначенням.

Підвалинами формування і розвитку моральної готовності військовослужбовців до виконання завдань за призначенням є якісна освіта, професійна підготовка та набуття практичного досвіду, ефективне управління та лідерство, що забезпечує всебічний розвиток і професійне зростання особистості військовослужбовців, сприяє підвищенню рівня відповідальності, соціальній активності, обізнаності щодо морально-етичних норм та стандартів поведінки, підтримує здатність до саморозвитку та спроможність сприяти розвитку підлеглого особового складу.

За результатами проведеного дослідження окреслимо рекомендації щодо реалізації низки заходів, які доцільно впровадити в процес професійної підготовки військовослужбовців з метою підвищення моральної готовності військовослужбовців до виконання завдань за призначенням.

Ключові слова: Збройні Сили України; лідерство; лідерські якості; цінності Збройних Сил України; моральні якості; моральна готовність; психологічна готовність; російсько-українська війна; військова психологія; військова етика.

Вступ. Військове лідерство є процесом впливу на особовий склад, який здійснюється військовим лідером на основі його авторитету, компетентності, цінностей, характеру та мотивації, з метою досягнення поставлених цілей у військовій діяльності, шляхом підтримання довіри і поваги, надання мети, спрямування на її досягнення, забезпечення дисципліни і мотивації до виконання завдань. Військове лідерство є важливим фактором бойової сили, національної безпеки та вдосконалення

Збройних сил України як суспільного інституту [1].

Проблема формування моральної готовності військових лідерів до виконання завдань в екстремальних умовах діяльності міститься у сфері дослідження різних наук і насамперед у психології діяльності в особливих умовах. Зазначена проблема виступає, як пріоритетна для розуміння психологічних механізмів ефективності й надійності професійної діяльності. Проте, попри певну зацікавленість феноменом моральної готовності військовослужбовців

серед військових науковців [2, 5, 7, 8, 14], сучасні військові теоретики не приділяють достатньо уваги питанням військового лідерства крізь призму впливу на формування моральної готовності до виконання бойових завдань під час російсько-української війни.

Досвід активної фази бойових дій 2022-2023 років продемонстрував, що шлях до перемоги вимагає об'єднання зусиль всіх видів і родів військ. Від злагодженості діяльності військових лідерів на різних рівнях управління безпосередньо залежить успішне виконання задуму керівництва. В озвученому контексті проблема налагодження ефективної взаємодії, взаємодопомоги, взаємо підтримки, вимагає сприяння розвитку не тільки професійних компетентностей, а і моральних якостей військових лідерів, що в умовах російсько-української війни відбувається в контексті формування моральної готовності до виконання завдань за призначенням.

Мета дослідження: визначити концептуальні засади розвитку моральних якостей військових лідерів в умовах російсько-української війни в контексті формування моральної готовності.

Теоретичне підґрунтя.

Проблема готовності фахівця до професійної діяльності тривалий час є предметом дослідження багатьох вчених. На сьогодні існує безліч концепцій та підходів до тлумачення сутності, структури, змісту моральної та психологічної готовності особистості до різних видів діяльності. Загалом, аналіз теоретичних і емпіричних досліджень проблеми готовності вказує, що не існує однозначного розуміння сутності і функцій зазначеного поняття, яке набуло останнім часом в концептуальному апараті психології відносно самостійного і високого наукового статусу. Психологічні аспекти готовності досліджували Е. Зеєр, Е. Клімов, І. Кондаков, Т. Кудрявцев (особистісна готовність до професійної діяльності); вивчення змістового наповнення поняття «готовність до праці» (Г. Асмолов, С. Максименко, К. Платонов, С. Рубінштейн, Д. Узнадзе та ін.); виявлення структурних компонентів психологічної готовності (О. Хміляр, В. Крутецький, Н. Кузьміна, А. Маркова та ін.); аналіз концептуальних

аспектів моральної готовності (В. Коваль, Л. Кринець, Л. Будагянц, В. Осьодло, О. Рибчук та ін.); формування моральної готовності військовослужбовців Збройних Сил України до виконання завдань за призначенням (С. Грилюк, І. Підпригора, І. Москальов) [2, 5, 6, 7, 8, 9, 13, 14].

Згідно з Доктриною об'єднаних сил НАТО (АJP-01), видання 2022 року, будь-який збройний конфлікт є змаганням волі людей. Бойова сила (Fighting Power) визначає здатність збройних сил злагоджено вести боротьбу. Є три компоненти бойової сили, кожен з яких підсилює інші. Бойова сила складається з:

- концептуального компоненту;
- морального компоненту;
- фізичного компоненту [11].

Відповідно до позиції В. Ковалю та Л. Кринець, моральність, розкривається як фундаментальна інтегральна якість особового складу, що лежить в основі здатності і готовності військовослужбовців до виконання завдань за призначенням. Моральність (Morale) = ((Мораль (Morality) = Добросовісність (Integrity) + Принциповість (Loyalty)) + Наполегливість (Perseverance).

Автори приходять до висновку, що в процесуальному плані суспільна Мораль, в контексті формування Моральності як цінності, формується і розвивається в декілька етапів:

1. акумуляція суспільством системи фундаментальних цінностей;
2. визначення морального ідеалу;
3. накопичення, зберігання та трансляція «моральних зразків» - кращих прикладів актуалізації моральної поведінки в реальному житті;
4. формування стійких наративів на основі цінностей та моральних зразків;
5. застосування моральних наративів в процесі стратегічного планування;
6. інтеграція наративів в культуру, систему освіти і виховання як на загальнонаціональному рівні, так і просування цих наративів на рівні міжнародному;
7. оцінка якості досягнення визначених цілей;
8. корегування наративів за умови необхідності корекції стратегічних цілей [14].

Відповідно до Доктрини об'єднаних сил 0-01 (Joint Doctrine Publication 0-01 UK Defence Doctrine), 2022 року, підтримання морального компонента на високому рівні є принципом сучасної війни, що охоплює всі аспекти бойової сили. Високий моральний дух впливає з якісної підготовки, впевненості в собі, в своєму спорядженні (озброєнні) та належному управлінні, а також впевненості в командирах, дисципліні, самоповазі та чіткому розумінні того, що відбувається і усвідомленні своєї мети [16].

Як зазначають В. Осьодлю і Л. Будагьянц, розмірковуючи про моральну готовність військовослужбовців до виконання завдань за призначенням, підвалинами моральної готовності військовослужбовця є навчання, керівництво та лідерство, а умовами її формування – комплекс заходів, що забезпечує інтелектуальний розвиток і професійне зростання військовослужбовців, близькі соціальні стосунки, включеність у соціальні мережі підтримки та взаємодії, доброчесність в усіх сферах життя [7].

Методи дослідження. Методологія дослідження ґрунтуються на положеннях критичної соціальної теорії, психології, соціальної філософії, що визначають загальні принципи суб'єкт-суб'єктної взаємодії на інституційному рівні історичного розвитку України та її Збройних Сил.

Авторами було застосовано аксіологічний підхід, за допомогою якого було визначено фундаментальні етичні засади лідерства в українському війську; компаративний аналіз доктрин і концепцій лідерства у Збройних Силах України та збройних силах держав-членів НАТО, опитування та експертне оцінювання.

Міждисциплінарний підхід у поєднанні з методом екстраполяції результатів дозволив значну увагу зосередити на граничному розширенні існуючих підходів щодо розуміння досліджуваних феноменів, та з'ясуванні сутнісних аспектів соціальної взаємодії, що лежать в їх основі.

Результати обговорення.

Розвиток військового лідерства у ЗСУ – це безперервний, свідомий, ціннісно-орієнтований процес удосконалення професійної та особистісної компетентності (спроможності) військовослужбовця на всіх

етапах його кар'єри. Військовими лідерами не народжуються, ними стають, досягаючи досконалості на тактичному, оперативному та стратегічному рівнях, поєднуючи вмотивованість, навчання, практичну підготовку та отриманий досвід.

Відповідно до Доктрини об'єднаних сил 0-01 (Joint Doctrine Publication 0-01 UK Defence Doctrine), 2022 року, моральна готовність має вирішальне значення для ефективного виконання поставлених завдань. Моральна готовність - це широкий термін, який може визначатися як рівень мотивації військовослужбовця та його ентузіазму для досягнення цілей місії. Оцінка моральної готовності попереджає лідерів про проблеми, які необхідно вирішити і які можуть завадити виконанню місії.

Багато факторів впливають на моральний стан і моральну готовність підрозділу:

- характер військової операції/місії,
- громадська підтримка місії та ступінь суспільного визнання досягнень підрозділу;
- вдячність місцевого населення та позитивні враження від результатів конкретної місії.

Проте, найбільш важливим фактором, що впливає на моральну готовність та бойовий дух підрозділу, є **лідерські якості та ефективність керівництва**, від безпосереднього командира/начальника до керівництва вищого рівня [16].

Військове лідерство є важливою умовою формування моральної готовності військовослужбовців до виконання завдань за призначенням. Авторами визначено, що основою формування і розвитку моральної готовності військовослужбовців до виконання завдань за призначенням є якісна освіта, підготовка та набуття практичного досвіду, ефективне управління та лідерство, що забезпечує всебічний розвиток і професійне зростання особистості військовослужбовців, сприяє підвищенню рівня відповідальності, соціальній активності, обізнаності щодо морально-етичних норм та стандартів поведінки, підтримує здатність до саморозвитку та спроможність сприяти розвитку підлеглого особового складу.

Зокрема, за результатами проведеного на кафедрі суспільних наук наукового дослідження, що було виконано у 2023 році в

рамках виконання оперативного завдання, стосовно визначення окремих аспектів формування моральної готовності, зазначено, що формуванню моральної готовності до виконання завдань за призначенням в умовах військової служби найбільше сприяють:

прояв військовим лідером кращих моральних якостей;

особистий приклад військового лідера у дотриманні моральних норм;

комунікація військового лідера з підлеглими, належним чином організована внутрішньо-комунікаційна робота в підрозділі.

Важливим аспектом є моральні якості військового лідера та цінності, яких він дотримується. Відповідно до поглядів на військове лідерство у Збройних Силах України, характер лідера визначається моральними та етичними чеснотами і властивостями особистості, засвоєними цінностями, що дозволяють йому приймати правильні та вчасні рішення, не зважаючи на обставини та наслідки. Основними чеснотами і властивостями характеру військового лідера Збройних Сил України є такі: патріотичні переконання, авторитет (повага, довіра), професійність (фаховість, компетентність), досвід, прагнення до постійного самовдосконалення, вимогливість до особового складу як до самого себе, воля, самодисципліна, ініціативність, розсудливість, впевненість, ерудованість, відповідальність, підзвітність, комунікабельність, мужність (емоційна зрілість), самоконтроль, емоційний баланс і стабільність, емоційний інтелект [1].

Відповідно до авторської позиції, *цінності* – це моральні зразки, ідеали, найважливіші поняття, що лежать в основі довірчих взаємовідносин у військовому колективі, є основою його згуртованості та ефективності.

Цінності Збройних Сил України мотивують військовослужбовців до найвищих проявів культури поведінки в суспільстві та при виконанні професійних обов'язків, виступають критеріями прийняття етичних рішень, самовідданого служіння українському народові і своїм підлеглим, сприяють формуванню взаємної поваги як в середині військового колективу,

так і довіри до Збройних Сил України в цілому.

Основними цінностями Збройних Сил України, відповідно до проєкту оновленої Доктрини Військового лідерства є честь і життя воїнів, стійкість, професійність та єдність.

Чесць – це усвідомлення військовослужбовцем особистої значущості, важливості власної місії, визначається його здатністю ставити вимоги військової служби та інтереси підлеглих понад власні амбіції і потреби.

При прийнятті управлінських рішень важливо усвідомлювати, що воїнська честь вимагає від керівного складу не тільки якісного виконання завдань за призначенням, але і збереження життя і здоров'я військовослужбовців. Життя воїна є цінністю Збройних Сил України!

Стійкість – це моральна сила під час подолання страху смерті і здатність рухатися вперед всупереч внутрішнім та зовнішнім перешкодам, як цього вимагає наказ і воїнська честь. Це здатність витримувати постійний тиск ворога у будь-яких умовах, те, що дозволяє вижити у надскладних життєвих ситуаціях.

Професійність воїна передбачає високе володіння фахом, відповідальне виконання ним посадових обов'язків та прагнення до постійного удосконалення професійної майстерності. Від професіоналізму кожного воїна залежить успішність виконання завдань військовим підрозділом.

Єдність – є вирішальною цінністю для формування ефективної боєздатної команди, є формою духовного споріднення, взаємної підтримки та довіри між військовослужбовцями. Єдність спонукає проявляти повагу до кожного військовослужбовця, незалежно від статі, расового, етнічного походження та релігійних переконань. Важливо пам'ятати, що перемога – це завжди досягнення команди, результат спільної відповідальності, відданості та злагоженості в діях, чого не можливо досягнути без єдності.

Протягом дослідження лідерських якостей, О. Хміляр, опитавши 93 досліджуваних, установив 44 риси, які військовослужбовці найбільше поцінують

у своїх командирах (начальниках). Серед них провідні позиції посідають чіткість і точність у віддачі розпоряджень (на це вказали 30% опитаних), відповідальність (27%), рішучість (15%), чесність (15%), справедливість (13%) [9].

Задля виявлення моральних якостей і цінностей військових лідерів в сучасних умовах, в інтересах даного дослідження було проведено декілька додаткових опитувань.

За результатами опитування щодо моральних якостей, які мають бути притаманні військовому лідеру в сучасних умовах, експерти з числа офіцерів Збройних Сил України зосередили увагу на категоріях обов'язку, мужності, патріотизму, честі, зокрема з-поміж запропонованої сукупності моральних якостей виокремили вірцевість у виконанні обов'язків, мужність, патріотизм, честь/чесність/добросовісність.

Було здійснено ранжування моральних якостей, якими має бути наділений сучасний військовий лідер, узагальнені результати виглядають наступним чином:

1. честь, професійна вірцевість у виконанні обов'язків;

2. стійкість, мужність, витримка;
3. патріотизм;
4. чесність, здатність завжди говорити правду;
5. вірність, командна єдність, здатність згуртувати;
6. ініціативність, героїзм;
7. добросовісність;
8. впевненість у собі;
9. толерантність, неупередженість;
10. цілеспрямованість, наполегливість, рішучість.

Порівняння цінностей сучасного військового лідера з положеннями доктринальних документів України, США та Великої Британії з розвитку військового лідерства (наведено у таблиці 1) вказує на схожість поглядів науковців і військових фахівців з даного питання. Тож є підстави стверджувати, що сучасні українські військові лідери в умовах російсько-української війни зорієнтовані на цінності військового лідерства цивілізованого світу [1, 10, 11, 12, 16].

Таблиця 1

Цінності військового лідерства на сучасному етапі

Цінності військового лідера (згідно доктринальних документів армії США)	Цінності військового лідера (згідно доктринальних документів армії Великої Британії)	Цінності військового лідера (згідно Доктрини розвитку військового лідерства у Збройних Силах України) сучасні підходи та редакція 2020 року	Цінності військового лідера (згідно експертного опитування слухачів НУОУ)
відданість	лояльність (вірність)	служіння народу України	вірність
обов'язок	дисципліна	професіоналізм	професійна вірцевість у виконанні обов'язків
повага	повага до інших	єдність/братерство	командна єдність, добросовісність
самовіддана служба	самовідданість		вірність
честь		честь	честь
чесність	цілісність (чесність, правдивість, довіра)		чесність, здатність завжди говорити правду
особиста хоробрість	сміливість	стійкість/відвага	стійкість, мужність, витримка

Виявлення кращих моральних якостей, прояв яких військовим лідером впливатиме на моральну готовність підлеглих, і порівняння їх з особистими якостями військового лідера, відображеними в

доктринальних документах України, США та Великої Британії з розвитку військового лідерства, дало наступні результати (відображено в таблиці 2).

Особисті якості військового лідера на сучасному етапі

Якості військового лідера (згідно доктринальних документів армії США)	Якості військового лідера (згідно доктринальних документів армії Великої Британії)	Якості військового лідера(згідно Доктрини розвитку військового лідерства у Збройних Силах України)	Якості військового лідера (згідно досліджень О. Хмільяра)	Якості військового лідера (згідно експертного опитування слухачів НУОУ)
цінності/ війсьський етос	цінності армії	патріотичні переконання		патріотизм, героїзм
співчуття/ емпатія			небайдужість	
стриманість			стриманість, урівноваженість	толерантність
впевненість		впевненість	упевненість	впевненість у собі
стійкість			психічна стійкість, холоднокровність у ситуації небезпеки	стійкість
кмітливість		ерудованість		
розсудливість		розсудливість	розум	розсудливість
інновативність			винахідливість	
тактовність у спілкуванні	відповідна поведінка/ взаємоповага		дипломатичність, уважність до думки іншого	
професійна обізнаність	цілкова професійність	професійність (фаховість, компетентність)	професіоналізм, компетентність	
самовдоскона- лення		прагнення до постійного самовдоскона-лення		
здатність вести за собою	бачення (формування об'єднуючої мети), здатність надихати та мотивувати		уміння зацікавити	
здатність поширювати вплив за межі ланки управління		комунікабельність	комунікабельність	
здатність вести своїм прикладом	подавати приклад			
взаємодія	підтримка			
здатність створювати позитивне середовище	відповідна поведінка/ взаємоповага, застосування нагород та		підтримання про людей, турбота	
розвиток підлеглих	заохочувати мислення			
	дисципліна	відповідальність	відповідальність	відповідальність
	вимогливість	авторитет (повага, довіра)		взірцевість у виконанні обов'язків
	законність	самодисципліна		добросесність
	виклик/ змагальність	воля		цілеспрямованість
		досвід	досвідченість	
		ініціативність	ініціативність, рішучість	ініціативність, рішучість,

Питання психології

				наполегливість
		підзвітність	справедливість	
			спокій	самовладання і витримка
			адекватність	
			безкорисливість	
			виваженість у прийнятті рішення	
			відвертість	
			відкритість	
			готовність до дії	
			доброзичливість	
			дружелюбність	
			енергійність	
			лаконічність	
			надійність	
			наполегливість	
			організованість	
			порозуміння	
			порядність	
			почуття гумору	
			розважливість	
			справедливість	
			цілеспрямованість	
			чіткість і точність у віддачі розпоряджень	
			щирість	

З вищезазначеного, спільними для військових лідерів різних країн світу слід виділити такі якості як стійкість, впевненість, розсудливість, професіоналізм, законність (добросовісність). Крім цього, за поглядами наших західних партнерів, військовий лідер має дотримуватися прийнятих у збройних силах цінностей, бути здатним вести за собою, надихати та мотивувати, розвивати підлеглих і заохочувати мислення. У той же час військові лідери у Збройних Силах України мають віддзеркалювати такі якості, як патріотизм, комунікабельність, відповідальність, взірцевість у виконанні обов'язків, ініціативність, рішучість, досвідченість, самовладання і витримка.

З метою виявлення моральних якостей і чеснот, притаманних військовому лідеру в умовах російсько-української війни, у березні 2023 року було додатково опитано велику групу офіцерів Збройних Сил України, які здобували військову освіту оперативного рівня в Національному університеті оборони України.

Стосовно якостей, які притаманні самим опитаним як військовим лідерам, і які мають для них найбільше значення, офіцери відзначили наступні (подано в порядку зменшення кількості виборів): чесність,

відповідальність, комунікабельність, справедливість, професіоналізм, наполегливість, рішучість, цілеспрямованість, самокритичність, толерантність, доброзичливість, людяність, порядність, дисциплінованість.

Щодо найкращих якостей, притаманних сучасним військовим лідерам (безпосереднім начальникам опитаних), офіцери відзначили наступні (подано в порядку зменшення кількості виборів): комунікабельність, відповідальність, професіоналізм, справедливість, цілеспрямованість, впевненість, рішучість, патріотизм, сміливість/безстрашність, наполегливість/впертість, вміння швидко приймати рішення, працелюбність, уважність, повага до людей, організаторські здібності, авторитетність, мужність, порядність, врівноваженість, доброзичливість, ввічливість, гнучкість/адаптивність, ініціативність, стресостійкість, вимогливість.

Також опитані відзначили низку негативних якостей, притаманних сучасним військовим лідерам (безпосереднім начальникам опитаних): грубість, амбіційність, високомірність, жорсткість, забобонність, зухвалість, зневажливість, злопам'ятність, прискіпливість, нерішучість, кар'єризм,

корисливість, лінь, неврівноваженість, самовпевненість, хитрість, цинізм, недобросовісність, непостійність, нарцисизм, нахабство, невміння слухати.

Крім того, опитаним було запропоновано висловити своє судження і дати оцінку особистих якостей сучасних військових лідерів (безпосередніх начальників опитаних) відповідно до використовуваної у Збройних Силах України Анкети оцінки рівня авторитету та лідерства командира (начальника) [3-4]. Найвищі оцінки отримали наступні якості, притаманні сучасним військовим лідерам: відданість Україні/патріотизм, наполегливість, вимогливість, інтелект/ерудованість, зразковість і приклад у поведінці та дисциплінованість, принциповість і вміння відстоювати власну думку, дотримання моральних норм і цінностей, старанність і добросовісність. У цілому притаманні сучасним військовим лідерам (отримали середній рівень оцінок) такі якості, як надійність, обов'язковість, чесність і порядність, рівень культури та етики, дотримання даного слова і обіцянок, надання підлеглим допомоги, знання своїх підлеглих, вміння спілкуватися, товариськість, вміння управляти підлеглими, рішучість, сміливість, здатність брати на себе відповідальність, справедливість, повага, впровадження нових підходів і прагнення змін до кращого, ініціативність. Найменш притаманні сучасним військовим лідерам (відзначені та оцінені найменшою кількістю опитаних) здатність показувати приклад, вміння вести за собою, розвиток і навчання підлеглих, уважне ставлення до потреб підлеглих і турбота про них, забезпечення відпочинку підлеглих, самовладання та стійкість, володіння емоціями, доступність і щирість, вміння слухати і чути, вміння згуртовувати підлеглих, довіра й опора на довіру людей.

Стосовно якостей, якими в умовах російсько-української війни мають володіти військові лідери, опитані відзначили чесність, відповідальність, справедливість, комунікабельність, професіоналізм, рішучість, цілеспрямованість, впевненість, патріотизм, вміння слухати/почути, сміливість, організаторські здібності, авторитетність, ініціативність, розум, доброзичливість, самокритичність, мужність, наполегливість, порядність, працелюбність, людяність, гуманність, адаптивність/гнучкість, довіра, самовдосконалення, адекватність, надійність,

ввічливість, витримка, врівноваженість, дисциплінованість.

Таким чином, формуванню моральної готовності військовослужбовців Збройних Сил України до виконання завдань за призначенням в умовах російсько-української війни сприятиме військовий лідер, який уособлюватиме в собі патріотизм, комунікабельність, професіоналізм, чесність, відповідальність, мужність, волюві якості (цілеспрямованість, рішучість, ініціативність, наполегливість), а також людяність і гуманність.

Порівняння цінностей сучасного військового лідера з положеннями доктринальних документів України, США та Великої Британії з розвитку військового лідерства дають підстави стверджувати, що сучасні українські військові лідери в умовах російсько-української війни зорієнтовані на цінності військового лідерства цивілізованого світу.

Віддзеркалення військовими лідерами у Збройних Силах України таких якостей, як патріотизм, комунікабельність, відповідальність, рішучість, ініціативність, вірцевість у виконанні обов'язків, досвідченість, самовладання і витримка, пов'язане з реаліями російсько-української війни, яка триває з березня 2014 року. І від образу командира у свідомості підлеглих багато в чому залежить, чи зможе він ефективно управляти їх діями. Зокрема патріотизм військових лідерів сприятиме формуванню патріотичних почуттів і слугуватиме взірцем готових моделей поведінки у підлеглих щодо виконання обов'язку по захисту України. З огляду на те, що в історії України мали місце приклади, коли підлеглі під впливом авторитету командирів зраджували Військовій присязі – основними причинами зради значної кількості військовослужбовців Військово-Морських Сил Збройних Сил України і переходу на сторону ворога були орієнтація підлеглих на дії своїх командирів, відчуття безкарності за зраду Батьківщині та очікування додаткових матеріальних благ – прояв патріотизму військових лідерів знижуватиме ймовірність переходу підлеглих на бік ворога вслід за своїми командирами [5, 6]. Тому важливе місце займає покращення іміджу військових лідерів, перш за все їх ідейна та патріотична спрямованість, а також ставлення до підлеглих і цивільних, спрямованість на соціально-

партнерські відносини, підвищення соціальної відповідальності, відсутність корупційних дій, орієнтація на лідерські якості.

Важливість комунікабельності військових лідерів, вміння налагоджувати ефективну внутрішню комунікацію у військових підрозділах зумовлені як зміною підходів до організації інформаційно-пропагандистського забезпечення у Збройних Силах України, так і важливістю систематичного командирського і бойового інформування. Основним видом комунікації в умовах російсько-української війни став обмін інформацією між командиром і підлеглими – командирське та бойове інформування, аналіз проведених дій. Саме командир сьогодні є організатором інформаційної роботи з підлеглими і ключовою фігурою в комунікаційному процесі.

З 2017 року оновлення системи інформаційно-пропагандистського забезпечення відбувається в ланці «батальйон (дивізіон) – рота (батарея, бойова частина) – військовослужбовець» з головною метою – вирішення нагальних проблемних питань на рівні «командир-підлеглий», укріпленні довіри в усіх ланках управління. Дослідження українських вчених підтверджують правильність переорієнтації інформаційно-пропагандистського забезпечення у Збройних Силах України на систему комунікацій «командир-підлеглий» [6]. Адже особисте усне спілкування – основний для людини, найпростіший і в той же час найефективніший вид спілкування, який дозволяє здійснювати вплив на цільову аудиторію у звичному для неї режимі комунікації й не викликати внутрішнього спротиву. Особистої комунікації в підрозділі важче уникнути, особисті контакти мають більш гнучкий характер, дозволяють командиру змінювати зміст повідомлення відповідно до потреб, запитів і поведінки підлеглих, а авторитет командира сприяє позитивному сприйняттю інформації, адже люди більше вірять тому, кого знають, аніж знеособленим повідомленням засобів масових комунікацій.

Особисте спілкування дозволяє досягнути мети навіть без переконання, в силу авторитету чи приязні підлеглих. Внутрішньо-комунікаційна робота, організована авторитетними командирами, які віддзеркалюють найкращі моральні якості і чесноти, дозволить ефективно застосовувати такі принципи пропаганди як забезпечення

довіри до джерела інформації, перевага первинної інформації, апеляція до легітимності, ефект «візитної картки», а також навіювання і емоційного зараження [5]. Довіра особового складу до авторитетних військових лідерів як первинних джерел інформації значно знизить можливість створенням противником інформаційного вакууму навколо наших військ (сил) [13, 15].

Разом із тим результати нещодавнього вивчення стану внутрішньо-комунікаційної роботи шляхом експертного опитування офіцерів структур морально-психологічного забезпечення ланки «рота (батарея) – батальйон (дивізіон)» свідчать, що в умовах російсько-української війни військові лідери далеко не завжди є першоджерелом інформації для своїх підлеглих, є проблемні питання щодо періодичності проведення командирського/бойового інформування в підрозділах. Це знижує ступінь поінформованості військовослужбовців про противника і, внаслідок цього, психологічну готовність до дій в конкретних умовах обстановки. автори наголошують на необхідності проведення командирського і бойового інформування, адже для більшості військовослужбовців потрібно роз'яснювати сутність подій, що відбуваються і доповнювати інформацію з офіційних джерел актуальними для підрозділу поточними відомостями.

Висновки. В якості висновків, доцільно ще раз підкреслити, що фундаментом формування і розвитку моральної готовності військовослужбовців до виконання завдань за призначенням є якісна освіта, підготовка до виконання завдань за призначенням та набуття практичного досвіду, ефективне управління та лідерство, що забезпечує всебічний розвиток і професійне зростання особистості військовослужбовців, сприяє підвищенню рівня відповідальності, соціальній активності, обізнаності щодо морально-етичних норм та стандартів поведінки, підтримує здатність до саморозвитку та спроможність сприяти розвитку підлеглого особового складу.

За результатами проведеного дослідження окреслимо деякі рекомендації щодо реалізації низки заходів з метою підвищення моральної готовності військовослужбовців до виконання завдань за призначенням.

Враховуючи зосередження уваги на комунікабельності як важливій якості військового лідера, а також наявності проблемних питань в організації внутрішньо-

комунікаційної роботи в підрозділах, доцільно здійснювати якісний професійно-психологічний відбір на офіцерські посади тактичного рівня. Одним з основних критеріїв має бути наявність особистих комунікативних здібностей, що забезпечують ефективну взаємодію та взаєморозуміння з підлеглими в процесі взаємодії та роботи з особовим складом;

під час підвищення кваліфікації розвивати комунікативну компетентність військових лідерів, з метою сприяння взаємосумісності з ЗС країн-членів НАТО, більше уваги приділяти мовній підготовці;

впровадити в курси підготовки військових лідерів тактичного і оперативного рівня заняття з «етики війни», де здійснювати розгляд і розбір складних етичних ситуацій в контексті бойової/службової діяльності, в яких тим, хто навчається, необхідно зробити моральний вибір;

впровадити в систему національно-патріотичної підготовки з офіцерським

складом заняття «Моральні якості і чесноти військового лідера Збройних Сил України», в ході якого висвітлювати як позитивні якості, притаманні українським військовим лідерам, так і обговорювати негативні аспекти поведінки військових лідерів в умовах війни;

з метою підвищення рівня національної самосвідомості офіцерського складу, поновити викладання навчальної дисципліни «Воєно-ідеологічні основи української державності» для військових лідерів, які здійснюють підготовку на оперативному рівні в Національному університеті оборони України;

з огляду на те, що погляди військовослужбовців Збройних Сил України на якості і чесноти військових лідерів будуть динамічно змінюватися, існуючі опитувальники потребуватимуть періодичного коригування. Зокрема пропонується внести корективи у перелік якостей військового лідера в Анкету оцінки рівня авторитету та лідерства командира (начальника) у Збройних Силах України.

Список використаних джерел

1. Доктрина розвитку військового лідерства у Збройних Силах України (2020). ВКП 7-00(03).01 Головне управління доктрин та підготовки Генерального штабу Збройних Сил України, Центр оперативних стандартів і методики підготовки Збройних Сил України. Грудень 2020. 27 с.
2. Грилюк, С. М., Підпригора, І. І., Москальов, І. О., Баранова, Т. А. (2023). Формування моральної готовності військовослужбовців Збройних Сил України до виконання завдань за призначенням. Досвід психологічного забезпечення в російсько-українській війні (військове лідерство та внутрішні комунікації, мотивація та моральна готовність військовослужбовців): довідково-інформаційні матеріали. Випуск 2. Київ : НУОУ імені Івана Черняховського. 187 с. С. 96-105.
3. Інструкція з оцінювання рівня авторитету і лідерства командирів (начальників) у Збройних Силах України, затверджена наказом Генерального штабу Збройних Сил України від 05 липня 2018 року № 249.
4. Методика оцінювання рівня авторитету та лідерства командирів (начальників) у Збройних Силах України. URL: <https://sprotyvg7.com.ua/wp-content/uploads/2023/.pdf>.
5. Лисенко, Д. П., Підпригора, І. І. (2023). Окремі аспекти організації внутрішньо-комунікаційної роботи у військових частинах (підрозділах) Збройних Сил України (досвід російсько-української війни): інформаційно-аналітичні матеріали. Київ : НУОУ. 12 с. Інв. № 18050ДСК в НУОУ.
6. Підпригора, І. І. (2018). Проблемні питання інформаційно-пропагандистського забезпечення у світлі російсько-української війни. Військово-науковий вісник. № 30. С. 217–237.
7. Осьодло, В., Будагянц, Л. (2023). Сучасні контексти концепту моральної готовності військовослужбовців. Вісник Національного університету оборони України. № 3 (73). С. 106-114. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2023-73-3-106-114>.
8. Рибчук, О. О., Рибчук, О. Г. (2023). Моральний вимір готовності військовослужбовців до ведення бойових дій. Вісник Національного університету оборони України. № 73(3). С. 130–137. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2023-73-3-130-137>.
9. Хмільяр, О. Ф. (2022). Психічна стійкість солдата. Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Психологія. № 6. С. 71–79. DOI: <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.6.13>.
10. ADP 6-22 Army leadership and the profession. Department of the Army. Washington, DC, 25 November 2019. 132 p. URL: <https://armypubs.army.mil/> (дата звернення: 12.12.2023).
11. Allied Joint Publication AJP-01, Edition F, Version 1, dated December 2022 [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.gov.uk/government/publications/ajp-01-d-allied-joint-doctrine>
12. FM 6-22 Army Leadership. Developing Leaders. Department of the Army. Washington, DC, November 2022. 192 p. URL: https://armypubs.army.mil/epubs/DR_pubs/DR_a/ARN36735-FM_6-22-000-WEB-1.pdf
13. Botvyn, T., Aleksandrova, M., Krynets, L., Dobrovolska, R., & Rudenko, O. (2022). Philosophical comprehension of the formation and development of Ukrainian culture in the context of military realities: the geopolitical aspect. Amazonia Investiga, 11(58), 84-92. <https://doi.org/10.34069/AI/2022.58.10.9>.

14. Koval V., Krymets L. Morale and morality in the Armed Forces of Ukraine: NATO approaches and the national direction of implementation // Вісник Національного університету оборони України імені Івана Черняховського – 2023. №2 (72), с. 58-68. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-23-72-2-58-68>
15. Krymets, L. ., Chomyi, V. S. ., Cherkovniak-Horodetska, O. ., Sadykova, V. ., & Manzia, Y. . (2023). The impact of the russian-ukrainian war on the psychological resilience. Synesis (ISSN 1984-6754), 15(4), 407–420. Retrieved from <https://seer.ucp.br/seer/index.php/synesis/article/view/2821>
16. The Army Leadership Code. An Introductory Guide. First Edition. The Centre for Army Leadership, The Royal Military Academy. 32 p. https://www.army.mod.uk/media/2698/ac72021_the_army_leadership_code_an_introductory_guide.pdf.

References

1. Doktryna rozvytku viiskovoho liderstva u Zbroinykh Sylakh Ukrainy [The doctrine of military leadership development in the Armed Forces of Ukraine] (2020). VKP 7-00(03).01 Holovne upravlinnia doktryn ta pidhotovky Heneralnogo shtabu Zbroinykh Syl Ukrainy, Tsentр operatyvnykh standartiv i metodyky pidhotovky Zbroinykh Syl Ukrainy. Hruden . (in Ukrainian).
2. Hryliuk, S. M., Pidopryhora, I. I., Moskalov, I. O., Baranova, T. A. (2023). Formuvannia moralnoi hotovnosti viiskovosluzhbovtiv Zbroinykh Syl Ukrainy do vykonannia zavdan za pryznachenniam. [Formation of moral readiness of servicemen of the Armed Forces of Ukraine to perform assigned tasks] Dosvid psykholohichnoho zabezpechennia v rosiisko-ukrainskii viini (viiskove liderstvo ta vnutrishni komunikatsii, motyvatsiia ta moralna hotovnist viiskovosluzhbovtiv):dovidkovo-informatsiini materialy. Vypusk 2. Kyiv : NUOU imeni Ivana Cherniakhovskoho.187 s. (in Ukrainian).
3. Instruksiiia z otsiniuvannia rinvnia avtorytetu i liderstva komandyriv (nachalnykiv) u Zbroinykh Sylakh Ukrainy [Instructions for assessing the level of authority and leadership of commanders (chiefs) in the Armed Forces of Ukraine] (2018) zatverdzhena nakazom Heneralnogo shtabu Zbroinykh Syl Ukrainy vid 05 lypnia 2018 roku № 249 (in Ukrainian).
4. Metodyka otsiniuvannia rinvnia avtorytetu ta liderstva komandyriv (nachalnykiv) u Zbroinykh Sylakh Ukrainy [Methodology for assessing the level of authority and leadership of commanders (chiefs) in the Armed Forces of Ukraine] (2018) <https://sprotyv7.com.ua/wp-content/uploads/2023/.pdf> (in Ukrainian).
5. Lysenko, D. P., Pidopryhora, I. I. (2023). Okremi aspekty orhanizatsii vnutrishno-komunikatsiinoi roboty u viiskovykh chastynakh (pidrozdilakh) Zbroinykh Syl Ukrainy [Separate aspects of the organization of internal communication work in military units (units) of the Armed Forces of Ukraine] Dosvid rosiisko-ukrainskoi viiny: informatsiino-analitychni materialy. Kyiv : NUOU. 12 s. Inv. № 18050DSK v NUOU (in Ukrainian).
6. Pidopryhora, I. I. (2018). Problemni pytannia informatsiino-propahandystskoho zabezpechennia u svitli rosiisko-ukrainskoi viiny [Problematic issues of information and propaganda provision in the light of the Russian-Ukrainian war] Viiskovo-naukovy visnyk. № 30. S. 217–237 (in Ukrainian).
7. Osodlo, V., Budahiants, L. (2023). Suchasni konteksty kontseptu moralnoi hotovnosti viiskovosluzhbovtiv [Modern contexts of the concept of moral readiness of military personnel] Visnyk Natsionalnogo universytetu oborony Ukrainy. № 3 (73). S.106-114. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2023-73-3-106-114> (in Ukrainian).
8. Rybchuk, O. O., Rybchuk, O. H. (2023). Moralnyi vymir hotovnosti viiskovosluzhbovtiv do vedennia boiovykh dii [The moral dimension of the readiness of military personnel to conduct combat operations] Visnyk Natsionalnogo universytetu oborony Ukrainy. №73(3). S. 130–137. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-2023-73-3-130-137> (in Ukrainian).
9. Khmiliar, O. F. (2022). Psykhichna stiikist soldata [Mental stability of a soldier] Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnogo universytetu. Seriia: Psykholohiia. № 6. S. 71–79. DOI: <https://doi.org/10.32782/psy-visnyk/2022.6.13> (in Ukrainian).
10. ADP 6-22 Army leadership and the profession. Department of the Army. Washington, DC, 25 November 2019. 132 p. URL: <https://armypubs.army.mil/>.
11. Allied Joint Publication AJP-01, Edition F, Version 1, dated December 2022 [електронний ресурс]. – Режим доступу: <https://www.gov.uk/government/publications/ajp-01-d-allied-joint-doctrine> (in English).
12. FM 6-22 Army Leadership. Developing Leaders. Department of the Army. Washington, DC, November 2022. 192 p. URL: https://armypubs.army.mil/epubs/DR_pubs/DR_a/ARN36735-FM_6-22-000-WEB-1.pdf
13. Botvyn, T., Aleksandrova, M., Krymets, L., Dobrovolska, R., & Rudenko, O. (2022). Philosophical comprehension of the formation and development of Ukrainian culture in the context of military realities: the geopolitical aspect. Amazonia Investiga, 11(58), 84-92. <https://doi.org/10.34069/AI/2022.58.10.9> (in English).
14. Koval V., Krymets L.(2023) Morale and morality in the Armed Forces of Ukraine: NATO approaches and the national direction of implementation // Вісник Національного університету оборони України імені Івана Черняховського – 2023. №2 (72), с. 58-68. <https://doi.org/10.33099/2617-6858-23-72-2-58-68> (in English)
15. Krymets, L. ., Chomyi, V. S. ., Cherkovniak-Horodetska, O. ., Sadykova, V. ., & Manzia, Y. . (2023). The impact of the russian-ukrainian war on the psychological resilience. Synesis (ISSN 1984-6754), 15(4), 407–420. Retrieved from <https://seer.ucp.br/seer/index.php/synesis/article/view/2821> (in English)
16. The Army Leadership Code. An Introductory Guide. First Edition. The Centre for Army Leadership, The Royal Military Academy. 32 p. https://www.army.mod.uk/media/2698/ac72021_the_army_leadership_code_an_introductory_guide.pdf

Summary

Krymets L. Doctor of Science in Philosophy, Senior Researcher, Associated professor of social science department, The National Defence University of Ukraine

Hryliuk S. Head of the research laboratory, the social science department, The National Defence University of Ukraine

Nedvyga O. PhD, Deputy Chief of the social science department, The National Defence University of Ukraine

Saienko O. PhD, Head of the Department of Social and Humanitarian Disciplines of the Military Institute of Telecommunications and Informatization named after Heroes of Kruty

MORAL QUALITIES OF A MILITARY LEADER IN THE CONDITIONS OF THE RUSSIAN-UKRAINIAN WAR IN THE CONTEXT OF FORMATION MORAL READINESS

Introduction. Military leadership is the process of influencing personnel, which is carried out by a military leader on the basis of his authority, competence, values, character and motivation, with the aim of achieving the set goals in military activities, by maintaining trust and respect, providing a goal, directing its achievement, ensuring discipline and motivation to perform tasks. Military leadership is an important factor of combat power, national security and improvement of the Armed Forces of Ukraine as a social institution.

The problem of forming the moral readiness of military leaders to perform tasks in extreme conditions of activity is contained in the field of research of various sciences and, first of all, in the psychology of activity in special conditions. The specified problem appears as a priority for understanding the psychological mechanisms of efficiency and reliability of professional activity.

Purpose. The article determines the conceptual principles of the development of moral qualities of military leaders in the conditions of the Russian-Ukrainian war in the context of the formation of moral readiness.

Methods. The research methodology is based on the provisions of critical social theory, psychology, and social philosophy, which determine the general principles of subject-subject interaction at the institutional level of the historical development of Ukraine and its Armed Forces.

The authors used an axiological approach, with the help of which the fundamental ethical principles of leadership in the Ukrainian army were determined; comparative analysis of doctrines and concepts of leadership in the Armed Forces of Ukraine and the armed forces of NATO member states, survey and expert evaluation.

The interdisciplinary approach in combination with the method of extrapolation of the results allowed focusing considerable attention on the extreme expansion of the existing approaches to understanding the studied phenomena, and clarifying the essential aspects of social interaction underlying them.

Originality. Military leadership is an important condition for the formation of the moral readiness of military personnel to perform tasks as assigned. Morality, according to the analysis of the NATO Standards updated in 2022, is revealed as a fundamental integral quality of personnel, which underlies the ability and readiness of military personnel to perform tasks as assigned. The formation and development of the moral readiness of servicemen to perform assigned tasks are high-quality education, training and acquisition of practical experience, effective management and leadership. It is important to ensure comprehensive development and professional growth of the personality of servicemen, promotes an increase in the level of responsibility, social activity, awareness of moral and ethical norms and standards of behavior, supports the ability for self-development and the ability to promote the development of subordinate personnel.

Conclusion. The development of military leadership in the Armed Forces is a continuous, value-oriented process of improving the professional and personal competence (ability) of a serviceman at all stages of his career. Military leaders are not born, they are made by achieving excellence at the tactical, operational and strategic levels, combining motivation, training, practical training and experience.

Based on the results of the conducted research, we will outline recommendations for the implementation of a number of measures that should be implemented in the process of professional training of military personnel in order to increase the moral readiness of military personnel to perform assigned tasks.

Keywords: Armed Forces of Ukraine; leadership; leadership qualities; values of the Armed Forces of Ukraine; moral qualities; moral readiness; psychological readiness; Russian-Ukrainian war; military psychology; military ethics.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.
The authors declare that they have no conflict of interest.

Дата надходження рукопису/Date of receipt of the manuscript: 11.12.23.
Дата прийняття рукопису/Date of acceptance of the manuscript: 02.01.24

© 2024. This work is under an open license [CC BY-NC 4.0](#).

Мгалоблішвілі А. Д. аспірант кафедри
теоретичної та практичної психології
Національного університету
«Львівська політехніка»
<https://orcid.org/0000-0002-8289-3759>

ПРОФІЛАКТИКА ЗАЛЕЖНОСТІ ВІД СОЦІАЛЬНИХ МЕРЕЖ У МОЛОДІ: ПСИХОЛОГІЧНІ РЕКОМЕНДАЦІЇ

У статті проведений теоретичний аналіз проблеми психопрофілактики та корекції Інтернет-залежності у молодих людей. Запропоновано схему профілактики Інтернет-залежності. Описано рекомендації щодо попередження та психопрофілактики залежності від соціальних мереж. Зазначено, що способи подолання Інтернет залежності повинні мати соціально-психологічний напрям який скоректує недоліки поведінки залежної особистості.

Ключові слова: соціальна мережа; надмірна залученість; Інтернет; Інтернет залежність; психологічне благополуччя; психологічна профілактика; психологічна корекція; молодь.

Вступ. Глобалізація сучасного суспільства призводить до того, що Інтернет платформа стала однією з важливіших частин життя сучасної особистості, стає більш важливим вивчення впливу Інтернету на людство. За останні роки все більшої популярності набувають сайти соціальних Інтернет мереж. Зазначимо, що найпоширенішим користувачами соціальних Інтернет мереж, котрі надмірно залучені у віртуальні додатки є молодь, адже соціальна мережа стала одним із способів соціалізації особистості (віртуальна соціалізація). Інтернет змінив способи соціалізації, навчання та спілкування молоді, що повпливало на їх соціальне, психологічне та фізичне здоров'я та психологічне благополуччя. Завдяки можливості доступу до Інтернету з будь-якого місця та у будь-який час у поєднанні з величезною різноманітністю Інтернет діяльності, якою займається молодь (публікування посту, спілкування в чаті, перегляд стрічки новин та перегляд контенту), виникли питання залежної поведінки від Інтернету. Термін Інтернет-залежність часто використовується для опису компульсивного використання Інтернету, схожій клінічно діагностованій поведінковій залежності та залежності від вживання психоактивних речовин. Терміни, які використовуються у літературі для опису Інтернет-залежності є «патологічне використання Інтернету», «проблемне використання Інтернету», «надмірне використання Інтернету» та «компульсивне

використання Інтернету», «Інтернет адикція», «кіберзалежність» тощо.

Мета статті – проаналізувати сучасні дослідження психопрофілактики і психокорекції Інтернет залежності та розробити рекомендації психопрофілактики надмірного використання соціальних мереж серед молодого покоління.

Теоретичне підґрунтя. Вплив соціальних мереж на життя людини описуються в працях: К. Янг, Д. Гринфілд, А. Войскунского, С. Вассермана, Б. Веллманом. Проблему реабілітації осіб, які мали Інтернет залежну поведінку вивчали: В. Нікітін, О. Змановська, П. Павленюк, М. Фірсова, В. Москаленко, Б.Наумова. Психопрофілактику та психокорекцію Інтернет залежності розглядали: Анвар Н., Симамуна Ф., Чен С. А., Ли Х. Л., Юна В. Б., Чой С., Кусс Д., Ю., Шортер Г. В.

Інтернет залежність можна визначити як надмірне використання віртуального простору, яке погіршує психологічний стан людини, а також її навчальної чи професійної та соціальної взаємодії (Ко С. Н., Yen J. *et al.*, 2007). У літературі не визначено єдиного погляду, щодо того чи люди є залежними від самого Інтернету або від діяльності, що здійснюється в Інтернет середовищі та чи слід використовувати термін Інтернет-залежність або надмірна залученість до конкретних онлайн діяльностей (онлайн-азартні ігри, скролінг, перегляд еротичного контенту). Наприклад, Девіс Р. А. визначає кіберсексуальну залежність яку один з видів

залежностей від Інтернету (Dalbudak E., Evren C., et al., 2015).

У цій статті ми використовуємо термін «Інтернет залежність» для визначення надмірної залученості соцмережами та залежної поведінки, пов'язаної з Інтернетом.

Британський Інститут біології «Biologist» (автор Арік Сігман) опублікував результати дослідження впливу соціальних мереж на здоров'я людини. Було виявлено, що надмірне захоплення соціальними мережами може впливати на здоров'я через нестачу реального спілкування людьми. Ця нестача спілкування може негативно впливати на роботу імунної системи, гормональний дисбаланс, роботу артерій і процеси мислення, що в довгостроковій перспективі підвищує ризик появи таких хвороб, як рак, серцево-судинні захворювання і слабоумство (Кочарян Н. І. Гущина. К., 2011).

Надмірна залученість віртуальними платформами є однією з головних проблем сучасного суспільства. Через віртуальне спілкування особистості стало важче комунікувати з реальними людьми, все частіше зустрічається соціофобія. Ще одна проблема соцмереж, що більшість людей, видають себе в мережі за того, ким у реальному житті не є. Великий обсяг інформації та його доступність призводить до того, що людина примітивно споживає контент з соцмереж, який не потребує важкого мисленого та творчого пошуку (наприклад, студенти звертаються до бази даних Інтернету в процесі підготовки наукових і курсових робіт, переважаючим є примітивне копіювання та плагіат роботи з мережі). Варто зазначити про ризики для фізичного здоров'я користувача мережі, яке теж має наслідки для психологічного благополуччя. Збільшується гіподинамія, людина годинами сидить у приміщенні зі смартфоном. Це призводить до соматичних патологій. Також медики визнали розповсюдження «синдрому офісу», який характеризується депресією й постійною втомою у людей, що працюють за гаджетами (Davis R. A., 2001).

Юнаки перебувають у стадії становлення, коли формуються цінності та стандарти. У них найвищий рівень поширеності Інтернет-залежності (Smahel D.,

et al. 2009), цієї причини профілактичні програми мають бути реалізовані у шкільному та студентському середовищі (Jang M. H., Ji E. S., 2012). Студенти є другою групою, на якій слід зосередити увагу з профілактики Інтернет залежності.

К. Янг звертає увагу на профілактику Інтернет залежності на роботі для співробітників, які мають регулярний доступ до Інтернету, оскільки регулярний доступ до Інтернету може бути фактором ризику розвитку Інтернет залежності (Young K., 2010). Підвищений ризик Інтернет залежності є особи які мають специфічні біопсихосоціальні фактори та фактори пов'язані з моделями використання Інтернету. Можемо виділити такі фактори ризику Інтернет залежності які зазначені у літературі:

1. Психопатологічні фактори (Ko C. H., Yen J. Y., et al. 2009; Chen C. A., et al. 2013): депресивні та тривожні розлади, соціофобія, вживання психоактивних речовин, СДВГ обсесивно-компульсивні симптоми.

2. Особистісні характеристики (Blachnio A., Przepiorka A., 2015; Dalbudak E., Evren et al. 2015; Lu D. W., Wang J. W., 2010) гіперактивність та імпульсивність, високий пошук новизни і низька залежність від винагороди, невротизм, низька емоційна стабільність, ворожість, або низький рівень самоконтролю і саморегуляції.

3. Фізіологічні характеристики (Lu D. W., Wang J. W., Huang A. C. W., 2010): більш сильний об'єм крові, пульс і дихальна реакція, а також більш слабка периферична температура.

4. Моделі використання Інтернету (Chen C. A., Lee H. L., Yuan W. B., 2013, Donati M. A., Chiesi F., Ammannato G., Primi C., 2015): велика кількість годин проведених в Інтернеті, участь у різних відеоіграх або надмірне використання Інтернету у вихідні дні.

5. Соціально-демографічні фактори Shek D. T., Ma H. K., Sun R. C., 2011, Alavi S. S., et al. 2012): стать та економічне благополуччя сім'ї.

6. Поточна ситуація (Zhou N., Fang X.-Y., 2015): самотність та стрес, приналежність до однолітків з нижчим рівнем соціального визнання або молодим людям, які

перебувають у класі з вищим рівнем Інтернет залежності.

Запобігання Інтернет-залежності можна розділити на чотири основні сфери:

1. Пов'язані з використанням Інтернету (зниження очікуваного позитивного результату від використання Інтернету, самоконтроль, самоефективність або утримання від онлайн-залежності та здатність розпізнавати дезадаптивні думки, пов'язані з залежною поведінкою) (Peng W., Liu M., 2010).

2. Пов'язані зі стресом та емоціями (особливо розвиток індивідуальних стратегій подолання поліпшення здатності регулювати та обробляти емоції. Зменшення ворожості, заохочення позитивних якостей особистості і підвищення самооцінки) (Li X., Li D., Newman J., 2013).

3. Пов'язані з міжособистісними ситуаціями (зниження міжособистісної чутливості, посилення емоційного інтелекту, зміцнити правила справедливості та толерантності всередині групи, а також здатність спілкуватися віч-на-віч і проводити групові заходи та заходи у вільний час з однолітками) (Ko, Ko C. H., Yen J. Y., *et al.* 2009).

4. Пов'язані зі щоденним режимом та використанням вільного часу (дотримання режиму сну, проведення групових занять та заходів у вільний час та заохочення участі, захоплююча здорова діяльність) (Chen C. A., Lee H. L., Yuan W. B., 2013).

Алаві С. С. визначає, що найбільш поширена форма профілактики Інтернет залежності заснована на наданні базової інформації про Інтернет залежність з фокусуванням на фактичну інформацію про її негативні наслідки (Alavi S. S., *et al.* 2012). Наприклад, викладачі запрошують експертів провести студентам презентацію про Інтернет залежність та дати кілька порад про те, як контролювати використання Інтернету. Турецькі вчені, досліджували вплив програми однолітків на контрольну та експериментальну групи з 825 учнів у школах Туреччини (Korkmaz M., Kiran-Esen B., 2012). Майбутні однолітки активісти відвідали 10-годинну освітню програму, щоб навчитися інформувати своїх однолітків на двох 40-хвилинних лекціях про Інтернет, Інтернет-залежність та типи онлайн додатків

з потенціалом безпеки та ризику. За результатами дослідження партнерська програма виявилася корисною для студентів, які відвідали лекцію. Використання ними Інтернету зробило позитивний вплив у порівнянні з членами контрольної групи.

Соціальна мережа задовольняє потребу молоді бути цікавим, важливим, популярним. Коментарі із соціальних мереж у молоді формують образ власного «Я», який часто буває спотворений, оскільки зворотні зв'язки упереджені, надана інформація характеризується як нереалістична (Белоліпцева О.В., 2014).

Передумовами для виникнення Інтернет залежності є (А. Б. Кочарян, Н. І. Гущина. К., 2011):

- Фрустрація яка пов'язане з самопізнанням, визначенням свого місця у суспільстві, процеси саморозвитку і самовдосконалення;
- Відчуття свободи, оскільки простір в Інтернеті анонімний;
- Нездатність отримати бажане відчуття і необхідне спілкування, у разі їх обмеженості;
- Проблеми у сім'ї (гіперпротекція, емоційна дистанція, емоційна холодність);
- Схильність до антисоціальних стратегій поведінки, емоційна відстороненість; низька комунікативна компетентність.

Зазначено, що Інтернет залежність виникає в особистості швидше, ніж залежність від інших типів залежностей (алкоголю, тютюну і азартних ігор). Інтернет залежність набувається протягом шести місяців після першого початку використання Інтернет у переважної більшості людей (Бугайова Н. М., Цап В. Й, 2010).

Отже, розробка ефективних психологічних програм та рекомендацій у проблемі профілактики Інтернет адикції серед молоді дозволяє позитивно вирішувати проблему залежності.

Методи дослідження. Теоретичні: теоретичний аналіз Інтернет залежності та психопрофілактики залежності від соцмереж, узагальнення. Емпіричні: розроблене авторське анкетування.

Результати та обговорення. У нашому дослідженні, яке проводилось у форматі онлайн опитування у Google Forms за допомогою розробленої анкети та

психодіагностичних методик (з червня 2023 по вересень 2023), ми досліджували вплив соціальних мереж на психологічне благополуччя молоді особистості. У дослідженні прийняли участь користувачі соціальних мереж (Facebook, Instagram, Telegram) та студенти Національного університету «Львівська політехніка». Встановлено, що 75% користувачів у віці від 18 до 35 років проводять в Інтернеті щоденно від 3 до 5 годин, ще 30% сидить в мережі по 4-6 годин. Така кількість вільного часу проведеного в Інтернеті призводить до надмірного захоплення, а часто до Інтернет залежності. Можна виділити основні ознаки, які вказують на залежність особистості від соціальних мереж:

1. Потреба переглядати повідомлення у соціальних мережах та бути завжди на зв'язку;

2. Велика кількість вільного часу проведеного у соціальній мережі, ніж користувач планував до цього;

3. Гостре бажання регулярно оновлювати новин у стрічці соціальних мереж, обговорювати з друзями всі новини, фотографувати себе скрізь і всюди, частіше викладати нові фото;

4. Спілкування з друзями відбувається он-лайн через соціальну мережу;

5. Додатки є альтернативою іншим повсякденним справам;

6. Виникає роздратування, якщо не має доступу до Інтернет мережі.

7. Виникають проблеми з фізичним станом та сном.

8. Переважання негативних психічних станів (тривога, депресія, страх).

У дослідженні було виявлено, що молодь часто проявляють перелічені ознаки залежності від соціальних мереж. Варто відзначити симптоми надмірної залученості соціальними мережами у особистості:

1. Психологічні симптоми:

- Відчуття ейфорії чи піднесеності під час відвідування соціальної мережі;
- Нездатність зупинити роботу за смартфоном;
- Все більша кількість часу, що проводиться он-лайн;
- Ігнорування друзів та сім'ї;

- Відчуття порожнечі, депресії та роздратованості коли немає доступу до мережі;

- Перекладання повсякденних турбот на родичів чи членів сім'ї;

2. Фізичні симптоми:

- Зап'ястний тунельний синдром – оніміння та зниження чутливості пальців через утиснення нерву, що з'єднує їх із зап'ястям;

- Сухі очі;

- Головні болі;

- Болі у спині;

- Нерегулярне харчування – відсутність апетиту чи прийом їжі з переглядом смартфона;

- Недотримання гігієни;

- Розлади сну.

За допомогою Інтернету особистості стало легше замінювати свою реальність. Повсякденні проблеми, стреси, психологічні комплекси та травми, конфлікти які переживає особистість у реальному житті, щоб облегшити свій стан людина занурюється у віртуальне середовище де намагається втекти від реальних обставин. Віртуальний світ може використовуватися як спосіб компенсації. Соціальна мережа дає волю дій, волю вираження думок, почуттів і емоцій, що у реальному житті найчастіше не можливо реалізувати (Beard K. W., Wolf E. M., 2001).

Занурення у соціальні мережі часто буває через нудьгу, прокрастинацію, бажання отримати позитивні емоції, яких не вистачає в реальному житті. Важливо відслідкувати причинно-наслідковий зв'язок, чому людині подобається проводити вільний час у соціальних мережах. Варто з'ясувати в який момент людина відкриває соціальні мережі, після яких або перед якими справами вона це робить. Необхідно простежити, чи є певний мотив, після якого одразу хочеться переглянути соціальні мережі. Які відчуття залишаються після відвідування соціальні мережі, які потреби задоволенні (відволікання від чогось, зниження тривоги, прокрастинація).

Зазначимо, що соціальні мережі мають позитивний та негативний потенціал, це викликає занепокоєння та необхідність у здійсненні соціального контролю за

поведінкою окремих людей та психологічної профілактики, особливо у молодих особистостях, які сформували залежність від соціальних мереж.

Профілактика Інтернет залежності в цілому не відрізняється від профілактики інших видів залежної поведінки. Важливим фактором профілактики є емоційна обстановка в сім'ї і духовний зв'язок між її членами. Ймовірність розвитку залежності менше, якщо людина не відчуває самотності і нерозуміння з боку близьких (Chen C. A., Lee H. L., Yuan W. B., 2013).

Соціально-психологічна профілактика Інтернет залежності розуміється як комплекс заходів, спрямованих на розвиток соціально-психологічних характеристик особистості, з метою забезпечення її стійкості до залежної поведінки з формуванням навичок здорового способу життя, а також за для попередження розвитку і прогресування залежності (Бугайова Н. М., Цап В. Й., 2010). На основі аналізу психологічної літератури можемо визначити, що зміст психологічної профілактики Інтернет залежності полягає у розвитку почуття відповідальності особистості за свою поведінку, яка сприяє глибокому усвідомленню негативного перебування у мережі Інтернет (А. Б. Кочарян, Н. І. Гущина. К., 2011).

Необхідна розробка психологічних профілактичних заходів, що підвищують конкретні навички у (Y. Asieieva, O. Druz, et al. 2021):

1. Осіб, які перебувають у групі ризику Інтернет залежності (навичок, пов'язаних з використанням Інтернету, з подоланням стресу та емоцій, з міжособистісними ситуаціями та з режимом дня, використання вільного часу).

2. Для близьких (навички, що сприяють тіснішим взаєминам і навички, пов'язані з контролем за використанням Інтернету).

Всі ці навички потрапляють у категорію життєвих навичок, які визначаються як група психосоціальних компетенції та навичок міжособистісного спілкування, які допомагають людям приймати обґрунтовані рішення, вирішувати проблеми, мислити критично та творчо, ефективно спілкуватися, будувати здорові стосунки, співпереживати іншим та впоратися зі своїм життям та

керувати нею здоровим та продуктивним чином (Y. Asieieva, O. Druz, et al. 2021).

Говорячи про психологічну профілактику Інтернет залежності можемо розділити її на первинну, вторинну та третинну. Первинна психологічна профілактика повинна включати систему просвітницьких та пізнавальних заходів запобігання виникнення та впливу факторів ризику розвитку Інтернет залежності. Вона спрямована на впровадження у системі освітніх і профілактичних заходів для запобігання появі різних видів небезпечної поведінки на ранніх стадіях розвитку залежності. Первинна профілактика спрямовує свої зусилля на збереження та розвиток умов, які повинні сприяти збереженню життя молодого покоління та запобігати негативному впливу на нього з боку соціального та природного середовища (Y. Asieieva, O. Druz, et al. 2021)

Слід зазначити, що профілактика залежної поведінки повинна здійснюватися в усіх сферах діяльності життя особистості (сім'я, освітнє середовище, соціальне життя). Важливим компонентом первинної профілактики є діагностика, яка включає в себе вивчення особистісних особливостей особистості, що можуть вплинути на формування Інтернет залежності (підвищена тривожність, нездатність до співчуття, алекситимія, низька стресостійкість, нестійка «Я-концепція», сором'язливість, підвищений егоцентризм, низьке сприйняття соціальної підтримки, уникнення стратегія в подоланні різних аспектів життя) (Y. Asieieva, O. Druz, et al. 2021). Ця діяльність має запобігти подальшому можливому виникненню різних розладів у поведінці.

Найбільш поширені методом вторинної профілактики є психологічна консультації, арт-терапія, допомога в соціально-психологічній адаптації, індивідуальна та групова бесіди, громадські та освітні заходи, соціально-психологічні тренінги.

Третинна профілактика пов'язана з процесами адаптації, реабілітації та ресоціалізації спрямована на реконструкцію соціокультурного середовища для різних категорій клієнтів, допомога в спілкуванні, навчання до відновлення соціальних зв'язків або адаптація в соціальному житті. Ця профілактика залежності від соціальних

мереж має включати комплекс заходів спрямованих на запобігання переходу прояву поверхневої залежності від більш важких стадій (Y. Asieieva, O. Druz, *et al.* 2021) Така профілактика найчастіше орієнтована на індивідуальну роботу із залежними особами (соціально-психологічному навчанні, індивідуальні консультації, методика заборони та покарання тощо). Третинна профілактика дає можливість процесу ресоціалізації особистості. У випадку Інтернет-залежності ресоціалізація розуміється як повернення з віртуального простору до нормального процесу життя (повернення до навчання, спорту, музики, прогулянок, до справжніх друзів). Тому при третинній профілактиці придбання навички адаптації до реального соціального середовища стає особливо важливим, а іноді вимагає залучення спеціалістів.

В цілому засоби психопрофілактики Інтернет залежності можна розділити на інформаційні (доповіді, лекції, семінари, семінари, круглі столи, конференції, консультації) і розвивальні (груп дискусія, арт-терапія, рольова гра, психодрама, методи невербальної взаємодії, навчання, бізнес-технології) (Y. Asieieva, O. Druz, *et al.* 2021).

Основними засобами психокорекції залежних від соціальних мереж є: психологічна підтримка; навчання (гнучкість, позитивне мислення, освіта розвитку в контексті життєвих перспектив особистості: асоціація, толерантність і опір стресу, формування раціональних установок, транзакційний аналіз (розвиток его-стану «Дорослого»); символічна драма; музикотерапія, арт-терапія, тощо) (Ko, Ko C. H., Yen J. Y., *et al.*, 2009).

Шляхи подолання віртуальної залежності повинна мати соціально-психологічне спрямування на: корекцію недоліків поведінки; зміна життєвої програми таким чином, щоб особистість була здатна задовольнити свої потреби, зосереджуючись не на віртуальне середовище, а на навколишню реальність; розвиток умінь встановлювати конструктивні стосунки з іншими; витісняючи перебування у соціальних мережах від провідної діяльності; нормалізація емоційного реагування на труднощі життєвих ситуацій (Jang M. H., Ji E. S, 2012).

На основі теоретичного аналізу та обробки результатів дослідження можемо виділити основні причини виникнення Інтернет залежності у молодих людей:

1. Складні життєві ситуації, психологічна травма, психологічні комплекси та бар'єри внаслідок яких особистість «втікає» з реального світу та занурюються у віртуальне середовище;

2.Порушення соціальної адаптації, проблеми стосунків у родині та з однолітками мають негатив вплив на емоційне благополуччя, починають відчувати почуття самотності, дефіцит уваги, тривога, що призводять до зниження самооцінки та впевненості у собі, відсутність інтересів, хобі;

3. Несформовані або низькі навички комунікації з іншими людьми у реальному середовищі.

Основними напрямками психологічної профілактики надмірної залежності від соцмереж є (Ko C. H., *et al.*, 2007):

- Інформування молоді про механізми впливу мережі Інтернет на особистість, причини, клінічні прояви, методи діагностики та наслідки Інтернет залежності;

- Формування у особистості стратегій високо-функціональної поведінки та внутрішньо особистісних мотивів і системи цінностей, відповідних здоровому способу життя;

- Розвиток стійкості до негативних соціальних впливів та особистісних ресурсів і навичок досягнення поставлених цілей в реальному житті;

- Розширення кола альтернативної до залежної поведінки діяльності.

Нами було розроблено та описано психологічні рекомендації щодо попередження та профілактики Інтернет залежності та залежності від соціальних мереж у молодих особистостей:

1. Після пробудження від нічного сну, не варто починати день від перегляду новин у соціальній мережі. Звичка після сну переглядати соціальні мережі негативно впливає на настрій, увагу та зосередженість впродовж дня. Тому ранок варто починати з ранкових процедур, сніданку, реального спілкування з близькими. Після цього можна переглянути новини у соціальній мережі.

2. Дотримуватися часових обмежень при використанні соціальних мереж. Встановити ліміт активності у соціальних мережах (20 – 30 хв. на день). Надмірне використання соціальних мереж продукує зниження фізичної активності, погіршуються встановлення та підтримка відносин у реальному житті.

3. Вимкнути сповіщення від додатків. Це знизить ймовірність спроб фокусування від смартфона, тому не буде потреби постійно переглядати оповіщення. Влаштувати дні без соціальних мереж, залишаючи лише функцію телефону. Не використовувати смартфон там, де можна без нього обійтися (під час їжі, прогулянки, коли спілкуєтесь з друзями тощо).

4. Інформація яка була опублікована в Інтернеті, залишається там назавжди. Тому для власної медіабезпеки не варто ділитись конфіденційною інформацією. (Кеш даних, скріншоти, запису екрану можуть використовуватись з метою шахрайства та медіабулінгу). Віртуальні друзі не завжди є тими хто зображений на фото, тому з малознайомими людьми на віртуальних платформах не варто ділитись особистою інформацією.

5. Переживання щодо кількості «лайків» на постах, призводить до того, що молоді користувачі приділяють багато вільного часу для обдумування та корекції своїх публікацій, щоб отримати схвалення від інших. Часто через це виникають тривожні стани, стрес та проблеми з самооцінкою.

6. За годину до сну залишати телефон поза спальні. Не лягати у ліжку з телефоном та переглядати соціальні мережі. Встановлено, що користувачі соціальних мереж часто віддають перевагу використовувати смартфон перед сном, цей час затягується на багато більше, ніж вони планували до цього. Систематичне безсоння, пізні засинання виснажує нервову систему, негативно впливає на психологічне благополуччя.

7. Видалити додатки соціальних мереж які не використовуються. Так як наші опитані використовують більше трьох додатків, перевірка кожного з них займає більше часу, тобто глибшого занурення в он-лайн платформи.

8. Вибирати контент та новини під власні інтереси. Блокувати рекламу. Постійне споживання та порівняння з іншими негативно відображаються на власному самосприйнятті.

9. Не порівнювати з іншими. Не варто порівнювати власне життя та життя яке публікують у соціальних мережах інші. Щасливі фотографії, ідеальні пости, бездоганна зовнішність у сторіз соціальних мереж, можуть бути тільки для соціальних мереж, у реальному житті може бути зовсім по іншому.

10. Знайти улюблену справу якою би займалися у вільний час. Щоб самовиразитись, самоудосконалюватись, розвивати власні здібності, улюблена справа стане саме тим поштовхом який потрібен для задоволення власних потреб. Коли людина чимось зайнята та це заняття їй подобається, часу на соціальні мережі не вистачає. Також завдяки хобі можна знайти однодумців, бути причетним до спільноти та більш комунікувати у реальному житті з іншими. Читати цікаві книги, малювати, спілкуватися з рідними/друзями, зустрічатися з ними, грати в настільні ігри, займатися спортом, подорожувати.

11. Провести самоаналіз соціально-мережевого досвіду. Самоаналіз дозволяє користувачам передивитись власний профіль та переглянути як їхня он-лайн активність впливає на життя та відчуття психологічного благополуччя. Скільки вільного часу та енергії витрачається, викликає тривогу та зниження настрою, неможливість перевірити оновлення або невідповідність зворотного зв'язку на публікації очікуванням користувачів, що є проявом негативного впливу соціальних мереж на психологічний стан. Встановити та описати функціональне значення соціальних мереж для себе та дотримуватись цього призначення.

12. Замість того, щоб витрачати час на соціальні мережі, влаштувати собі невеличку прогулянку на свіжому повітрі. Кожний день новий маршрут. Це корисно для здоров'я, підіймає настрій, дарує нові враження.

13. Позитивне мислення та позитивне самоприйняття. Соціальні мережі часто провокують порівнювати себе з іншими, за цим слідує погіршений настрій та негативне світосприйняття, так як порівняння частіше

буде негативним, тому що в однієї людини не так як в інших. Тому варто зосереджуватись на позитивних думках про себе та інших, це дасть внутрішній поштовх для самовдосконалення та самореалізації.

Вище зазначене дає можливість розробити схему для зниження рівня надмірної залученості соціальними мережами:

1. Усвідомлення та прийняття залежності від соціальних мереж.
2. Бажання змінити своє життя.
3. Розвиток та формування нових звичок, самоконтроль та самодисципліна.

Слід зазначити, залежність від соціальних мереж закриває незадоволені внутрішні потреби. Визначивши та усвідомивши, яку потребу задовольняє ця залежність (наприклад, самоствердження завдяки лайкам, втеча від себе і самотності), можна ефективно вирішити ці проблеми.

Висновки. Беручи до уваги наукові розробки в галузі аналізу ситуації поширеності Інтернет залежності в Україні порівняно з іншими видами залежності (алкоголізм, наркоманія, патологічна ігроманія), ця проблема вивчена недостатньо, а закономірності формування, причини та умови, діагностичні критерії та етапи мало досліджені. Також питання методів лікування, засобів корекції та профілактики цієї залежності є недостатньо розкриті. Варто зазначити, що бракує інформації щодо Інтернет залежності серед більшості користувачів Інтернету в Україні.

Своєчасно здійснення психопрофілактичних та психокорекційних заходів дадуть позитивний результат, сприятимуть процесу подолання залежності від соціальних мереж, для особи які схильні до Інтернет залежності буде піддаватися цілеспрямованому впливу та запобіганню виникнення відповідних негативних тенденцій.

Молодь використовує різноманітну інформацію віртуального контенту (соціальні мережі, сайти, групи), що містять інформацію, яка буває небезпечна для їх психологічного здоров'я, психічного розвитку та формування особистості. Інформаційна віртуальна платформа стає все більш неконтрольованою та відсутність необхідного рівня критичного мислення серед молоді (розвитку і процес інтенсивного

особистісного зростання є нормами для вікової групи) має негативний потенціал для особистості.

Високий рівень довіри до інформації з Інтернету, віртуальна платформа стала базою для розповсюдження пропаганди та чуток. Активно використовуються психотехнології впливу на свідомість, особливо, молодих користувачів Інтернет мережі (маніпулювання фактами та упереджені новини, яскрава риторика), включаючи різні технології сайту (звук, відео тощо).

Крім зазначених вище причин Інтернет залежності, на цьому фоні зростає кількість Інтернет-залежностей у молодіжному середовищі щороку, за даними ЮНІСЕФ, близько 20% користувачів у світі залежать від Інтернету.

Отримані результати дослідження дозволяють зробити висновок про значущість такої властивості Інтернету, як невизначеність. Залежна особистість задовольняє потребу у користуванні Інтернетом набуває патологічного характеру через підвищену чутливість залежних людей до обмежень. Другою причиною Інтернет залежності є емоційна потреба підтримувати та сприймати Інтернет як середовища, яке може забезпечити цю підтримку, на відміну від реального соціального середовища, де отримати таку підтримку набагато складніше. За допомогою Інтернету особистість задовольняє свої базові потреби:

1. Соціальні – у спілкуванні, любові, визнанні;
2. Пов'язані з розвитком особистості – у пізнанні, розумінні, самореалізації.

Соціальні мережі є не тільки потужним агентом вторинної соціалізації, але й виграють конкуренцію у соціальних інститутів, які реалізують первинну соціалізацію, тому що, цьому сприяє динаміка сучасного життя. Постійне перебування в мережі Інтернет негативно позначається на процесі соціальної адаптації особистості через скорочення безпосередніх соціальних взаємодій з людьми, зміни у спілкуванні з друзями й близькими, розвиток депресивного стану. Найчастіше причиною Інтернет-залежності є негармонійні сімейні стосунки, відсутність підтримки і порозуміння з боку близьких людей.

Отже, можемо визначити основними засобами психокорекції залежних від соціальних мереж є: психологічна підтримка; навчання (гнучкість, позитивне мислення, освіта розвитку в контексті життєвих перспектив особистості: асоціація, толерантність і опір стресу, формування раціональних установок, транзакційний аналіз (розвиток его-стану «Дорослого»); символічна драма; музикотерапія, арт-терапія, тощо.

Підсумовуючи вище зазначене, проблема профілактики Інтернет залежності в Україні є мало досліджуваною та суперечливою. Тому потребує подальших ґрунтовних досліджень та розробки психокорекційних та психопрофілактичних програм для роботи зі школярами, студентами та групами ризику залежності від соціальних мереж.

Список використаної літератури

1. Белоліпцева О.В., (2014) Соціально-педагогічна робота з підлітками, залежними від соціальних мереж, засобами трудотерапії. Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. / За науковою редакцією Т.І. Сущенко // Збірник Наукових праць, Запоріжжя, КПУ. Вип. 36 (89). С. 96-103.
2. Бугайова Н. М., Цап В. Й. (2010) Профілактика Інтернет-залежності в перебігу електронного навчання: збірник наукових праць. Випуск 1. Кривий Ріг: Видавничий відділ НметАУ, С.24-28.
3. Кочарян А. Б., Гущина. Н. І. (2011) Виховання культури користувача Інтернету. Безпека у всесвітній мережі: навч.-метод. посіб. С. 100.
4. Anwar N., Seemamuna F. (2015) Internet addiction as a predictor of loneliness, self esteem and satisfaction with life. *Journal of Pakistan Psychiatric Society*, 12(1), 72–73.
5. Alavi S. S., Ferdosi M., Jannatifard F., Eslami M., Alaghemandan H., Setare M. (2012). Behavioral addiction versus substance addiction: Correspondence of psychiatric and psychological views. *International Journal of Preventive Medicine*, 3(4), 290–294.
6. Beard K. W., Wolf E. M. (2001). Modification in the proposed diagnostic criteria for Internet addiction. *CyberPsychology & Behavior*, 4(3), 377–383.
7. Chen C. A., Lee H. L., Yuan W. B. (2013). Discussion on adolescent Internet addiction counseling strategies through DEMATEL. *International Journal of Modern Education and Computer Science*, 5(6), 9–16.
8. Chou C., Hsiao M. C. (2000). Internet addiction, usage, gratifications, and pleasure experience – The Taiwan college students' case. *Computers & Education*, 35(1), 65–80.
9. Dalbudak E., Evren C., Aldemir S., Taymur I., Evren B., Topcu M. (2015). The impact of sensation seeking on the relationship between attention deficit/hyperactivity symptoms and severity of Internet addiction risk. *Psychiatry Research*, 228(1), 156–161.
10. Davis R. A. (2001). A cognitive-behavioral model of pathological Internet use. *Computers in Human Behavior*, 17(2), 187–195.
11. Donati M. A., Chiesi F., Ammannato G., Primi C. (2015). Versatility and addiction in gaming: The number of video-game genres played is associated with pathological gaming in male adolescents. *Cyberpsychology, Behavior & Social Networking*, 18(2), 129–132.
12. Huang R., Lu Z., Liu J. J., You Y. M., Pan Z. Q., Wei Z., He Q., Wang Z. Z. (2009). Features and predictors of problematic Internet use in Chinese college students. *Behaviour & Information Technology*, 28.
13. Jang M. H., Ji E. S. (2012). Gender differences in associations between parental problem drinking and early adolescents' Internet addiction. *Journal for Specialists in Pediatric Nursing*, 17.
14. Jie G., Xinguang C., Jing, Z., Fang L. I., Dunjin Z., Zengzhen W. (2009). Adolescent addictive internet use and drug abuse in Wuhan, China. *Addiction Research & Theory*.
15. Ko, Ko C. H., Yen J. Y., Chen C. S., Yeh Y. C., Yen C. F. (2009). Predictive values of psychiatric symptoms for Internet addiction in adolescents: A 2-year prospective study. *Archives of Pediatrics and Adolescent Medicine*, 163(10).
16. Korkmaz M., Kiran-Esen B. (2012). The effects of peer-training about secure Internet use on adolescents. *Turkish Psychological Counseling & Guidance Journal*, 4(38), 180.
17. Kuss D. J., Shorter G. W., van Rooij A. J., van de Mheen D., Griffiths M. D. (2014). The Internet addiction components model and personality: Establishing construct validity via a nomological network. *Computers in Human Behavior*, 39, 312–321.
18. Li X., Li D., Newman J. (2013). Parental behavioral and psychological control and problematic Internet use among Chinese adolescents: The mediating role of self-control. *Cyberpsychology, Behavior & Social Networking*, 16(6), 442–447.
19. Peng W., Liu M. (2010). Online gaming dependency: A preliminary study in China. *Cyberpsychology, Behavior & Social Networking*, 13(3), 329–333.
20. Smahel D., Vondráčková P., Blinka L., Godoy-Etcheverry S. (2009). Comparing addictive behavior on the Internet in the Czech Republic, Chile and Sweden. In Cardoso G., Cheong A., Cole J. (Eds.), *World wide Internet: Changing societies, economies and cultures*. Macau, China: University of Macau. P. 544–582.

21. Wu X. H., Chen X. G., Han J., Meng H., Luo J. H., Nydegger L., Wu H. R. (2013). Prevalence and factors of addictive Internet use among adolescents in Wuhan, China: Interactions of parental relationship with age and hyperactivity-impulsivity. *PloS One*, 8(4), P. 1782.
22. Y. Asieieva, O. Druz, H. Kozhyna, I Chernenko (2021). Cyber-addiction psychoprophylaxis program for young generation of Ukraine. *Amazonia Investiga*. 10 (40), 17-28.
23. Young K. (2010). Policies and procedures to manage employee Internet abuse. *Computers in Human Behavior*, 26(6), 1467–1471.
24. Zhou N., Fang X.-Y. (2015). Beyond peer contagion: Unique and interactive effects of multiple peer influences on Internet addiction among Chinese adolescents. *Computers in Human Behavior*, 50, 231–238.

References

24. Bieloliptseva O.V., (2014) Sotsialno-pedahohichna robota z pidlitkami, zalezhnymy vid sotsialnykh merezh, zasobamy trudoterapii. Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh. [Social and pedagogical work with teenagers addicted to social networks, means of occupational therapy. Pedagogy of creative personality formation in higher and secondary schools.] / *Za naukovoju redaktsiieiu T.I. Sushchenko // Zbirnyk Naukovykh prats, Zaporizhzhia, KPU. Vyp. 36 (89). S. 96-103.* (in Ukrainian)
25. Buhaiova N. M., Tsap V. Y. (2010) Profilaktyka Internet-zalezhnosti v perebihu elektronnoho navchannia: zbiryk naukovykh prats. Vypusk 1. [Prevention of Internet addiction in the course of e-learning: a collection of scientific papers. Issue 1.] *Kryvyi Rih: Vydavnychi viddil NmetAU, S.24-28.* (in Ukrainian)
26. Kocharian A. B., Hushchyna. N. I. (2011) Vykhovannia kultury korystuvacha Internetu. Bezpeka u vsesvitnii merezhi: navch.-metod. posib. [Education of Internet user culture. Security in the World Wide Web: educational method. Manual] S. 100. (in Ukrainian)
4. Anwar N., Seemamuna F. (2015) Internet addiction as a predictor of loneliness, self esteem and satisfaction with life. *Journal of Pakistan Psychiatric Society*, 12(1), 72–73.
5. Alavi S. S., Ferdosi M., Jannatifard F., Eslami M., Alaghemandan H., Setare M. (2012). Behavioral addiction versus substance addiction: Correspondence of psychiatric and psychological views. *International Journal of Preventive Medicine*, 3(4), 290–294.
6. Beard K. W., Wolf E. M. (2001). Modification in the proposed diagnostic criteria for Internet addiction. *CyberPsychology & Behavior*, 4(3), 377–383.
7. Chen C. A., Lee H. L., Yuan W. B. (2013). Discussion on adolescent Internet addiction counseling strategies through DEMATEL. *International Journal of Modern Education and Computer Science*, 5(6), 9–16.
8. Chou C., Hsiao M. C. (2000). Internet addiction, usage, gratifications, and pleasure experience – The Taiwan college students' case. *Computers & Education*, 35(1), 65–80.
9. Dalbudak E., Evren C., Aldemir S., Taymur I., Evren B., Topcu M. (2015). The impact of sensation seeking on the relationship between attention deficit/hyperactivity symptoms and severity of Internet addiction risk. *Psychiatry Research*, 228(1), 156–161.
10. Davis R. A. (2001). A cognitive-behavioral model of pathological Internet use. *Computers in Human Behavior*, 17(2), 187–195.
11. Donati M. A., Chiesi F., Ammannato G., Primi C. (2015). Versatility and addiction in gaming: The number of video-game genres played is associated with pathological gaming in male adolescents. *Cyberpsychology, Behavior & Social Networking*, 18(2), 129–132.
12. Huang R., Lu Z., Liu J. J., You Y. M., Pan Z. Q., Wei Z., He Q., Wang Z. Z. (2009). Features and predictors of problematic Internet use in Chinese college students. *Behaviour & Information Technology*, 28.
13. Jang M. H., Ji E. S. (2012). Gender differences in associations between parental problem drinking and early adolescents' Internet addiction. *Journal for Specialists in Pediatric Nursing*, 17.
14. Jie G., Xinguang C., Jing, Z., Fang L. I., Dunjin Z., Zengzhen W. (2009). Adolescent addictive internet use and drug abuse in Wuhan, China. *Addiction Research & Theory*.
15. Ko, Ko C. H., Yen J. Y., Chen C. S., Yeh Y. C., Yen C. F. (2009). Predictive values of psychiatric symptoms for Internet addiction in adolescents: A 2-year prospective study. *Archives of Pediatrics and Adolescent Medicine*, 163(10).
16. Korkmaz M., Kiran-Esen B. (2012). The effects of peer-training about secure Internet use on adolescents. *Turkish Psychological Counseling & Guidance Journal*, 4(38), 180.
17. Kuss D. J., Shorter G. W., van Rooij A. J., van de Mheen D., Griffiths M. D. (2014). The Internet addiction components model and personality: Establishing construct validity via a nomological network. *Computers in Human Behavior*, 39, 312–321.
18. Li X., Li D., Newman J. (2013). Parental behavioral and psychological control and problematic Internet use among Chinese adolescents: The mediating role of self-control. *Cyberpsychology, Behavior & Social Networking*, 16(6), 442–447.
19. Peng W., Liu M. (2010). Online gaming dependency: A preliminary study in China. *Cyberpsychology, Behavior & Social Networking*, 13(3), 329–333.

20. Smahel D., Vondráčková P., Blinka L., Godoy-Etcheverry S. (2009). Comparing addictive behavior on the Internet in the Czech Republic, Chile and Sweden. In Cardoso G., Cheong A., Cole J. (Eds.), *World wide Internet: Changing societies, economies and cultures*. Macau, China: University of Macau. P. 544–582.
21. Wu X. H., Chen X. G., Han J., Meng H., Luo J. H., Nydegger L., Wu H. R. (2013). Prevalence and factors of addictive Internet use among adolescents in Wuhan, China: Interactions of parental relationship with age and hyperactivity-impulsivity. *PloS One*, 8(4), P. 1782.
22. Y. Asieieva, O. Druz, H. Kozhyna, I Chernenko (2021). Cyber-addiction psychoprophylaxis program for young generation of Ukraine. *Amazonia Investiga*. 10 (40), 17-28.
23. Young K. (2010). Policies and procedures to manage employee Internet abuse. *Computers in Human Behavior*, 26(6), 1467–1471.
24. Zhou N., Fang X.-Y. (2015). Beyond peer contagion: Unique and interactive effects of multiple peer influences on Internet addiction among Chinese adolescents. *Computers in Human Behavior*, 50, 231–238.

Summary

Mgaloblishvili A. D. postgraduate student of
the department Theoretical and practical psychology
National university "Lviv Polytechnic"

PREVENTION OF ADDICTION TO SOCIAL NETWORKS IN YOUTH: PSYCHOLOGICAL RECOMMENDATIONS

Abstract. *The article presents a theoretical analysis of the problem of psychoprophylaxis and psychocorrection of Internet addiction in young people. A scheme for the prevention of Internet addiction is proposed. Recommendations for the prevention and psychoprophylaxis of addiction to social networks are described.*

The purpose of the article. *Conduct a theoretical review and empirical research on Internet addiction among young people. Develop methodological recommendations for prevention of Internet addiction.*

Methods. *In the course of the study, theoretical analysis of Internet addiction, psychocorrection, and psychoprophylactic work was used. A survey on addiction to social networks was developed and conducted.*

The results. *A theoretical analysis of the problem of psychoprophylaxis and correction of Internet addiction in young people was carried out. It is noted that methods of overcoming Internet addiction should have a socio-psychological direction that corrects the shortcomings of the addicted individual's behavior. Important components of overcoming Internet addiction are the development of the ability to establish normal relationships with real people, the replacement of virtual activities with other real activities, and the normalization of emotional response to difficult life situations. Prevention of addictive behavior should be carried out in all spheres of human activity (family, educational environment, social life).*

Scientific novelty. *The main methodical recommendations for psychoprevention and psychocorrection of Internet addiction among Ukrainian youth who are active users of social networks are described and supplemented.*

Practical meaning. *The practical significance of the study is that the given recommendations can be used in the work of psychologists and social pedagogues in educational institutions to overcome and prevent Internet addiction among young people.*

Conclusions and prospects for further scientific research. *Timely implementation of psycho-prophylactic and psycho-corrective measures will give a positive result, will contribute to the process of overcoming addiction to social networks, for a person who is prone to Internet addiction will be exposed to targeted influence and prevent the emergence of relevant negative trends. The obtained research results allow us to draw a conclusion about the significance of such a property of the Internet as uncertainty. Dependent personality satisfies the need to use the Internet becomes pathological due to the increased sensitivity of addicted people to restrictions. The second reason for Internet addiction is the emotional need to support and perceive the Internet as an environment that can provide this support, in contrast to the real social environment, where it is much more difficult to get such support. Constant stay on the Internet negatively affects the process of social adaptation of the individual due to the reduction of direct social interactions with people, changes in communication with friends and relatives, and the development of a depressive state. The main means of psychocorrection of people addicted to social networks are: psychological support; training (flexibility, positive thinking, development education in the context of life perspectives of the individual: association, tolerance and resistance to stress, formation of rational attitudes, transactional analysis (development of the "Adult" ego state); symbolic drama; music therapy, art therapy, etc. Questions methods of treatment, means of correction and prevention of Internet addiction are not sufficiently revealed in scientific research. It is worth noting that there is a lack of information about Internet addiction among the majority of Internet users in Ukraine, so further research requires a more thorough analysis.*

Keywords: *social network; excessive involvement; Internet; Internet addiction; psychological well-being; psychological prevention; psychological correction; young.*

Дата надходження рукопису/Date of receipt of the manuscript: 05.01.24.

Дата прийняття рукопису/Date of acceptance of the manuscript: 25.01.24.

© 2024. This work is under an open license [CC BY-NC 4.0](#).

Олександренко К. В. доктор психологічних наук,
професор, завідувачка кафедри іноземних мов
Хмельницький національний університет
<https://orcid.org/0000-0001-9735-3715>

ФОРМУВАННЯ ЕКОЛОГІЧНОГО МИСЛЕННЯ ЗДОБУВАЧІВ В УМОВАХ ПРОФЕСІЙНОЇ ПІДГОТОВКИ

У статті на за результатами аналізу уявлень респондентів сформульовано показники вимірювання ефективності формування екологічного мислення через еко-спільноти та його моніторингу в умовах професійної підготовки. Результати дослідження дозволяють стверджувати, що утворення екологічних спільнот надає можливість заповнити дефіцит знань у царині охорони довкілля та підготувати здобувачів до вибору найменш ворожих щодо довкілля шляхів розв'язання власних проблем і задоволення власних потреб.

Ключові слова: екологічне мислення; екологічна спільнота; охорона довкілля; здобувачі; власні проблеми; власні потреби.

Вступ. Щоденна антропогенна діяльність чинить негативний вплив на компоненти природного середовища. Це насамперед забруднення ґрунтів, повітря, водних об'єктів, виснаження природних ресурсів, зникнення видів популяцій тварин, рослин, грибів [1]. А повномасштабна агресія російської федерації проти України ще більше поглиблює гостроту цієї проблеми [2].

На сьогоднішній день розвиток системи екологічної освіти має швидше за все рекомендаційний характер. Екологічна освіта вихованців дитячих садків залежить багато у чому від ініціативи окремих вихователів або керівників закладів освіти. Очікується, що у школярів екологічну культуру формуватимуть через суміжні з екологією предмети або позакласну діяльність, а у здобувачів - через їхнє залучення в екологічні проекти й акції, що їх реалізує некомерційний сектор або соціально відповідальний бізнес. Однак ця діяльність часто має безсистемний характер і полягає лише у донесенні до аудиторії теоретичних знань, а не активне просування практичних заходів екологічного спрямування, що залучають до процесу не тільки учнів, здобувачів і педагогічну спільноту, а й усі верстви населення.

Мета дослідження - визначення найактивніших студентських спільнот, які здійснюють еколого-просвітницьку роботу, а також визначенні практичної значущості їхнього створення у формуванні екологічного мислення здобувачів.

Теоретичне підґрунтя. Проблемами взаємодії людини і природи у психології досліджували О.Гагарін, С.Дерябо, Т.Євдокімова, А.Льовочкіна, В.Медведєв, В.Моляко, В.Скребець, Ю.Швалб та ін. Між тим структура екологічного мислення як психологічного феномену залишається недостатньо описаною у науковому аспекті.

Методи дослідження: контент-аналіз, інтерв'ювання.

Результати та обговорення. Варто зазначити, що екологічне мислення являє собою стійке розуміння взаємозв'язку та важливості кожного елемента екосистеми і відчуття соціальної відповідальності за свої повсякденні дії та рішення, що впливають на навколишнє середовище [3]. Усвідомлюючи масштаб забруднення довкілля і необхідність вжиття рішучих заходів, в Україні запущено національний проект «Зелена Країна» за декількома напрямками: повний аудит усіх надр та їхніх користувачів, пошук і скасування незаконно отриманих дозволів і так званих сплячих ліцензій, протидія промислового забрудненню та забезпечення екологічного контролю, водні ресурси та забезпечення українців якісною питною водою, ревіталізація Чорнобильської зони відчуження, модернізація комунальної інфраструктури та промисловості, розвиток відновлюваних джерел енергії, електротранспорту, енергоефективності, запуск системи моніторингу, звітності та верифікації викидів парникових газів у промисловості, законодавство у сфері обігу

озоноруйнівних речовин, нові правила продажу деревини. Цей проект передбачає проведення заходів, спрямованих на будівництво та модернізацію об'єктів, оснащення установ спеціалізованою технікою та обладнанням для проведення комплексу заходів із лісовідновлення та лісорозведення, приріст потужності очисних і переробних споруд тощо.

Однак важливо зазначити, що виникнення екологічних проблем багато у чому пов'язане не лише із недосконалістю технологічних процесів, а також і з дефіцитом знань у галузі охорони довкілля, відсутністю екокультури та екологічного мислення. Тому особливу увагу необхідно приділяти початковому запобіганню забруднень, змінюючи повсякденну поведінку людей. Цю позицію вже було позначено Б.Коммонером, який звернув увагу на високі екологічні витрати внаслідок технологічного розвитку, посиляючись на «чотири закони екології»:

перший закон – «усе пов'язано з усім» показує, що навіть мінімальні зміни внаслідок діяльності людини, внесені в одну екосистему, можуть призводити до негативних наслідків в інших екосистемах. Основна думка цього закону - будь-який вплив несе за собою наслідки. Наприклад, заради отримання орних земель використовують різні способи осушення боліт. Своєю чергою болота є природними фільтрами для очищення води, а їхнє осушення може призвести до зникнення річок (або обміління). Нестача вологості в заболочених місцях призводить до зниження врожайності рослинності або її знищення;

другий закон говорить про те, що в природному середовищі завжди «усе кудись дівається», тобто для кожної органічної речовини, яку виробляють організми, у природі існує фермент, здатний розкласти цю речовину. Незважаючи на це, людиною були створені синтетичні полімери, які розкладаються понад 100 років, а потім перетворюються на мікропластик. Створені людиною матеріали не включаються в природні кругообіги, а навпаки накопичуються в ґрунті, воді та живих організмах, вбудовуючись у харчові ланцюжки. За опублікованими дослідженнями Міністерства навколишнього

середовища Німеччини, виявлено, що в 97% проб крові 2500 дітей віком від 3 до 17 років знайшли сліди різних видів пластику. Вчені з Італії, які проводили дослідження за зразками плаценти, виявили 12 фрагментів мікропластику різних кольорів (синій, червоний, рожевий) у 4 з 6 жінок;

третій закон – «природа знає краще» - свідчить про те, що людина як біологічний вид має жити у злагоді з природою, а не панувати над нею. Переспоживання ресурсів може призвести до того, що природні системи не зможуть самовідновитися. Масштаб утворених відходів спрогнозовано кількістю одноразової продукції, яка за одноразового використання одразу потрапляє до місць накопичення відходів, а інколи навіть і не доноситься мешканцями до призначених місць. Така ситуація призводить до утворення сміттєзвалищ, унаслідок чого відбувається забруднення ґрунтів і підземних вод. Одночасно з ліквідацією сміттєзвалищ їхнє утворення триває, тому що фіксуються нові місця несанкціонованого розміщення твердих комунальних і будівельних відходів;

четвертий закон – «ніщо не дають задарма». У цьому афоризмі відображено принцип того, що кожне нове досягнення супроводжується втратою чогось колишнього, але, з іншого боку, все взяте в природи має бути компенсовано. Наприклад, вирощуючи зерно в полях, важливо враховувати, що ґрунт віддає свої поживні речовини і цінні мінерали, втрачаючи родючість, але культури не зможуть рости без гумусу, тому необхідно грамотно удобрювати ґрунт, повертаючи в нього цінні та необхідні речовини [4].

Виходячи з вище зазначених законів, необхідно переходити від антропоцентризму до екоцентризму. Цей розвиток має на увазі дбайливе ставлення до навколишнього середовища і раціональне використання природних ресурсів, що має позначатися на вчинках людини в повсякденному житті. Наразі в людську свідомість глибоко проникла антропоцентрична парадигма мислення, у якій на вершині стоїть людина, потім предмети, створені нею, а тільки потім розташовуються об'єкти природи, місце яких визначається корисністю для неї.

Метою дослідження є обґрунтування організації освітнього процесу, спрямованого

на формування екологічного мислення здобувачів в умовах професійної підготовки. Для підготовки до дослідження було вивчено нормативно-правові акти, що регламентують поняття екологічної освіти в Україні та на регіональному рівні. Було виявлено, що чинні редакції законів не містять чіткого визначення процесу екологічної освіти та способів його моніторингу в умовах професійної підготовки майбутніх фахівців.

Автором приділено особливу увагу вивченню наявних інструментів впливу на екологічне мислення здобувачів через їхнє залучення до екологічних спільнот. Визначено можливості реалізації таких спільнот в умовах професійної підготовки майбутніх фахівців та їхню значущість для формування еко-мислення, запропоновано показники, що дозволяють оцінити ефективність впливу.

З метою визначення найактивніших студентських спільнот, які здійснюють еколого-просвітницьку роботу на території м. Хмельницького та реалізують екологічні проекти, було обрано метод контент-аналізу. У рамках цього методу розглядалися студентські спільноти, створені виключно на базі закладів вищої освіти, виключаючи заклади середньої професійної освіти. За територіальною приналежністю розглядалися об'єднання, створені на базі закладів вищої освіти Хмельницької області.

Для визначення найактивніших студентських екологічних спільнот було виокремлено такі критерії оцінювання: кількість учасників групи; кількість переглядів; активність (кількість коментарів); активність (кількість лайків); активність (поділилися інформацією); частота оновлень; оформлення спільноти; заповнення групи; унікальність записів; правопис. У результаті контент-аналізу в інтернет-спільнотах було розглянуто шість груп, де оцінювали тексти публікацій, публічні звіти, афіші, відео та кліпи.

У результаті аналізу було переглянуто 480 текстів публікацій, понад 40 картинок і афіш, 60 відео та 36 кліпів. Кожній спільноті присвоювалося по 10% за кожен критерій. Максимальна оцінка спільноти могла скласти 100%, виходячи з 10 критеріїв оцінки. За результатами цього аналізу було визначено дві спільноти з активною аудиторією і динамікою розвитку групи, які отримали

максимальні оцінки. За підсумками контент-аналізу було ухвалено рішення про необхідність проведення подальшого дослідження цих груп.

Для того щоб сформувалося розуміння щодо залученості здобувачів закладів вищої освіти в екологічні проекти, їхньої поінформованості щодо можливих способів розв'язання екологічних проблем, мотивації та значущості таких об'єднань у формуванні екологічного мислення, необхідно вивчити громадську думку. Мета: визначення практичної значущості створення студентських екологічних спільнот на базі закладів вищої освіти у формуванні екологічного мислення майбутніх фахівців.

Завдання:

визначити мету та причини створення екологічних студентських спільнот на базі закладів вищої освіти;

окреслити основну діяльність спільнот та її динаміку, формат екологічних проектів та акцій, що реалізуються спільнотою;

визначити вплив на суб'єкти, що входять до спільноти для формування знань у сфері охорони довкілля;

окреслити мотиви і стимули суб'єктів, які вступають в об'єднання на добровільних засадах;

охарактеризувати проблеми, що існують усередині об'єднання, які дають змогу знизити ефективність реалізованих соціальних проектів;

визначити уявлення респондентів про найважливіші способи, що дають змогу сформувати екологічне мислення.

У рамках підготовки соціологічного дослідження було складено бланк інтерв'ю. На підставі цих завдань було сформульовано 15 запитань без варіантів відповіді. Для отримання інформації було обрано опитувальний спосіб проведення дослідження (інтерв'ювання), під час якого респондентам в усній формі було поставлено спеціально підібрані запитання. Об'єктом соціологічного дослідження були керівники, співкерівники, керівники ЗМІ двох студентських екологічних об'єднань. Тривалість інтерв'ю з кожним респондентом становила від 40 хвилин до 1 години. Як спосіб запису інтерв'ю використовували диктофон, потім проводили розшифрування записів. У всіх відповідях прозвучало, що

ініціаторами створення екологічних клубів (спільнот, об'єднань) на базі закладів вищої освіти ставали здобувачі. Основними причинами створення цих спільнот були:

необхідність спільного розв'язання соціальних проблем та організаційних питань, які хвилюють здобувачів;

реалізація власних ідей і проектів за підтримки закладів вищої освіти, використання здібностей кожного члена екологічного клубу для подальшого застосування їх у діяльності задля поліпшення стану довкілля;

необхідність адаптації першокурсників (пошук нових друзів за інтересами/однодумців, постановка життєвих цілей);

отримання знань, умінь і навичок у галузі охорони довкілля та екологічної безпеки.

Помітивши інтерес, проявлений здобувачами, адміністрація закладів вищої освіти та педагогічна спільнота ухвалили управлінське рішення щодо створення таких громадських організацій на базі закладів вищої освіти з постійною організаційною, інформаційною, консультаційною та іншою їхньою підтримкою. У зв'язку з цим керівництвом було затверджено положення діяльності, де описано: мету, функції, пріоритети діяльності та органи управління, визначено керівника громадської організації та підписано план подальшої роботи.

У положеннях описано такі пріоритети діяльності екологічних спільнот:

створення середовища у закладах вищої освіти для просування «зеленої» політики;

просвітницька діяльність у сфері охорони довкілля (проведення екологічних лекцій для здобувачів із запрошенням експертів у цій царині, забезпечення обміну думками, проведення майстер-класів тощо);

впровадження екологічних проектів здобувачів і викладачів у реальну практику, спільна творчість, поєднання колективних та індивідуальних видів діяльності;

висвітлення екологічної діяльності здобувачів у ЗМІ та соціальних мережах;

організація позанавчальної діяльності здобувачів екологічного спрямування.

Під час розгляду інтенсивності діяльності та динаміку організованих екологічних заходів було зафіксовано, що не

кожне студентське об'єднання має план роботи. У тих об'єднаннях, де відсутній календарний план, заходи часто організовуються спонтанно, наприклад, на підставі запрошень до участі в екологічних акціях від некомерційних і комерційних компаній. У клубах, де є календарний план, заходи реалізуються системно і включають у себе організацію та відвідування зборів клубу; проведення студентських екологічних акцій (збір цінних фракцій, допомога притулкам для тварин, передача речей нужденним тощо); проведення навчальних семінарів і лекцій з екології для здобувачів із запрошенням експертів; навчання в написанні статей і тез з охорони навколишнього середовища; навчання зі створення інформаційних екологічних плакатів, афіш, брошур; навчання розробки екологічних проектів і їхня реалізація. Виявлено, що успішність функціонування кожної з громадських екологічних організацій великою мірою залежить від лідера (куратора) закладу вищої освіти, який координує діяльність спільноти та залучає до неї здобувачів.

Однією з успішних практик екологічного спрямування можна відзначити організацію «Школи еко-волонтера» на базі екологічного об'єднання, що являє собою цикл заходів за трьома блоками: волонтерство, організація, медіа. Пройти навчання у цій Школі може будь-який студент закладу вищої освіти.

Блок «Волонтерство» являє собою навчання правилам сортування відходів і залучення до роздільного збору цінних фракцій. У межах цього блоку запрошуються фахівці та експерти в галузі охорони навколишнього середовища, які на підставі свого досвіду привчають до культури усвідомленого споживання. Блок «Організація» демонструє досвід екологічного клубу в організації заходів: запрошення партнерів, збір учасників, отримання дозвільних документів від адміністрації вишу, оцінка ризиків тощо. Блок «Медіа» містить навчальні лекції з роботи в програмах для візуальної складової постів, а також повний гід за правилами написання текстів для соцмереж. Найактивнішим студентам за підсумками проходження «Школи еко-волонтера»

присвоюють посадові обов'язки в клубі, де на виході призначають співкерівника ЗМІ, головного редактора, заступника голови та керівника проектів.

Варто зазначити, що респондентами було відзначено суттєвий «стрибок» в екологічній усвідомленості після вступу до складу екологічного клубу. У результаті навчальних лекцій, еко-квізів та участі в громадських екологічних заходах здобувачі дізналися про повсякденні вчинки, що можуть зашкодити навколишньому середовищу, та способи мінімізації шкоди. Активісти екологічних об'єднань почали сортувати відходи вдома і здавати їх на переробку, а небезпечні відходи - на утилізацію, залучаючи до цього процесу членів сімей. Здобувачі екологічних клубів поступово стали переходити на багаторазові товари, зменшуючи кількість утворення відходів. Усі респонденти зазначили також, що багато хто з них знайшов друзів, однодумців, які разом стали відвідувати притулки для безпритульних тварин, приносячи ганчір'я, сухий корм і каші. Було зазначено, що активісти екологічних об'єднань почали самостійно ініціювати та реалізовувати проекти всередині закладів вищої освіти з усвідомленого споживання спільно з великими соціально-відповідальними компаніями, іншими освітніми організаціями, органами влади. Респонденти зазначили, що молоді люди, взявши участь протягом близько 6 місяців у діяльності екологічної спільноти, стають екологічно освіченішими, а їхня занепокоєність станом довкілля знаходить відгук не тільки в їхніх друзів, а й тиражується на найближче оточення.

У результаті опитування було виявлено, що за активну громадську діяльність в екологічних об'єднаннях здобувачі можуть розраховувати на підвищену стипендію. Однак матеріальну складову не можна назвати ключовою формою впливу на здобувачів, які перебувають у цих об'єднаннях. Громадська діяльність несе добро і задоволення, причому для всіх учасників процесу. Вона є благодаттю і здатна подарувати відчуття щастя. Особливо яскраво це відчувається тоді, коли виникає розуміння причетності, коли кожен її учасник може зробити істотний внесок у

збереження довкілля, наприклад, посадивши дерево або беручи участь у зборі посівного матеріалу. Респондентами також було зазначено, що кожен студент після участі в екологічних проектах починає відчувати соціальну відповідальність за свої повсякденні дії та рішення, які впливають на довкілля. У результаті теоретичної та практичної роботи у здобувачів виникає розуміння взаємозв'язку та важливості кожного елемента екосистеми.

Додатково кожного студента таких екологічних об'єднань заносять у рейтингову систему, де відстежують його активність і відвідуваність. Найкращих здобувачів за підсумками року напередодні Всесвітнього дня охорони навколишнього середовища нагороджують в урочистій обстановці. Ця мотивація дає змогу підтримати найактивніших здобувачів, дає орієнтир для подальших дій і досягнення певних цілей і завдань.

Респондентами було також помічено, що ефективною мотивацією для активної діяльності в екологічному об'єднанні можуть слугувати попередньо досягнуті домовленості/укладені угоди з великими екологічними компаніями, які б приймали здобувачів екологічних клубів для проходження виробничої літньої практики, а також розглядали б найкращих із них для подальшого працевлаштування після закінчення закладу вищої освіти.

Визначаючи проблеми, що існують усередині екологічних об'єднань, які дають змогу знизити ефективність реалізованих соціальних проектів, респонденти зазначили такі:

емоційне вигорання, що виникає тоді, коли студент, який є активістом еко-клубу, бере на себе більше завдань і відповідальності, ніж може виконати в комфортному для себе режимі. Нерідко цьому сприяє і громадська думка, де сприйняття волонтера відбувається не як людини з добрим серцем, готової надати безкорисливу допомогу, а як людини, зобов'язаної «усім тут і зараз»;

відсутність партнерів, пов'язана з тим, що для реалізації проектів завжди необхідні ресурси. Але за відсутності партнерів виникають труднощі з отриманням інвентарю, витратних матеріалів, подарунків

за конкурси та еко-квізи. Крім того, об'єднання не мають власного бюджету, тому за потреби змушені звертатися по матеріальну підтримку до різних структур.

У зв'язку з викладеним, на підставі уявлень респондентів було сформовано

показники, які дають змогу оцінити ефективність формування екологічного мислення та його моніторингу в умовах професійної підготовки через залучення здобувачів до еко-спільнот (табл. 1).

Таблиця 1

Показники ефективності впливу спільнот на еко-мислення
(Indicators of the effectiveness of the impact of communities on eco-thinking)

№	Показник	Моніторинг	Вимірювання
1	Поінформованість	Не менше одного еколого-просвітницького заходу на два тижні	Звіт по щоквартальному тестуванню знань здобувачів у сфері охорони навколишнього середовища
2	Системність	Не менше двох виїзних та/або практичних/діяльнісних/екскурсійних заходів на місяць	Звітний список організованих екологічних заходів із кількістю здобувачів спільноти (з обов'язковим зазначенням дати проведення)
3	Безперервність	Не менше 80% спільноти перебувають в об'єднанні понад рік	Реєстр за датою вступу/виходу у спільноту
4	Причетність	Кожен член спільноти закріплений за обов'язками/ролями у діяльності	Реєстр «напрямків» діяльності здобувачів з характеристикою активності кожного члена

Пропонований критерій «поінформованість» розглядається як оцінка володіння відомостями, що дозволяють прищепити майбутнім фахівцям прийнятні моделі поведінки та діяльності в природному середовищі, поглиблення знань з предметів природничого циклу. Вітається організація еколого-просвітницьких заходів із запрошенням спікерів та експертів у галузі охорони довкілля (громадяни, некомерційні, комерційні та інші організації). Критерій «системність» дозволяє моніторити й оцінювати вміння бачити екологічні проблеми з різних боків, робити аналіз безлічі рішень завдяки участі у різних форматах проєктів. Критерій «безперервність» розглядається як

необхідність залучення в екологічні клуби з перших курсів вступу та утримання членів клубу до закінчення навчання, перехід здобувачів старших курсів у діяльність із «передачі досвіду, напрацювань, ідей, інформації»). Спадкоємність поколінь забезпечить не тільки підтримку багаторічних проєктів, передачу напрацювань і практичних знань від здобувачів старших курсів до молодших, а й дасть змогу зберегти традиції екологічної спільноти, зміцнити та згуртувати її членів на все майбутнє життя. Прикінцевий критерій «причетність» має на увазі залучення кожного члена екологічного об'єднання до роботи екологічного клубу (розподіл ролей і

завдань між усіма його учасниками для формування особистої відповідальності, встановлення внутрішнього «локус контролю»).

При цьому всі перераховані вище критерії формування екологічного мислення є рівнозначними і лише у комплексі дозволяють домогтися бажаного результату щодо розуміння взаємозв'язку та важливості кожного елемента екосистеми й відчуття соціальної відповідальності за свої повсякденні дії та рішення, що впливають на навколишнє середовище. Також моніторинг даних критеріїв дає змогу оцінити ефективність впливу спільнот на еко-мислення здобувачів в умовах професійної підготовки.

Висновки. Проаналізувавши актуальні офіційні джерела щодо масштабів забруднення довкілля, можна виявити, що щоденна антропогенна діяльність чинить негативний вплив на ґрунт, атмосферне повітря, водні об'єкти тощо. Мінімізувати шкідливий вплив на компоненти природного середовища неможливо без переходу суспільства на екологічне мислення. Нині головна роль у його формуванні відводиться студентським екологічним співтовариствам та об'єднанням, які існують на базі закладів вищої освіти. На підставі проведених досліджень виявлено природний потяг здобувачів закладів вищої освіти до розв'язання екологічних проблем через

реалізацію екологічних проєктів. Ці об'єднання дають змогу отримати необхідні знання в галузі охорони довкілля, готувати окремих особистостей до вибору найменш ворожих моделей поведінки щодо довкілля, дають можливість для самореалізації ідей і дають змогу адаптувати здобувачів перших курсів.

Зіставляючи отримані результати дослідження з працями Б.Коммонера, можна дійти висновку, що організація екологічних спільнот дозволяє навчити здобувачів оцінювати свої повсякденні вчинки з погляду впливу на довкілля, збільшуючи, тим самим,

кількість екологічно свідомих громадян, що сприятиме первинному запобіганню забрудненням компонентів природного середовища. На підставі уявлень респондентів сформовано показники ефективності впливу спільнот на екомислення в умовах професійної підготовки. Їхній моніторинг дав змогу визначити ступінь необхідності посилення впливу для визначення плану діяльності, завдяки якому зросла кількість екологічно мислячих громадян, здатних запобігти забрудненню компонентів природного середовища.

Список використаних джерел

1. Національна доповідь про стан навколишнього природного середовища в Україні у 2021 році. <https://mepr.gov.ua/wp-content/uploads/2023/01/Natsdopovid-2021-n.pdf>
2. Руслан Стрілець. Бомба сповільненої дії: чому світ не може ігнорувати екологічні наслідки війни в Україні. <https://life.pravda.com.ua/columns/2022/06/22/249216>
3. Скребець В.О. Екологічна психологія у віддалених наслідках екотехногенної катастрофи: монографія. К.: Слово, 2004. 440 с.
4. Barry Commoner (1971) *The Closing Circle: Nature, Man, and Technology*. 326 p.

References

1. Nacional'na dopovid' pro stan navkolyshn'ogo pryrodnoho seredovyshha v Ukraïni u 2021 roci [National report on the state of the environment in Ukraine in 2021] <https://mepr.gov.ua/wp-content/uploads/2023/01/Natsdopovid-2021-n.pdf> [in Ukrainian]
2. Ruslan Strilec'. Bomba spovil'nenoi' dii': chomu svit ne mozhe ignoruvaty ekologichni naslidky vijny v Ukraïni [A ticking time bomb: why the world cannot ignore the environmental consequences of the war in Ukraine]. <https://life.pravda.com.ua/columns/2022/06/22/249216> [in Ukrainian]
3. Ckrebec' V.O. (2004) *Ekologichna psychologija u viddalenyx naclidkax ekotexnogennoi' katactrofy* [Environmental psychology in the aftermath of the ecological catastrophe]: monografija. K.: Clovo. 440 c. [in Ukrainian]
4. Barry Commoner (1971) *The Closing Circle: Nature, Man, and Technology*. 326 p.

Summary

Oleksandrenko K. Doctor of Psychological Sciences,
Full Professor, Khmelnytsky National University

FORMATION OF ENVIRONMENTAL THINKING OF STUDENTS IN THE CONTEXT OF PROFESSIONAL TRAINING

Introduction. To date, the development of the environmental education system is more of a recommendation. The environmental education of kindergarten students depends largely on the initiative of individual teachers or heads of educational institutions. Schoolchildren are expected to develop an environmental culture through environmental-related subjects or extracurricular activities, and university students are expected to develop an environmental culture through their involvement in environmental projects and activities implemented by the non-profit sector or socially responsible businesses. However, these activities are often unsystematic and only provide theoretical knowledge to the audience, rather than actively promoting practical environmental measures that involve not only students, applicants and the teaching community, but also all segments of the population.

Purpose is identification of the most active student communities engaged in environmental education, as well as determination of the practical significance of their creation in shaping students' environmental thinking.

Methods - content analysis, interviewing.

Originality. The purpose of the study is to substantiate the organisation of the educational process aimed at forming students' environmental thinking in the context of professional training. To prepare for the study, the legal acts regulating the concept of environmental education in Ukraine and at the regional level were studied. It

has been found that the current versions of the laws do not contain a clear definition of the process of environmental education and ways to monitor it in the context of professional training of future specialists.

The author pays special attention to the study of the available tools for influencing the environmental thinking of students through their involvement in environmental communities. The author identifies the possibilities of implementing such communities in the conditions of professional training of future specialists and their importance for the formation of eco-thinking, and proposes indicators that allow assessing the effectiveness of the impact.

Conclusion. *It is impossible to minimise the harmful impact on the components of the natural environment without the transition of society to ecological thinking. Currently, the main role in its formation is assigned to student environmental communities and associations that exist on the basis of higher education institutions. Based on the research conducted, the natural desire of higher education students to solve environmental problems through the implementation of environmental projects has been identified. These associations provide an opportunity to gain the necessary knowledge in the field of environmental protection, prepare individuals to choose the least hostile behavioural models towards the environment, provide an opportunity for self-fulfilment of ideas, and allow first-year students to adapt. The organisation of environmental communities allows to teach students to evaluate their daily actions in terms of environmental impact, thereby increasing the number of environmentally conscious citizens, which will contribute to the primary prevention of pollution of environmental components. Based on the respondents' perceptions, indicators of the effectiveness of community influence on eco-thinking in the context of professional training were formed. Their monitoring made it possible to determine the degree of need to strengthen the impact in order to determine an action plan that would increase the number of environmentally minded citizens capable of preventing pollution of environmental components.*

Keywords: *ecological thinking; ecological community; environmental protection; students; own problems; own needs.*

Дата надходження рукопису/Date of receipt of the manuscript: 01.01.24.

Дата прийняття рукопису/Date of acceptance of the manuscript: 24.01.24.

© 2024. This work is under an open license [CC BY-NC 4.0](#).

Павелко І. І. кандидат психологічних наук,
старший дослідник, старший науковий
співробітник Наукового центру Військової академії
<https://orcid.org/0000-0002-3933-6949>

Беловодов І. Ф. старший науковий співробітник
Наукового центру Військової академії
<https://orcid.org/0000-0001-9179-7550>

ДОСЛІДЖЕННЯ ПСИХОЛОГІЧНОЇ ТА ФІЗИЧНОЇ ГОТОВНОСТІ ПРИЗОВНИКІВ ДО СЛУЖБИ У ЗБРОЙНИХ СИЛАХ УКРАЇНИ

У статті наведено результати дослідження психологічної та фізичної готовності призовників до служби у Збройних силах України. Запропоновано Модель психологічної готовності до військової служби юнаків призовного віку. За результатами психологічного дослідження та фізичного тестування можна констатувати, що при бажанні проходити службу у лавах ЗС України, у призовників недостатньо знань та навичок щодо дій в екстремальних ситуаціях.

Ключові слова: призовники; психологічна готовність; фізична готовність; стиль спілкування; модель психологічної готовності; констатуючий експеримент.

Вступ. В Указі президента України «Про Концепцію допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді» від 25.10.2002 № 948/2002 визначено основні напрямки удосконалення допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді.

Згідно Указу, допризовна підготовка і військово-патріотичне виховання молоді мають здійснюватися відповідно до вимог Конституції та законів України за наступними принципами: державна спрямованість; науковість; пріоритет гуманістичних і демократичних цінностей, повага до конституційних прав і свобод людини і громадянина;

виховання молоді на патріотичних, історичних та бойових традиціях українського народу; взаємозалежність та узгодженість змісту, форм і методів допризовної підготовки та виховної роботи.

Незважаючи на те, що одним з головних завдань допризовної підготовки є здійснення психологічної підготовки до військової служби, яка «спрямовується на формування у молоді людини психологічної готовності до діяльності у складі військового колективу в умовах проходження військової служби, а також до дій в екстремальних ситуаціях», в програмі навчального предмета «Захист Вітчизни» відсутній розділ з психологічної підготовки [1, 2, 3, 14].

Але така підготовка може допомогти у процесі адаптації юнаків до умов військової служби. Метою психологічної підготовки старшокласників повинне стати ознайомлення з особливостями військової (екстремальної) діяльності, психологічними станами, поведінкою людини в екстремальних ситуаціях, управління неадаптивними і дезадаптивними станами, що виникають в ситуаціях службової діяльності.

У Концепції національно-патріотичного виховання молоді також зазначено, що психологічна підготовка «спрямовується на формування у молоді людини психологічної готовності до діяльності у складі військового колективу в умовах проходження військової служби, а також до дій в екстремальних ситуаціях». Тому корисними будуть також знання та навички щодо особливостей спілкування у військовому колективі (статутні відносини), в якому їм належить зайняти відповідне місце, встановити неформальні відносини, можливо, поміняти свої колишні поведінкові моделі.

Для призовників характерним є протиріччя між обсягом, новизною, складністю навчального матеріалу, з одного боку, і відсутністю навичок і умінь самостійної організації даної роботи. Тому доведеться вдосконалювати свої особистісні якості – самостійність, відповідальність,

вміння розподіляти зусилля в часі, ініціативність.

Метою статті є дослідження психологічної та фізичної готовності призовників до служби у Збройних Силах України.

Теоретичне підґрунтя. Вперше поняття – психологічна готовність до діяльності було введено в науковий обіг М.І. Дьяченком і Л.О. Кандиловичем (1976), які вважають, що зміст психологічної готовності складають інтегральні характеристики особистості, що включають у себе інтелектуальні, емоційні та вольові властивості, професійно-моральні переконання, потреби, звички, знання, вміння і навички, педагогічні здібності.

На сьогодні існує безліч концепцій та підходів до тлумачення сутності, структури, та змісту психологічної готовності особистості до різних видів діяльності. Ця різноманітність поглядів зазначеного феномена зумовлена неоднаковістю методологічних засад дослідників у розумінні цього поняття. Здебільшого дослідники виділяють особистісний і функціональний підхід вивчення готовності до діяльності.

У психологічній літературі приділено значну увагу конкретним формами готовності: установці (Д.Н. Узнадзе, 1949), передстартовому стану перед різного роду спортивними виступами (А.Ц. Пуні, 1975), готовності до виконання бойового завдання (М.І. Дьяченко, А.М. Столяренко, 1976), мобілізаційної готовності у спорті (Ф. Генон, 1973), психологічної готовності до діяльності в екстремальних умовах (Олійник В.В., Літвинчук М.Ю., 2013).

У рамках особистісного підходу (Левітов М.Д., 1964) розглядає готовність як тимчасовий, «передстартовий» стан особистості до виконання певної діяльності. Сутність її він вбачає у передстартовій активізації психічних функцій, а зміст в орієнтуванні в умовах праці і створенні психічної готовності до неї. Автор виділяє психологічні фактори індивідуальної готовності до діяльності (ставлення людини до даної праці, його трудова спрямованість і здатність до професії).

У своїх дослідженнях, О.В. Тимченко розглядає проблеми готовності до діяльності

у контексті функціональних станів людини, тому основними вимогами є адекватне відображення спеціальності, професійна майстерність, уміння мобілізувати наявні фізичні і психічні ресурси для реалізації діяльності [12].

За даними В.О. Лефтерова, цілеспрямоване формування професійної психологічної готовності у представників ризиконебезпечних професій передбачає: ознайомлення з екстремальними факторами і ситуаціями з метою зниження чи усунення негативних емоційних реакцій на них; підвищення опірності до екстремальних розумових труднощів, розвиток винахідливості, кмітливості, ініціативи, швидкості реакцій, звикання до надмірних емоційних навантажень і напружень, навчання подолання вольових труднощів, розвинення якостей активності, наполегливості, мужності і сміливості, звикання до подолання фізичних труднощів та дискомфорту, підвищення витривалості і працездатності, швидкості і точності рухових реакцій, підвищення звичайних професійних дій зі збереженням високих результатів у будь-яких передбачених екстремальних ситуаціях, формування уміння володіти собою і своїми психічними станами та упевненості у собі [4].

К.К. Платонов (Платонов, 1970) виокремлює три значення готовності до діяльності:

широке – готовність до будь-якої праці, як результат трудового виховання, тобто усвідомлення важливості своєї участі у суспільно корисній діяльності;

більш конкретне – готовність до певної праці, що стає професією як результат професійного навчання й виховання;

найбільш конкретне – готовність до праці за певних умов як результат психологічної підготовки і психологічної мобілізації (Платонов, 1970).

М.І. Томчук [13] У межах особистісного підходу до розуміння сутності психологічної готовності до діяльності пропонує розглядати цей феномен як розглядає готовність до діяльності як результат підготовки (підготовленості) людини до певної діяльності, тобто як багатоаспектне утворення особистості, котре охоплює низку

компонентів, адекватних вимогам змісту та умовам діяльності, які у своїй сукупності дають їй змогу успішно здійснювати діяльність.

Таким чином, проблема формування психологічної готовності до діяльності є актуальною, як з позицій науки, так й з позицій практичного використання набутих результатів цих досліджень.

Методи дослідження. Вибір методів дослідження для експериментальної частини роботи був обумовлений потребою комплексного охоплення всього діапазону основних соціально-психологічних та фізичних характеристик, що відображають узагальнені особливості нервово-психічного та соціального розвитку юнаків призовного віку з метою оцінки адаптаційних можливостей особистості. Робота виконана у рамках НДР шифр «Протокол» ДР № 0119U001816.

Для діагностики готовності юнаків допризовного віку в рамках даної науково-дослідної роботи було відібрано та опитано 237 респондентів. Це були юнаки, які мали загальну середню освіту, виявили бажання служити у Збройних Силах України – це особи із числа цивільної молоді та ліцеїсти віком від 16 до 19 років.

Відповідність вимогам, що пред'являється до юнаків допризовного віку за індивідуально-психологічними та психофізичними якостями, дозволяє й надалі ефективно адаптуватися до вимог військової служби та прогнозування професійної придатності до військової служби.

Програма констатуючого експерименту розроблена у відповідності до Моделі готовності юнаків допризовного віку до служби у Збройних Силах України, яка включає розвиток необхідних якостей у відповідності до компонентів професійної діяльності.

Згідно розробленої нами Моделі:

у *мотиваційно-професійному* готовності вивчалась мотивація до військової служби, зокрема, була використана «Анкета щодо вивчення мотивації служби у Збройних Силах України»;

у *інформаційно-професійному* компоненті готовності до проходження військової служби вивчалась здатність до

свідомої поведінкової регуляції в умовах вираженого стресу та рівень сформованості моральних норм (шкала поведінкової регуляції та «морально-етичної спрямованості» ББО «Адаптивність 200»);

у *цілеутворюючому* компоненті готовності до проходження військової служби вивчалась рівень усвідомлення цільової установки до військової служби (Шкала військово-професійної спрямованості ББО «Адаптивність 200» та притаманний особі тип активності в екстремальній ситуації (показник «адекватність-неадекватність дій» проективної методики «Я в екстремальних умовах»);

у *результативно-професійному* компоненті готовності до проходження військової служби вивчалась особистий стиль діяльності призовників, особистісний потенціал соціально-психологічної адаптації, схильність до девіантних форм поведінки та тип дій в екстремальних умовах (конструктивна або пасивна активність). Було застосовано наступні психодіагностичні інструменти: показник «особистісний потенціал соціально-психологічної адаптації» БОО «Адаптивність 200»; шкала «схильність до девіантних форм поведінки БОО «Адаптивність 200»; шкала «активна/пасивна поведінка» у екстремальній ситуації проективної методики «Я в екстремальній ситуації»;

в *емоційно-вольовому* компоненті готовності до проходження військової служби юнаків вивчалась стиль міжособистісних відносин за допомогою методики інтерперсональної діагностики Т. Лірі, шкала «комунікативного потенціалу» БОО «Адаптивність 200».

Для тестування загальної фізичної підготовки респондентів були застосовані універсальні вправи, які застосовуються у шкільній програмі, передбачаються для оцінювання кандидатів на вступ до ВВНЗ з програми рівня «Стандарт», що відповідає ТНФП -2014 [6].

Результати і обговорення. Виходячи з позицій особистісно-діяльнісного підходу, нами розроблено Модель психологічної готовності до військової служби юнаків призовного віку, яка включає наступні компоненти готовності до військової служби.

По-перше, *мотиваційно-професійний компонент* (визначення мотиву діяльності та цінностей які реалізуються в результаті цієї діяльності), що відіграє регулятивну функцію в поведінці юнаків допризовного віку. Діяльність завжди починається з усвідомлення певної потреби (матеріальної чи духовної) як певного стану особистості та предмета цієї потреби, тобто визначення мотиву діяльності. Отже саме опредмечування потреби (О.М. Леонтьєв, 1971) утворює мотив діяльності. Виникнення стану готовності до служби починається з мотивації до служби, тому мотиваційно-ціннісний компонент діяльності відіграє регулятивну функцію у поведінці юнаків допризовного віку. Відповідно й підготовка допризовників повинна бути орієнтована на створення психолого-педагогічних умов, спрямованих на дослідження і розвиток мотиваційно-ціннісного компонента готовності до військової служби.

По-друге, *інформаційно-професійний компонент*, який підштовхує до пошуку необхідної інформації з цього питання, пізнання об'єктивних умов, дослідження ситуації (формування та розвиток інтелектуальних установок у розумінні військової служби, прагнення до урозуміння сутності професійних завдань, засобів).

Тобто юнак починає вивчати інформацію з даного напрямку: розуміння завдань, які стоять перед військовослужбовцем (обов'язки, завдання, засоби досягнення мети, знання про можливі зміни обстановки, психофізіологічні вимоги, вивчення своїх можливостей щодо служби в армії). Він може ознайомлюватися з літературою з військової історії, загальної, спеціальної та спортивної психології. На уроках з предмету «Захист Вітчизни» він може дізнатися, що в процесі досягнення мети він зможе реалізувати наступні цінності: здоров'я, цікава робота, впевненість в собі, життєва мудрість, активна діяльність, відповідальність, здатність приймати обдумані, раціональні рішення, відповідальність. Також завдяки військовій службі він зможе вдосконалити свої особистісні якості: почуття патріотизму, самоконтроль, дисциплінованість, тверду

волю, готовність виконати свій громадянський обов'язок, старанність.

По-третє, *цілеутворюючий компонент* – усвідомлення, що військова діяльність майже завжди спрямована на конкретну мету. Якщо на попередньому етапі не було знайдено предмет потреби, але визначився шлях його отримання чи створення, то формується загальна мета як уявлення про необхідний результат та програма дій щодо її досягнення. Тобто формування стану психологічної готовності починається з постановки мети на основі потреб і мотивів (для усвідомлення людиною поставленої перед собою завдання). На цьому етапі йде вироблення плану, установок, моделей, схем майбутніх дій. Суттєвим моментом готовності до діяльності у військовій службі є те, що військова діяльність майже завжди спрямована на конкретну мету – виконання бойового завдання.

По-четверте, *результативно-професійний компонент*, коли відповідно до мети знаходяться або розробляються методи, засоби її досягнення, формується і реалізується система дій і операцій, що призводить до отримання чи продукування результату діяльності. Це також знання та уявлення про ймовірні ситуації в ході діяльності та можливі алгоритми виходу з цих ситуацій; знання прийомів і рішення задач службової діяльності; розвиток певних здібностей людини.

Тобто цей компонент передбачає розвиток певних здібностей людини: здатності військовослужбовця до усного та письмового викладання своїх думок, лідерських здібностей; здатності впливати на підлеглих; здатність до систематизації знань та технічних об'єктів; спритність, винахідливість, сміливість; готовність до ризику, мужність, дисциплінованість та організованість розуму; здатність об'єктивно оцінювати можливості для виконання бойового завдання; здатність розвивати необхідні практичні навички за допомогою систематичних вправ і тренувань; здатність до розподіленої уваги «бокового мислення», тобто уваги на другорядних питаннях, які можуть виявитися важливими при досягненні мети; здатність до інтуїтивного знаходження рішень та їх наступної

об'єктивації; здатність до нестандартного мислення; стратегічного та тактичного мислення (здатність розпочати, продовжити та завершити бойове завдання), уявлення про ймовірні ситуації і зміни обстановки в ході діяльності та можливі алгоритми виходу з цих ситуацій. На фізичному рівні стан готовності багато у чому визначається в характері вироблених рухів, їх швидкості, чіткості, точності.

По-п'яте, *емоційно-вольовий компонент* – результат службової діяльності, що відповідає потребам, мотивам й меті діяльності, втілюється, безпосередньо або опосередковано, що викликає певну емоційно-почуттєву реакцію особистості, яка підкріплює діяльність з усіма її компонентами, або корегує чи відкидає її – якщо вона є незадовільною у певних відношеннях.

На етапі констатуючого експерименту були поставлені наступні завдання:

встановити показники, які є передумовою готовності до військової служби та свідчать про рівень цієї готовності;

здійснити кореляційний і факторний аналіз метою якого є виявлення найбільш значимих показників, з точки зору їх впливу на рівень готовності до військової діяльності;

на основі отриманих даних провести кількісний та якісний аналіз взаємозв'язку між показниками адаптивності особистості, різних типів міжособистісної поведінки юнаків, визначенням готовності кандидата до дій в екстремальних ситуаціях.

Після опитування респондентів та первинної обробки емпіричної інформації було проведено варіаційний статистичний аналіз з використанням наступних характеристик: перевірка на нормальність розподілу та рівність дисперсій досліджуваних змінних; обчислення міри центральних тенденцій (M) і середньоквадратичних відхилень (SD); стандартних помилок середніх значень.

Всі розглянуті показники були проаналізовані з метою виявлення найбільш значущих, з точки зору їх впливу на стан готовності до військової служби – мотивація до військової служби, особистісний потенціал соціально-психологічної адаптації, готовність кандидата до дій в екстремальних

ситуаціях, тип міжособистісної поведінки. Для цього були використані методи багатовимірного статистичного аналізу – кореляційний і факторний. Для встановлення причинно-наслідкових зв'язків, інтеграційних процесів в окремих системах та на міжсистемних рівнях був використаний метод кореляційних плеяд. За рівень гомогенності (інтегрованості) системи брали $p \leq 0,001$ (2-сторонній) (99,9%), що відповідає статистично достовірним коефіцієнтам кореляції. В роботі використовувався коефіцієнт кореляції Пірсона (χ^2).

Показники були проаналізовані з метою виявлення найбільш значущих, з точки зору їх впливу на компоненти психологічної готовності – мотиваційний, когнітивний, цілеутворюючий, операційний та емоційно-вольовий для чого були використані методи багатовимірного статистичного аналізу – визначення міри центральної тенденції, кореляційний і факторний аналіз.

За результатами констатуючого психодіагностичного експерименту було встановлено високий показник «особистісного адаптаційного потенціалу» респондентів» – 8,995 (стен), при рівні середньоквадратичного відхилення 1,511 (SD), що може свідчить про досить високий рівень нервово-психічної стійкості, у тому числі в умовах вираженого стресу (Таблиця 1).

Дослідження показника «рівень стійкості до бойового стресу» свідчить, що середньогруповий рівень цього показника становить 1,194 при цьому рівень середньоквадратичного відхилення становить 0,419 (SD), що свідчить про високий рівень розвитку адаптаційних можливостей респондентів, які відповідають вимогам, що пред'являються до військовослужбовців в умовах бойового стресу (Таблиця 1).

При дослідженні міри центральних тенденцій за шкалою «поведінкова регуляція» встановлено рівень показника 6,676 при рівні середньоквадратичного відхилення 4,369 (SD). Таким чином, можна констатувати суттєвий розкид значень, що говорить про неоднорідність даної вибірки і, можливо, необхідності повторного огляду заявлених даних (Таблиця 1).

Міри центральної тенденції для шкал БОО «Адаптивність-200»

Шкала	M	SD
Поведінкової регуляції	6,676	4,369
Комунікативного потенціалу	6,093	2,933
Моральної нормативності	4,667	2,039
Військово-професійна спрямованість	2,528	1,648
Девіантних форм поведінки	4,903	2,273
Суїцидального ризику	0,852	1,349
Особистий потенціал соціально-психологічної адаптації (стени)	8,995	1,511
Рівень стійкості до бойового стресу	1,194	0,419

Визначення міри центральних тенденцій за методикою діагностики міжособистісних відносин (ДМВ) Т. Лірі, дозволило встановити високі значення за I октантом

(владно-лідуючий тип міжособистісного спілкування), який становить 11,861, при цьому рівень середньоквадратичного відхилення становить 2,639 (SD) (Таблиця 2).

Таблиця 2.

Міри центральної тенденції за методикою діагностики міжособистісних відносин (ДМВ) Т. Лірі

Октант	Шкала	M	SD
I	Владно-лідуючий	11,861	2,639
II	Незалежно-домінуючий	7,755	1,561
III	Прямолінійно-агресивний	6,639	1,404
IV	Недовірливо-скептичний	2,648	1,872
V	Покірно-сором'язливий	5,546	2,562
VI	Залежно-слухняний	8,111	1,990
VII	Співпрацюючі-конвенційний	9,926	1,811
VIII	Відповідально-великодушний	8,856	2,523

Можна стверджувати що респонденти виявляють впевненість у собі, вміння бути хорошим наставником і організатором, якості лідера і керівника. Однак, занадто високі бали можуть також свідчити про переоцінку власних можливостей, тенденцію до дидактичного стилю висловлювань, імперативної потреби командувати іншими, нетерпимість до критики, що може бути причиною міжособистісних конфліктів та потребує певної психокорекції.

На другому ранговому місці виявлено співпрацюючі-конвенційний стиль міжособистісного спілкування (II октант). Він становить 9,926 при рівні середньоквадратичного відхилення 1,811 (SD), що свідчить про незначну варіативність показника у даній групі досліджуваних. Даний стиль міжособистісних відносин, притаманний особам, що прагнуть до тісної співпраці з референтною групою, однак надмірний прояв даного стилю проявляється занадто компромісною поведінкою, намаганням підкреслити свою причетність до інтересів більшості, відсутністю ініціативи, конформністю поведінки.

Дослідження за додатковими шкалами БОО «Адаптивність 200» свідчить:

за шкалою «військово-професійної спрямованості» (ВПС) діагностовано, що середньо груповий рівень цього показника становить 2,528; при цьому рівень середньоквадратичного відхилення становить 1,648 (SD), що говорить про досить високий рівень військово-професійної спрямованості, виражене бажання зв'язати своє життя з військовою професійною діяльністю, у тому числі, в особливих умовах. Відмічається низька варіативність показника.

За інтегральним показником «особистісний потенціал соціально-психологічної адаптації» (ОАП) досліджено, що середньогруповий рівень цього показника становить 8,995 (у стенах) при рівні середньоквадратичного відхилення –1,511 (SD), що може говорити про високий рівень адаптаційного потенціалу респондентів.

Дослідження показника «рівень стійкості до бойового стресу» показує, що середньогруповий рівень цього показника становить 1,194; при цьому рівень середньоквадратичного відхилення – 0,419 (SD), що може свідчити про високий рівень

розвитку адаптаційних можливостей респондентів, які відповідають вимогам, що пред'являються до військовослужбовців в умовах бойового стресу.

Дослідження мотиваційної сфери показує, що домінуючими мотивами служби у Збройних Силах України респонденти

вважають: патріотичний мотив і любов до Батьківщини – 122 особи (88,20 %) (Таблиця 3); на другому місці мотив престижу професії військового – 74 особи (37,94%); на третьому місці стабільне матеріальне становище, соціальні гарантії, пільги військовослужбовців – 70 осіб (35,89%)

Таблиця 3.

Основні мотиви абітурієнтів до служби у ЗС України

Номер за п/п	Тип мотивації	Кількість у %	Рангове місце
1.	Сімейна традиція	24,61	VII
2.	Романтика військової служби	30,76	V
3.	Бажання випробувати себе у екстремальних ситуаціях	32,82	IV
4.	Патріотизм, любов до Батьківщини	88,20	I
5.	Бажання батьків	4,10	VIII
6.	Стабільне матеріальне становище, соціальні гарантії, пільги військовослужбовців	35,89	III
7.	Доступність цієї освіти	27,69	VI
8.	Можливість кар'єрного росту	32,82	IV
9.	Престиж професії військового	37,94	II

Згідно дослідженню мотиваційної сфери за факультетами отримано наступні дані:

Факультет спеціалістів ДШВ: провідним мотивом є патріотичний мотив – 79,16%, на другому місці престиж військової професії – 37,50% та на третьому місці – бажання випробувати себе у екстремальних ситуаціях – 35,41%.

Факультет спеціалістів ВР та СпП: домінуючим мотивом є патріотичний мотив – 69,38%; на другому місці бажання випробувати себе в екстремальних ситуаціях – 42,85%, що свідчить о бажанні самовдосконалення; на третьому місці престиж військової професії – 40,81%.

Факультет спеціалістів МТЗ: домінуючим мотивом є патріотичний мотив. На другому місці два мотиви: престиж військової професії та доступність освіти – 41,66%; на третім місці – стабільне матеріальне становище, соціальні гарантії, пільги – 36,66%.

Факультет спеціалістів РАО: провідним мотивом є патріотичний мотив – 48,33%, на другому місці соціальний мотив отримання безкоштовної і якісної освіти – 44,73%; на третім місці можливість кар'єрного зростання – 42,10% респондентів.

За даними кореляційного аналізу експериментального дослідження:

у мотиваційному компоненті готовності до військової служби встановлена стійка позитивна взаємозалежність між показником

патріотичної мотивації до військової служби та військово-професійною спрямованістю ($r=0,375, p \leq 0.01$) БОО «Адаптивність». Тобто ядром військової служби є військово-патріотична мотивація, що свідчить про переважання соціальних і духовно-моральних мотивів військової служби у респондентів;

у когнітивному компоненті готовності до військової служби: встановлена стійка позитивна кореляція між показником «військово-професійна спрямованість» та показником «поведінкова регуляція» ($r=0,367, p \leq 0.01$) та показником «комунікативний потенціал» ($r=0,238, p \leq 0.01$) БОО «Адаптивність 200»; показника «моральна нормативність» з показником «комунікативний потенціал» ($r=0,243, p \leq 0.01$), яка говорить респонденти мають стійку військово-професійну спрямованість, мають достатній рівень нервово-психічної стійкості, виявляють толерантність до несприятливих умов професійної діяльності, орієнтовані на загальноприйняті і соціально схвалювані норми поведінки, неконфліктні у міжособистісному спілкуванні, як правило швидко адаптуються у новому колективі, дотримуються моральних норм поведінки, вміють підкорятися груповим та корпоративним вимогам, що у подальшому допоможе у професійній діяльності.

у цілеутворюючому компоненті готовності до військової служби встановлена позитивна кореляція між готовністю до професійної діяльності і виконанням

службовим призначенням, у тому числі в особливих умовах та важливими особистісними якостями, які допомагають у цьому: системне мислення, що спирається на конкретний досвід, практичність, реалістичність, схильність до іронії ($r = 0,157$, $p \leq 0.05$), що підтверджує відоме висловлювання «офіцер завжди перевіряє інформацію».

Негативна кореляція показника «військово-професійна спрямованість» з показником «владно-лідуючий» стиль міжособистісних взаємин ($r = -0,234$, $p \leq 0.01$) свідчить, що при високих значеннях показника, можливі складності у службовій діяльності, соціальної адаптації, що пов'язані з різко загостреними рисами характеру у сфері міжособистісних стосунків.

Негативна кореляція шкали «адекватні-неадекватні дії» проективної методики «Я в екстремальній ситуації» з показником «морально-етична нормативність» ($r = 0,234$, $p \leq 0.05$) свідчить, що адекватні дії в особливих (екстремальних) умовах можливі тільки за умов, якщо людина ставить інтереси військового колективу вище особистісних егоцентричних тенденцій.

Третя група взаємозалежностей показників була утворена у *цілеутворюючому компоненті* готовності до військової служби та представлена показником «військово-професійна спрямованість» БОО «Адаптивність 200», який позитивно корелює з показником «недовірливо-скептичний» стиль взаємин тесту Т.Лірі ($r = 0,157$, $p \leq 0.05$), що свідчить о важливості у професійній діяльності майбутніх офіцерів таких якостей, як системне мислення, що спирається на конкретний досвід, практичність, реалістичність, схильність до іронії, що підтверджує відоме висловлювання «офіцер завжди перевіряє інформацію».

Але при занадто високих балах цього показника можливі такі прояви, як відособленість, замкнутість, ригідність установок, критичний настрій до будь-яких думок крім власних, підозрілість, надчутливість до критичних зауважень на свою адресу.

Виявлено позитивні кореляційні зв'язки показника БОО «Адаптивність 200» «військово-професійна спрямованість» з показниками «поведінкова регуляція» ($r = 0,367$, $p \leq 0.01$), «комунікативний

потенціал» ($r = 0,238$, $p \leq 0.01$), «морально-етична нормативність» ($r = 0,284$, $p \leq 0.01$), «особистісний потенціал соціально-психологічної адаптації» ($r = 0,402$, $p \leq 0.01$), показником «суїцидальний ризик» ($r = 0,192$, $p \leq 0.01$) свідчить, що високий рівень нервово-психічної стійкості і поведінкової регуляції, швидка адаптація у колективі, схильність до корпоративних вимог, здатність ставити групові інтереси вище власних, тобто особистісний адаптаційний потенціал, допомагають у професійної та службовій діяльності, зводячи ризик суїцидальної поведінки до мінімуму.

Негативна кореляція показника «військово-професійна спрямованість» з показником «владно-лідуючий» стиль міжособистісних взаємин ($r = -0,234$, $p \leq 0.01$), може свідчити, що при високих балах можуть виникати складності у службовій діяльності, соціальної адаптації, які пов'язані з різко загостреними рисами характеру у сфері міжособистісних стосунків. Це може бути ознакою особистісної дисгармонії і наявності акцентуації рис характеру, що потребує психологічної корекції.

Негативна кореляція шкали «адекватні-неадекватні дії» проективної методики «Я в екстремальній ситуації» з показником «морально-етична нормативність» ($r = 0,234$, $p \leq 0.05$) свідчить, що адекватні дії в особливих (екстремальних) умовах можливі тільки за умов, якщо у повсякденній діяльності військові ставлять інтереси військового колективу вище особистісних егоцентричних тенденцій та не можуть діяти в обхід існуючих заборон і правил;

у *результативно-професійному компоненті* готовності до військової служби встановлена позитивна кореляція між шкалами проективної методики, що підтверджує, що діяти в екстремальних умовах активно, сміливо, зберігати організовану поведінку, витримувати емоційні навантаження та швидкість реакції при виконанні службових обов'язків можливе тільки за умов придбання необхідних для цього знань, умінь та навичок ($r = 0,424$, $p \leq 0.01$).

Також встановлена позитивна взаємозалежність між адаптаційними можливостями респондентів та їх особистісними якостями – скромністю, схильністю брати на себе чужі обов'язки,

педантичністю у питаннях моралі і сумління, схильності до рефлексії, з помітною перевагою мотивації уникнення невдачі і низькою мотивацією досягнення, акуратних і ретельних у роботі ($r = 0,179, p \leq 0.01$).

Кореляція між показниками поведінкової регуляції, морально-етичної нормативності та схильності до девіантних форм поведінки, свідчить, що останні неможливі за умов високої нервово-психічної стійкості, толерантності до несприятливих психічних і фізичних навантажень та високому рівні соціалізації.

у емоційно-вольовому компоненті готовності до військової служби встановлено негативну кореляцію показника «владно-лідуючого» типу міжособистісних відносин за методикою інтерперсональної діагностики Т. Лірі з показниками: «поведінкова регуляція» ($r = -0,235, p \leq 0.01$), «комунікативний потенціал» ($r = -0,236, p \leq 0.01$), «військово-професійна спрямованість» ($r = -0,2364, p \leq 0.01$), «суїцидальний ризик» ($r = -0,186, p \leq 0.01$), «особистісний потенціал соціально-психологічної адаптації» ($r = -0,194, p \leq 0.01$) БОО «Адаптивність 200».

Ці дані свідчать, що занадто виражені риси даного типу спілкування спричиняють складності у спілкування при виконанні службової діяльності, свідчать про недостатню комунікативну компетентність, можуть бути причиною суїцидального ризику у підлеглих.

Позитивна кореляція показника «комунікативний потенціал» за БОО «Адаптивність 200» з показником «поведінкова регуляція» ($r = 0,380, p \leq 0.05$), «морально-етична нормативність» ($r = 0,243, p \leq 0.05$), показником «військово-професійної спрямованості» ($r = 0,238, p \leq 0.05$), показником «схильність до девіантної поведінки» ($r = 0,324, p \leq 0.05$), показником «суїцидальний ризик» ($r = 0,217, p \leq 0.05$), показником «особистісний потенціал соціально-психологічної адаптації» ($r = 0,621, p \leq 0.05$), свідчить, що респонденти з досить високим комунікативним потенціалом (соціальним інтелектом) більш легко адаптуються до нових та незвичних умов життєдіяльності, працюють практично без зривів професійної діяльності, вони орієнтовані на соціально ухвалені норми поведінки, менш схильні до девіантних форм поведінки та суїцидальної поведінки.

За даними факторного аналізу експериментального дослідження:

Перший фактор представлено показниками, що відображають «ядро» психологічної готовності до військової служби – мотиваційна готовність, знання щодо особливостей військової служби, вмінні ставити та досягати цілі, що передбачаються службовою діяльністю, сформованість певних когнітивних та поведінкових стратегій, що необхідні для військової служби, певні емоційно-вольові якості особистості (Табл. 4).

Таблиця 4.

Матриця компонентних навантажень

Параметри	Фактори			
	I	II	III	IV
Особистий потенціал соціально-психологічної адаптації	0,872*			
Поведінкова регуляція	0,840*			
Комунікативний потенціал	0,642*			
Суїцидальний ризик	0,573*			
Моральна нормативність	0,537*			
Девіантні форми поведінки	0,522*			
Військово-професійна спрямованість	0,517*			
Недовіливо – скептичний	0,472*			
Відповідально - великодушний		0,723*		
Співпрацюючий - конвенційний		0,681*		
Залежно – слухняний		0,561*		
Владно-лідуючий		0,505*		
Покірно - сором'язливий		0,350*		
Незалежно – домінуючий			0,680*	
Прямолінійно – агресивний			0,566*	
Адекватний – неадекватний				0,769*
Активний – пасивний				0,735*

Примітка: * – максимальні за абсолютним значенням компонентні навантаження змінних.

Другий фактор представлено показниками, що відображають стилі міжособистісного спілкування: «відповідально-великодушний», «співпрацюючі-конвенційний», «залежно-слухняний», «владно-лідуючий» та «покірно-сором'язливий», які зустрічаються у військовому колективі. Протилежні за змістом типи спілкування, що представлені у даному факторі, продиктовані тим, що військовий, керуючи підлеглими поряд з цим, підпорядкований вищестоящому командирі, тобто в залежності від соціальної ролі він змінює стиль спілкування. У той же час відповідально-великодушний та співпрацюючі-конвенційний стиль є преморбидними, тобто лежать в основі вищій нервовій діяльності (ВНД). В основі відповідально-великодушного стилю – змішаний тип вищої нервової діяльності (з перевагою якостей сильного), при цьому організація нервових процесів характеризується лабільністю. В основі співпрацюючі-конвенційного типу спілкування лежить змішаний (з перевагою слабких) характеристик тип ВНД, з поєднанням гальмівних рис з лабільністю, який накладається на тривожний, емоційно лабільний тип особистості. Акцентуація характеру за обома типами – істрероїдна, варіант дезадаптації – психосоматичний (Таблиця 4).

Третій фактор представлено показниками, що відображають стилі міжособистісного спілкування, які зустрічаються у спілкуванні у військовому колективі – «незалежно-домінуючий» та «прямолинійно-агресивний». Однак при досить високих балах вони можуть задавати шкоди у службовій діяльності. Наприклад, при незалежно-домінуючому типі спілкування характерними є риси: самовдоволення, дистантність, егоцентричність, виражене почуття суперництва. Домінантність в даному випадку у меншому ступені звернена на спілкування з групою й не виявляється прагненням вести людей за собою, заражаючи їх своїми ідеями.

Високі бали даного октанта позитивно корелюють з характеристиками стеничного типу реагування, однак тут більше проявляються ознаки індивідуалістичності,

імпульсивності, відокремленості, некомформності, низької підпорядкованості.

Цей емоційно-динамічний патерн, який йде корінням до типу вищої нервової діяльності з перевагою сильних характеристик і динамічності процесів збудження у поєднанні з нестійкістю, вразливістю.

При застосуванні у спілкуванні прямолинійно-агресивного типу міжособистісних стосунків, особи можуть виявляти виражену близькість до таких особистісних характеристик як ригідність установок, що поєднується з високою спонтанністю, наполегливістю у досягненні мети, практицизмом, при недостатній опорі на накопичений досвід у стані емоційної захопленості.

Підвищене почуття справедливості поєднується з переконанням у власній правоті, але при протидії і критиці на свою адресу, легко спалахує почуття ворожості. При спілкуванні характерні безпосередність й прямолинійність у висловленнях і вчинках, можлива підвищена вразливість, що легко вгасає в ситуації комфорту, коли не вражається престиж особистості.

Тип особистості з прямолинійно-агресивним стилем міжособистісної поведінки характерологічно співвідноситься з агресивно-експлозивним емоційно-динамічним патерном, а за типом ВНД він стоїть на межі між сильним і слабким типом, що можливо, сприяє відповідній нестійкості нервових процесів, якості яких коливаються між збудженням та інертністю. Високі бали цього октанта (12-16) свідчать про акцентуацію характеру за експлозивним (вибуховим) типом, що потребує психокорекційних заходів (Таблиця 3).

Четвертий фактор представлено показниками «адекватність / неадекватність» дій та «активний / пасивний» тип поведінки за проективною методикою «Я в екстремальній ситуації», які констатують, що важливими критеріями готовності до військової служби є здатність до адекватного сприйняття ситуації як екстремальної та, що особливе важливе, конструктивна активність в цієї ситуації (долання ситуації, враховуючи реальну оцінку її можливих наслідків, характер ситуації та власні можливості) при

недопущенні необґрунтованої ризикованості (Таблиця 4).

Дані, що було отримано за допомогою частотного аналізу додаткових показників за проективною методикою «Я в екстремальній ситуації», свідчать, що тільки у 109

респондентів (50,2%) діагностовано адекватність дій у екстремальній ситуації, а решта 109 осіб (48,8%) згідно методики, демонструють неадекватність дій у можливої екстремальній ситуації (Таблиця 5).

Таблиця 5.

Частотний аналіз додаткових показників, (у %)

Показник	Категорія	n	у %
Адекватні / неадекватні дії	–	106	48,8
	+	109	50,2
Активний / пасивний тип поведінки	–	136	62,7
	+	79	36,4

Що стосується дослідження показника «активні / пасивні» дії в цієї ситуації отримано наступні дані: у більшості респондентів виявлена тенденція до пасивних дій – 136 осіб (62,7%), до активних дій в екстремальній ситуації (але не завжди адекватних) готові тільки 79 осіб (36,4%), що говорить про необхідність спеціальної психологічної та фізичної підготовки.

Важливу роль у формуванні психологічної готовності юнаків до служби у Збройних силах України грає фізична підготовка. Це обумовлено тим, що засоби фізичної підготовки забезпечують розвиток та вдосконалення не лише фізичної, але й психічної природи людини. При правильному їх застосуванні засоби фізичної підготовки дозволяють значно покращувати усі складові морально-психологічної готовності призовників – моральний стан, волювостійкість, емоційну стійкість, розумову працездатність.

Тестування призовників у сфері фізичного виховання показало, що загальноосвітній процес з фізичного виховання слабо орієнтований на досягнення необхідного рівня фізичної готовності до служби у ЗС України.

Зокрема, актуальною проблемою є відсутність системної роботи з розвитку основних фізичних якостей. Перш за все, це стосується вправ на витривалість (норматив з бігу на 3000 м за 14 хв.00 сек), де кожний п'ятий учень, який планує вступати до ВВНЗ, має «низький» рівень розвитку витривалості, а у юнаків, що не планують пов'язувати своє майбутнє з армією, незадовільний показник витривалості за зазначеним результатом зустрічається у кожного другого

Актуальною є також проблема розвитку сили (кожний п'ятий середнє статистичний учень не в змозі підтягнутися навіть 5 разів).

Найбільш слабка сторона підготовленості – це виконання вправ з додання перешкод (кожний п'ятий призовник не в змозі виконати норматив на мінімальний результат). Це пояснюється відсутністю зазначених споруд та необхідного інвентарю у розпорядженні загальноосвітніх закладів, що робить неможливим моделювати психологічні труднощі завдяки застосуванню на заняттях різноманітних прийомів і дій, виконання яких пов'язане з припустимою небезпекою та ризиком. Їхнє додання примушує юнаків зміцнювати емоційно-вольову сферу, допомагає свідомо діяти в напружених ситуаціях, мобілізувати волю з метою досягнення максимально можливого результату при виконанні завдань, що ставляться.

Висновки.

1. Предмет «Захист Вітчизни» доцільно доповнити розділом «Психологічна підготовка», який може включати теми, що спрямовані на спеціальну психологічну підготовку до служби у ЗС України: екстремальна психологічна підготовка та психологічна безпека особистості; виховання стресоусталеності (стратегії подолання стресу); основи професійного спілкування та діяльності в умовах військового колективу; методи подолання страху; основи психологічних знань для успішного опанування навичками з тактичної медицини; основи психологічних знань щодо подолання наслідків травматичних подій.

2. Для дослідження психологічної готовності до військової діяльності,

запропоновано Модель психологічної готовності до військової служби юнаків призовного віку, яка включає наступні компоненти готовності до військової служби:

мотиваційно-ціннісний компонент діяльності (визначення мотиву діяльності та цінностей які реалізуються в результаті цієї діяльності), що відіграє регулятивну функцію у поведінці юнаків допризовного віку;

інформаційно-пізнавальний, який підштовхує до пошуку необхідної інформації з цього питання, пізнання об'єктивних умов, дослідження ситуації (формування та розвиток інтелектуальних установок у розумінні військової служби, прагнення до урозуміння сутності професійних завдань, засобів досягнення мети, психофізичні вимоги, вдосконалення особистісних якостей);

цілеутворюючий компонент – усвідомлення, що військова діяльність майже завжди спрямована на конкретну мету – виконання бойового завдання;

операційний (інтерактивний) – знання та уявлення про ймовірні ситуації в ході діяльності та можливі алгоритми виходу з цих ситуацій; знання прийомів і рішення задач службової діяльності; розвиток певних здібностей людини;

емоційно-вольовий компонент – певна емоційно-почуттєва реакція особистості, яка підкріплює діяльність з усіма її компонентами, або корегує чи відкидає її.

3. За результатами констатуючого психодіагностичного експерименту встановлено високий показник «особистісного адаптаційного потенціалу» респондентів – 8,995 (стен), при рівні середньоквадратичного відхилення 1,511 (SD), що може свідчити про досить високий рівень нервово-психічної стійкості респондентів, у тому числі в умовах вираженого стресу.

4. Дослідження мотиваційної сфери показує, що домінуючими мотивами служби у Збройних Силах України респонденти даного дослідження вважають: патріотичний мотив і любов до Батьківщини – 122 особи (88,20 %); на другому місці мотив престижу професії військового – 74 особи (37,94%); на третьому – стабільне матеріальне становище, соціальні гарантії, пільги військовослужбовців – 70 осіб (35,89%).

Встановлена стійка позитивна взаємозалежність між показником патріотичної мотивації до військової служби та військово-професійною спрямованістю ($r = 0,375$, $p \leq 0.01$), що свідчить про переважання у респондентів соціальних і духовно-моральних мотивів військової служби.

5. За даними факторного аналізу «ядро» психологічної готовності до військової служби складають показники, що відображають «особистий потенціал соціально-психологічної адаптації», «поведінкова регуляція», «комунікативний потенціал», низькі значення показника «суїцидального ризику», «моральна нормативність», низькі значення показника «девіантні форми поведінки», «військово-професійна спрямованість», «недовірливо-скептичний» стиль міжособистісного спілкування.

6. Результати дослідження за проективною методикою «Я в екстремальній ситуації» показали, що тільки у 109 респондентів (50,2%) діагностовано адекватність дій у екстремальній ситуації, а решта 106 осіб (48,8%) згідно дослідженню, демонструють неадекватність дій у можливої екстремальної ситуації.

У більшості респондентів виявлена тенденція до пасивних дій в екстремальній ситуації – 136 осіб (62,7%), до активних дій в екстремальній ситуації (але не завжди адекватних) готові тільки 79 осіб (36,4%), що говорить о необхідності спеціальної психологічної підготовки.

Як наслідок цього, всі респонденти, які не впоралися з завданням на Смузі перешкод (зійшли з дистанції), згідно тестуванню показали «неадекватність дій» та «пасивність дій» в екстремальній ситуації.

7. За даними факторного аналізу переважаючими стилями міжособистісного спілкування у призовників є «владно-лідуючий» та «співпрацюючі-конвенційний». Високі бали I октанта можуть свідчити про стиль спілкування, якій характерний для стеничної, домінантної особистості, що проявляється у вигляді лідерських тенденцій, за індивідуально-типологічними особливостями відповідає гіпертимному варіанту особистості; за якостями нервової системи відрізняється

перевагою динамічних процесів збудження у співвідношенні з певною лабільністю нервових процесів.

Занадто високий бал у I октанті (владно-лідуючий) можна розглядати, як спробу компенсаторного типу взаємин з оточуючими, а також, як бажання випробувати себе у ролі лідера. Однак, при досить високому балі ці особистісні характеристики можуть задавати шкоди у службовій діяльності, що потребує психокорекційних заходів.

8. За результатами психологічного дослідження можна констатувати, що при бажанні проходити службу у лавах ЗС України, що задекларовано у вербальних тестах, у призовників недостатньо знань та навичок щодо дій в екстремальних ситуаціях (за результатами проєктивної методики), недостатньо розвинуті вольові якості, має місце недостатня рефлексія, що заважає конструктивно діяти в екстремальних ситуаціях (моделлю яких є «Смуга перешкод» та тестування з фізичної підготовки).

9. Порівняльний аналіз результатів тестування за нормативними вимогами оцінювання фізичної підготовки у ЗС України (при застосуванні балової системи оцінки по ТНФП-2014) показав, що загальноосвітній процес у існуючому вигляді не в змозі забезпечити загальну фізичну готовність молоді до служби у ЗС України, що потребує змін у цьому процесі.

10. Отримані дані за допомогою частотного аналізу додаткових показників за

проєктивною методикою «Я в екстремальній ситуації», означають, що тільки у 109 респондентів (50,2%) діагностовано адекватність дій у екстремальній ситуації, а решта 109 осіб (48,8%) згідно методики, демонструють неадекватність дій у можливої екстремальної ситуації.

У більшості респондентів виявлена тенденція до пасивних дій в екстремальній ситуації – 136 осіб (62,7%), до активних дій в екстремальній ситуації (але не завжди адекватних) готові тільки 79 осіб (36,4%), що може говорити о необхідності спеціальної підготовки.

10. При зіставленні результатів психологічного тестування з результатами вхідного тестування з прикладних фізичних вправ встановлено, що з 17 респондентів, які не впоралися з завданням (зійшли з дистанції), 10 осіб показали неадекватність та/або пасивність дій в екстремальних ситуаціях.

11. За результатами проведеного психологічного дослідження можна констатувати, що при бажанні проходити службу у лавах ЗС України, у призовників недостатньо знань та навичок щодо дій в екстремальних ситуаціях, недостатньо розвинуті вольові якості, має місце недостатня рефлексія щодо своїх можливостей, що заважає конструктивно діяти в екстремальних ситуаціях, моделлю яких є «Смуга перешкод» та заняття з фізичної підготовки.

Список використаних джерел

1. Герасимів І.М., Пашко К.О., Фука М.М. & Щирба Ю.П. (2018). Захист Вітчизни: підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Рівень стандарту. Тернопіль: Астон.
2. Гнатюк М.Р., (2018). Захист Вітчизни: (рівень стандарту) підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Видавництво: Генеза.
3. Гудима А.А., Пашко К.О., Герасимів І.М., Фука М.М. & Щирба Ю.П. (2019). Захист Вітчизни: підручник для 11 класу закладів загальної середньої освіти. Рівень стандарту. Тернопіль: Астон.
4. Лефтеров В.О., (2007). Підготовка працівників правоохоронних органів до дій в екстремальних умовах засобами психотренінгу. Актуальні проблеми психології. Т. V : Психофізіологія. Психологія праці. Експериментальна психологія К.: ІВЦ Держкомстату України.
5. Навчальна програма з захисту Вітчизни (рівень стандарту) для 10-11 класів загальноосвітніх шкіл (2017, 23 жовтня). Наказ міністерства освіти і науки № 1407. URL: <https://osvita.ua/school/program/program-10-11/58885/>
6. Настанова з фізичної підготовки у Сухопутних військах ЗС України: ВКДП 7-00(72).11.02 [військ. керівн. доктрин. публ.] / Командування СВ ЗС України [Київ] Лютий 2022. 104 с.
7. Олійник В.В., Литвинчук М.Ю. (2013). Психологічна готовність прикордонників до діяльності в екстремальних умовах. Проблеми екстремальної та кризової психології Вип. 14. Частина I.
8. Осьодло В.І., (2013). Особистісні чинники подолання стресових ситуацій в особливих умовах. Проблеми екстремальної та кризової психології Вип. 14. Частина I.

9. Павелко І.І., Беловодов І.Ф. & Н.А. Башавець (2019). Підготовка військовослужбовців до дій в екстремальних умовах: навчальний посібник. Одеса: Військова академія.
10. Про Концепцію допризовної підготовки і військово-патріотичного виховання молоді (2002, 25 жовтня). Указ Президента України № 948/2002. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/> (дата звернення: 06.12.2023).
11. Рибалка В.В. (2006) Психологія праці особистості. Київ. 2006.
12. Тімченко А.В., (1995). Основні психічні стани, що знижують ефективність діяльності особового складу підрозділів особливого ризику. Вісник Харківського університету. № 472.
13. Томчук М., (2010). Методологічні засади дослідження та формування психологічної готовності особистості до діяльності. Психологія і суспільство. № 4.
14. Хараху С., Павлов В., Дзюба І. & Саганчі Є. (2018). Захист Вітчизни (рівень стандарту): підручник для 10 класу закладів загальної середньої освіти. Львів: Світ.
15. Johansen R.B., Laberg J.C. & Martinussen M. (2014). Military Identity as Predictor of Perceived Military Competence and Skills Armed Forces Society. Vol.40 (3), 521-543.

References

1. Herasymiv I.M., Pashko K.O., Fuka M.M. & Shchyrba Yu.P. (2018). Zakhyst Vitchyzny: pidruchnyk dlia 10 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity [Defense of the Motherland: a textbook for the 10th grade of general secondary education institutions] Riven standartu. Ternopil: Aston. (in Ukrainian)
2. Hnatiuk M.R. (2018). Zakhyst Vitchyzny: (riven standartu) pidruchnyk dlia 10 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity [Defense of the Motherland: (standard level) textbook for the 10th grade of general secondary education institutions]. Vydavnytstvo: Heneza. (in Ukrainian)
3. Hudyma A.A., Pashko K.O., Herasymiv I.M., Fuka M.M. & Shchyrba Yu.P. (2019). Zakhyst Vitchyzny: pidruchnyk dlia 11 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity [Defense of the Motherland: a textbook for the 11th grade of general secondary education institutions. Standard level]. Riven standartu. Ternopil: Aston. (in Ukrainian)
4. Lefterov V.O. (2007). Pidhotovka pratsivnykiv pravookhoronnykh orhaniv do dii v ekstremalnykh umovakh zasobamy psykhotreninhu [Preparation of law enforcement officers to act in extreme minds using psychotraining]. Aktualni problemy psykholohii. T.V : Psykhofiziologhiia. Psykholohiia pratsi. Eksperymentalna psykholohiia K.: IVT's Derzhkomstatu Ukrainy. (in Ukrainian)
5. Navchalna prohrama z zakhystu Vitchyzny (riven standartu) dlia 10-11 klasiv zahalnoosvitnikh shkil [Educational program on the protection of the Motherland (standard level) for 10-11 grades of secondary schools] (2017, 23 zhovtnia). Nakaz ministerstva osvity i nauky № 1407. (in Ukrainian)
6. Nastanova z fizychnoi pidhotovky u Sukhoputnykh viiskakh ZS Ukrainy [Instruction on physical training in the Ground Forces of the Armed Forces of Ukraine]: VKDP 7-00(72).11.02[viisk. kerivn. doktryn. publ.] / Komanduvannia SV ZS Ukrainy [Kyiv] Liutyi 2022. (in Ukrainian)
7. Oliinyk V.V., Lytvynchuk M.Yu. (2013). Psykholohichna hotovnist prykordonnykiv do diialnosti v ekstremalnykh umovakh [Psychological readiness of border guards to work in extreme conditions]. Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii Vyp.14. Chastyna I. (in Ukrainian)
8. Osodlo V.I. (2013). Osobystisni chynnyky podolannia stresovykh sytuatsii v osoblyvykh umovakh [Personal factors for overcoming stressful situations in special conditions.]. Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii Vyp.14. Chastyna I. (in Ukrainian)
9. Pavelko I.I., Bielovodov I.F. & N.A. Bashavets (2019). Pidhotovka viiskovosluzhbovtiv do dii v ekstremalnykh umovakh: navchalnyi posibnyk [Training of military personnel for actions in extreme conditions: training manual]. Odessa: Viiskova akademiia. (in Ukrainian)
10. Pro Kontseptsiiu dopryzovnoi pidhotovky i viiskovo-patriotichnoho vykhovannia molodi (2002, 25 zhovtnia). [About the Concept of pre-conscription training and military-patriotic education of youth] Ukaz Prezydenta Ukrainy № 948/2002. URL: <https://ips.ligazakon.net/document/> (in Ukrainian)
11. Rybalka V.V. (2006) Psykholohiia pratsi osobystosti [Psychology of individual work]. Kyiv. 2006. (in Ukrainian)
12. Timchenko A.V. (1995). Osnovni psykhichni stany, shcho znyzhuiut efektyvnist diialnosti osobovoho skladu pidrozdiliv osoblyvoho ryzyku [The main mental states that reduce the effectiveness of the personnel of special risk units]. Visnyk Kharkivskoho universytetu. № 472. (in Ukrainian)
13. Tomchuk M. (2010). Metodologichni zasady doslidzhennya ta formuvannia psihologichnoyi gotovnosti osobystosti do diialnosti [Methodological principles of research and formation of psychological readiness of an individual for activity]. Psihologiya i susidstvo. № 4.
14. Kharakhu S., Pavlov V., Dziuba I. & Sahanchi Ye. (2018). Zakhyst Vitchyzny (riven standartu) : pidruchnyk dlia 10 klasu zakladiv zahalnoi serednoi osvity [Defense of the Motherland (standard level): a textbook for the 10th grade of general secondary education institutions]. Lviv: Svit. (in Ukrainian)
15. Johansen R.B., Laberg J.C. & Martinussen M. (2014). Military Identity as Predictor of Perceived Military Competence and Skills Armed Forces Society. Vol.40 (3), 521-543.

SUMMARY

Pavelko I. Candidate of Psychological sciences,
Senior Research Science center of the Military Academy

Belovodov I. Senior Research Science center of the Military Academy

STUDY OF THE PSYCHOLOGICAL READINESS OF CONSCRIPTS FOR SERVICE IN THE
ARMED FORCES OF UKRAINE

Introduction. Despite the fact that one of the main tasks of pre-conscription training is psychological preparation for military service, there is no chapter on psychological training in the curriculum of the "Defense of the Fatherland" subject.

The psychological research we have conducted shows that if they wish to serve in the ranks of the Armed Forces of Ukraine (declared in verbal tests), conscripts lack knowledge and skills regarding actions in extreme situations (according to the results of the projective methodology), lack of willpower, insufficient reflection, which prevents constructive action in extreme situations (the model of which is the Obstacle Course and physical training classes).

Supplementing the subject "Defense of the Fatherland" with a section on psychological training can help in the process of adapting young men to the conditions of military service.

The purpose of the article is to study the psychological readiness of conscripts to serve in the Armed Forces of Ukraine.

Research methods. Theoretical and empirical methods were used in the research.

The program of the ascertaining experiment was developed in accordance with the Model of readiness of young men of pre-conscription age to serve in the Armed Forces of Ukraine, which includes the development of necessary qualities in accordance with the components of professional activity. During the study, the following was applied: "Questionnaire on the study of motivation for service in the Armed Forces of Ukraine"; BBO "Adaptivnost 200"; projective technique "I am in an extreme situation".

Originality. A scientific novelty is the development and research of psychological readiness for military activity according to the Model of psychological readiness for military service of young men of conscription age, which includes the following components:

the motivational and value component of the activity (determination of the motive of the activity and the values that are realized as a result of this activity), which plays a regulatory function in the behavior of young men of pre-conscription age,

informative and cognitive, which prompts the search for the necessary information on this issue, knowledge of objective conditions, research of the situation (formation and development of intellectual attitudes in understanding military service, striving to understand the essence of professional tasks, means of ac;

the goal-forming component is the awareness that military activity is almost always aimed at a specific goal - the execution of a combat mission;

operational (interactive) – knowledge and understanding of probable situations in the course of activity and possible algorithms for getting out of these situations; knowledge of techniques and solutions to tasks of official activity;

emotional-volitional component – a certain emotional-sensual reaction of the individual that reinforces the activity with all its components, or corrects or rejects it.

Conclusion. The study of the motivational sphere shows that the respondents of this study consider the dominant motives for service in the Armed Forces of Ukraine to be: patriotic motive and love for the Motherland - 122 persons (88.20%) in second place is the motive of the prestige of the military profession - 74 persons (37.94%); in third place and stable financial situation, social guarantees, benefits of military personnel - 70 people (35.89%).

According to factor analysis, the "core" of psychological readiness for military service consists of indicators reflecting "personal potential for social and psychological adaptation", "behavioral regulation", "communicative potential", low values of the indicator "suicidal risk", "moral normativity", low values of the indicator "deviant forms of behavior", "military-professional orientation", "distrustful-skeptical" style of interpersonal communication.

According to the results of the research using the projective method "I am in an extreme situation", only 109 respondents (50.2%) were diagnosed with the adequacy of actions in an extreme situation, and the remaining 106 people (48.8%) according to the method, demonstrate the inadequacy of actions in a possible extreme situation situations. The majority of respondents showed a tendency to passive actions in an extreme situation - 136 people (62.7%), only 79 people (36.4%) are ready for active actions in an extreme situation (but not always adequate), which indicates the need for special psychological preparation the prevailing styles of interpersonal communication among conscripts are "dominant-leading" and "cooperative-conventional". In order to prepare (adapt) young men to the conditions of military service, it is necessary to supplement the curriculum of the "Defense of the Fatherland" subject with topics on special psychological training of high school students.

Keywords: conscripts; psychological readiness; physical readiness; communication style; model of psychological readiness; ascertaining experiment.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

The authors declare that they have no conflict of interest.

Дата надходження рукопису/Date of receipt of the manuscript: 02.01.24.

Дата прийняття рукопису/Date of acceptance of the manuscript: 17.01.24.

© 2024. This work is under an open license [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Пелех І. В. викладач кафедри психології та психотерапії закладу вищої освіти «Український Католицький Університет»
<https://orcid.org/0000-0001-7930-1364>

Гринишин Н. О. асистент кафедри теоретичної та практичної психології Національного університету «Львівська Політехніка»
<https://orcid.org/0000-0003-2535-9776>

ОСОБЛИВОСТІ СНОВИДІНЬ ПАЦІЄНТІВ З ТРИВОЖНО-ДЕПРЕСИВНИМ РОЗЛАДОМ В УМОВАХ СТАЦІОНАРНОГО ЛІКУВАННЯ В ПСИХОНЕВРОЛОГІЧНОМУ ВІДДІЛЕНІ

У статті здійснено аналіз застосування якісного підходу до дослідження сновидінь пацієнтів психоневрологічного стаціонару з тривожно-депресивним розладом шляхом напівструктурованого інтерв'ю, з метою формування стратегії психотерапевтичного лікування.

Ключові слова: психоневрологічне стаціонарне відділення; тривожно-депресивний розлад; пацієнт; симптом.

Вступ. Дослідження особливостей сновидінь пацієнтів з змішаним тривожно-депресивним розладом в умовах стаціонарного лікування виступає одним з способів побудови кращого розуміння структури й особливостей переживань пацієнтів в ході формулювання стратегії психотерапевтичного лікування, а також прогнозування динаміки психотерапевтичних інтервенцій. Поза тим, в межах україномовної наукової дискусії представлена обмежена кількість саме наративних досліджень змісту сновидінь та особливостей їх тлумачення в контексті симптоматики тривоги й депресії. Відтак, завданням представленого дослідження було виявити ключові мотиви і змістові патерни сновидінь пацієнтів, що мають симптоми змішаного тривожно-депресивного розладу.

Метою статті є аналіз доцільності використання якісних методів контент-аналізу та напівструктурованого інтерв'ю для у виявленні ключових мотивів і змістових патернів особливостей сновидінь пацієнтів, що мають симптоми змішаного тривожно-депресивного розладу для кращого розуміння підбору стратегії психотерапевтичних інтервенцій. У межах реалізації зазначеної мети у статті було здійснено аналіз такого ключового аспекту як обмеження якісного підходу як наукового методу аналізу сновидінь.

Теоретичне підґрунтя. Для формування спільного дослідницького поля між нейропсихологічним та психодинамічним підходом ряд дослідників, звернулись до прикладного застосування ефективності вивчення феноменології сновидінь в межах психодинамічного підходу, таким чином фокус останніх досліджень в межах нейропсихології сновидінь був зосереджений на підтвердженні або спростуванні моторної теорії сновидінь за Фройдом (Boeker, Hartwich, Northoff 2018). В межах психоаналітичного дискурсу сновидіння в клінічній практиці можна розглядати як індикатор трансформацій внутрішнього предметного світу пацієнта, тобто індикатор так званих структурних змін у ході аналізу. Ці трансформаційні процеси пов'язані із симптоматичними змінами, але виходять далеко за їх межі. Під структурними змінами мається на увазі розкриття несвідомих психічних структур і механізмів несвідомих психічних структур і механізмів, які визначають поточне психічне функціонування, вирішення проблем, людські стосунки, афекти та задоволеність життям. Структурні зміни дозволяють пацієнтам вирішувати психічні та психосоціальні конфлікти в поточних життєвих ситуаціях більш адаптивними коупінгами і таким чином, підвищують якість життя (Fischmann, Russ, 2013). В роботі застосовано метод

напівструктурованого контент-аналізу сновидінь, який на відміну від аналізу сновидінь в процесі терапії, не бере до уваги вплив контрперенесення аналітика на зміст сновидіння, а також його тлумачення в контексті динаміки терапії, не беручи до уваги проходив сновидець курс терапії, а також аналіз окремих деталей з життя пацієнта. Аналізуючи наратив - основний дослідницький фокус здійснюємо на описаних в дослідженнях Ройслера загальних патернах “Его-поведінки” у сновидіннях таких як: відсутність сновидного Его, - сновидне Его переживає загрозу, сновидне Его зіштовхується з викликом чи завданням поставленим іншою фігурою, яке принципово має виконати; сновидне Его у взаємодії з іншими об’єктами (особливості встановлення / уникнення стосунку) (Roesler, 2020). Проблематика тривоги та її вплив на сновидіння: дослідження Пікард-Деланд та колег підтвердили, що особи, які частіше бачать кошмари уві сні мають вищий рівень особистісної тривожності, а також наявність зв’язку між рекурентними кошмарними сновидіннями та підвищеним рівнем особистісної тривожності (Picard-Deland, 2018). Вищий рівень генералізованої тривожності впливає на тривалість звіту про сновидіння, а також підвищує ймовірність запам’ятовування й відтворення змісту сновидіння. В дослідженні Ю підтверджено, що надмірна тривога перед сном, а також переживання страху покращує запам’ятовування змісту сновидіння (Rimsh, Pietrowsky, 2020). Вищий рівень тривожності вдень (пов’язаної з характерним хворобливим станом) відображається на частоті виникнення повторюваних кошмарів уві сні, змісту сновидінь характерне дисфоричне забарвлення, більш негативний емоційний фон, ворожість, агресія, підвищений рівень конфліктності та негативізму, наявності більш насильницьких емоцій у сновидіннях (наприклад, смутку або гніву) та більшої частоти агресивних дій, спрямованих на того, хто сновидить (сновидче Его зазнає загрози), сновидець частіше зазнає невдачі та кривди (Brown, Donderi 1986). Характерні ознаки змісту сновидінь осіб з підвищеною особистісною тривожністю, а також тривожним станом зумовленим розладом: частіше зустрічаються

знайомі пацієнту людські персонажі, що виконують роль антагоністів до сновидця, а також окремі різним чином пошкоджені кінцівки людського тіла, згідно з твердженням Робінс та колег зміст кошмарів часто корелює з надмірною сексуалізацією та еротизацією, а також частотою зміни сцени у сновидінні (Rimsh, Pietrowsky, 2020). Дослідивши сновидіння умовно-здорової вибірки, Демачова та колеги довели, що тривожні переживання вдень, а також клінічно незначний рівень особистісної тривожності практично не відображається на змісті сновидінь (Demacheva, Zadra 2019). Стосовно коморбідності тривоги й депресії та їх вплив на зміст сновидінь: Огайон та колеги підтвердили високий рівень коморбідності між тривогою, розладами настрою та повторюваними кошмарами, особливо серед жінок. Зокрема, часті нічні кошмари підвищують ризик суїциду, а також загалом знижують рівень психічного благополуччя та пов’язані з підвищеним рівнем генералізованої тривоги, підвищеним рівнем депресії та дистимії. Сновидіння пацієнтів з вираженими симптомами тривоги й та депресії відрізняються вищою агресивністю і більш частими агресивними взаємодіями у сновидіннях ніж дружніми, більш негативним афектом і нижчою негативною емоційністю, генералізацією кількістю мертвих, уявних або нереальних персонажів і фігур (Rimsh, Pietrowsky, 2020). Отже, враховуючи згадані компоненти можемо виділити суб’єктивно “спотворюючу” дію сновидінь з точки зору наявності об’єктивного чинника - тривожно-депресивного розладу, що слугує вагомим компонентом при контент-аналізі сновидінь пацієнтів і формування досліджуваної групи.

Методи дослідження: Використано методи теоретичного аналізування наукових літературних джерел та напівструктурованого якісного методу контент-аналізу сновидінь шляхом порівняння результатів двох груп. До контрольної групи увійшли 10 осіб, що погодились регулярно надавати серії сновидінь (кожен надав 5 сновидінь), записаних за опитувальником напівструктурованого інтерв’ю: “План опрацювання сновидіння У.Філіппса (модифікація М.Компанович)” Також

досліджувані заповнили опитувальники Госпітальна шкала тривоги й депресії (HADS) та Торонтська шкала алекситимії TAS-26 - вагомим фактором при формуванні контрольної групи був низький рівень вираження показників тривоги й депресії, а також відсутність вираженого рівня алекситимії. Досліджувану групу склали 10 пацієнтів, що проходили лікування в межах стаціонару Комунального некомерційного підприємства Львівської обласної ради "Львівський обласний клінічний психоневрологічний диспансер" Стаціонар №1, у кожного було зібрано мінімум 5 сновидінь, які мали найбільше емоційне значення для пацієнтів в контексті їх симптомів. Вік пацієнтів від 23 до 64 років, тривалість захворювання пацієнтів коливалась від першої маніфестації симптоматики (збереження симптомів від чотирьох тижнів) до хроніфікації з частковою ремісією. В дослідженні брали участь чоловіки та жінки. Вибірка будувалась на основі вільної згоди пацієнтів взяти участь у дослідженні за ключовою ознакою - наявність симптомів тривоги та депресії за результатами обстеження лікарем психіатром. Тенденція до запам'ятовування сновидінь: варто зазначити, що більшість опитаних нами досліджуваних відзначали, що мають труднощі з запам'ятовуванням сновидінь, зокрема, пов'язуючи це з вживанням медикаментів, а також, лише 20% опитаних пацієнтів перебувають у тривалій терапії, де мали можливість систематично аналізувати свої сновидіння, відтак, при формуванні дослідницьких гіпотез, було прийнято рішення - відібрати до аналізу ті сновидіння, які пацієнти вважають найбільш емоційно значущими в контексті їх життя та прояву симптоматики, а також найбільше запам'яталась. Проаналізувавши результати опитувальника HADS (шкали тривоги й депресії), а також опитувальника Торонтської алекситимічної шкали, було встановлено, що у 30% досліджуваної групи є виражений рівень алекситимії, 50% перебувають у зоні ризику. Тривога - у 20% опитуваних виявлено субклінічний рівень тривоги, 50% середній рівень важкості симптомів, у 30% відзначають високий рівень тривоги. Депресія - у 15% опитуваних виявлено субклінічний рівень депресії, 50% середній

рівень важкості вираження симптомів депресії, у 35% визначали важку депресію. Варто зазначити, що на результати опитувальників прямо впливають результати медикаментозного лікування, а також час госпіталізації, більшість опитаних пацієнтів не були первинними. Матеріал сновидінь було проаналізовано згідно з структурною моделлю аналізу сновидіння за Ройслером 2020 (Roesler, 2020). Опираючись на теорію запропоновану Ройслером, в роботі здійснено акцент не лише на аналіз повторюваних символів та елементів, а саме на структуру сну (елементи та порядок дій) дозволяють визначити динамічну модель сну (Roesler, 2020).

Результати та обговорення. Згідно з отриманими даними на основі контент-аналізу зібраних серій сновидінь та того як пацієнти самотужки визначали своє Его переживання подій уві сні, отримано такі дані: 52% досліджуваних відзначали пасивну позицію, зокрема, в таких площинах: пасивне спостереження, втрата надії, відчуття безсилля та відчаю, відчуття застигання, переживання болю, загибель сновидного Его зокрема, таким чином, пасивно-спостерегальну позицію у сновидінні. Також вагомою є тенденція переходу від активної Его позиції на початку сновидіння до втрати Его ініціативи, що описує 20% досліджуваної групи. Ще один із патернів Его-переживання уві сні, що спостерігався у 20% досліджуваної групи є - ініціатива, яку перебирають інші. Ще у 8% описаної групи сновидне Его постійно зберігає ініціативу, ніколи не втрачаючи суб'єктності.

Сценарій протагоніста

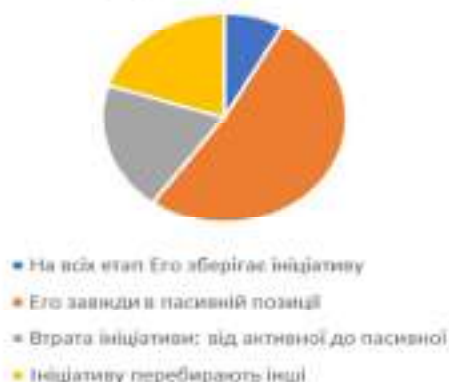

Рис 1. Сценарій сновидної Его-позиції згідно з Ройслером (Roesler, 2020) в досліджуваній групі

В контрольній групі отримано такі результати: в 40% випадків сновидне Его зберігає ініціативу, в 15% Его в пасивній позиції, в 20% випадків відбувається втрата ініціативи від активної до пасивної позиції, і 15% ініціативу перебирають інші. Проте вагомою відмінністю між обома групами, можемо виокреслити те, що в контрольній групі практично не зустрічаються символи загибелі чи пошкодження сновидного Его, а втрату ініціативи чи пасивну позицію виокремлено в стосунковий компоненті, тобто, вагомою відмінністю в кейсах пацієнтів диспансеру є суттєве уникнення стосунків, зокрема, конфліктних, а також суттєве зменшення кількості взаємодії з іншими людьми в межах сновидіння. Отже, на основі проаналізованих узагальнених тенденцій, можна стверджувати про те, що симптоми тривоги й депресії впливають на динаміку трансформаційних патернів сновидного-Его та Его-сценаріїв, зокрема, в звужені стратегії до переваги занепаду й дезорганізації.

Сценарій протагоніста в контрольній групі

Рис 2. Сценарій сновидної Его-позиції згідно з Ройслером (Roesler, 2020) в контрольній групі

Проте вагомою відмінністю між обома групами, можемо виокреслити те, що в контрольній групі практично не зустрічаються символи загибелі чи пошкодження сновидного Его, а втрату ініціативи чи пасивну позицію виокремлено в стосунковий компоненті, тобто, вагомою відмінністю в кейсах пацієнтів диспансеру є суттєве уникнення стосунків, зокрема, конфліктних, а також суттєве зменшення кількості взаємодії з іншими людьми в межах сновидіння. Отже, на основі проаналізованих узагальнених тенденцій, можна

стверджувати про підтвердження другої гіпотези дослідження: симптоми тривоги й депресії впливають на динаміку трансформаційних патернів сновидного-Его та Его-сценаріїв, зокрема, в звужені стратегії до переваги занепаду й дезорганізації.

В статті особливу увагу надано також тому як стан пацієнтів впливає на зміст сновидінь. Згідно з Когутом (1977), сновидіння про власний стан частково можна порівняти зі сновидіннями дітей або осіб, які страждають на травматичний невроз або лихоманку, і, отже, асоціації з образами в цих сновидіннях не розкривають прихованого сенсу "в кращому випадку вони дають нам подальші образи, які залишаються на тому ж рівні що й явний зміст сновидіння". Істотний сенс сновидінь про власний стан розкривається через метафоричне розуміння їх явного змісту, а не класичним аналізом асоціацій.

Проаналізувавши також основні трансформаційні Его-патерни за Ройслером (Roesler, 2020) на основі основних припущень про такі динамічні стани сновидного Его: безперервність (Его не зазнає дестабілізації), процес зростання та оптимізації, протилежний до нього - процес спадання, реструкція та інтеграція Его, апробація, фрустрація, адаптація, було отримано такі дані в контексті наявності у пацієнтів симптомів тривоги й депресії у сновидіннях:

Трансформаційні Его-патерни

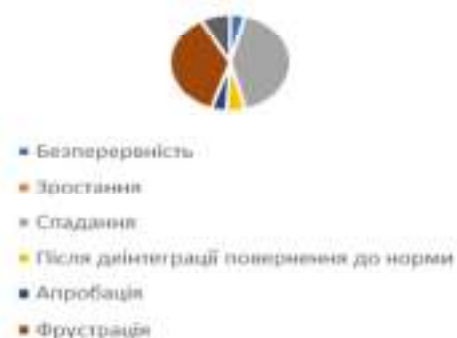

Рис 3. Трансформаційні Его-патерни за Ройслером (Roesler 2020)

Внаслідок чого можемо прослідкувати загальну закономірність в переважанні процесу спадання як тенденції Его до дезінтеграції, а також переважання фрустрації. Класичними також виступають елементи в переживанні тривоги й депресії, які зустрічаємо в контексті фрустрації та

дезінтеграції, зокрема, вагомою є тенденція про погіршення емоційного стану пацієнтів після сновидінь, за словами досліджуваних сновидіння тільки підсилюють відчуття фатальності, глибину переживання пустки, підвищують тривогу, а сновидіння про смерть рідних, або загибель Его-сновидця часто трактується як “поганий знак” і тенденцію до катастрофізації майбутнього.

Проте, вагомим аспектом в аналізі сновидінь про власний стан є пропрацювання невротичних конфліктів, які часто лежать в основі симптоматики пацієнтів і не можуть бути позірно протракованими на маніфестарному рівні.

Висновки та обмеження результатів:

В отриманих результатах вдалось встановити повторювані тенденції, мотиви та патерни на обмежених досліджуваних вибірці, отриманих результатів недостатньо для встановлення чітких закономірностей, адже отримані результати не підлягають узагальненню через високий рівень вираження контекстуальної суб'єктивізації. Вплив стресового фактору госпіталізації та

поміщення в умови стаціонару міг суттєво вплинути на емоційний відгук щодо матеріалу сновидінь пацієнтів, а саме, в їх негативно забарвленій компоненті. Специфіка наративу сновидінь як клінічного матеріалу загалом має тенденцію до забарвлення негативними тенденціями й символами, незалежно від наявності у сновидця клінічно виражених симптомів тривоги й депресії, відповідно, на його основі важко побудувати структурну модель, яка б точно відтворювала проблематику тривожно-депресивного розладу.

Подяки. Автори статті висловлюють вдячність стафу ЛОК ПНД Стаціонар №1 в особі завідувача стаціонару Горинюк Іванни Євгенівни за допомогу та сприяння в проведенні дослідження. Також Компанович Маріанні Ігорівній, асистенту кафедри психології та психотерапії УКУ за науковий супровід. Висловлюємо подяку Березовській Ларисі Іванівній, кандидату психологічних наук, доценту кафедри теоретичної та практичної психології НУ ЛП за науковий супровід.

Список використаних джерел

1. Brown, R. J., & Donderi, D. C. (1986). Dream content and self-reported well-being among recurrent dreamers, past-recurrent dreamers, and nonrecurrent dreamers. *Journal of Personality and Social Psychology*, 50(3), 612–623. <https://doi.org/10.1037/0022-3514.50.3.612>
2. Boeker, H., Hartwich, P., & Northoff, G. (2018). *Neuropsychodynamic Psychiatry*. Springer International Publishing. <https://doi.org/10.1007/978-3-319-75112-2>
3. Demacheva Iryna, Zadra Antonio. (2019). Dream content and its relationship to trait anxiety. *International Journal of Dream Research*. No. 12(2). P. 1–7.
4. Fischmann, T., Russ, M. O., & Leuzinger-Bohleber, M. (2013). Trauma, dream, and psychic change in psychoanalyses: a dialog between psychoanalysis and the neurosciences. *Frontiers in Human Neuroscience*, 7. <https://doi.org/10.3389/fnhum.2013.00877>
5. Kohut, H. (2018). *The Search for the Self* (P. H. Ornstein). Routledge. <https://doi.org/10.4324/9780429483097>
6. Picard-Deland, C., Carr, M., Paquette, T., Saint-Onge, K., & Nielsen, T. (2018). Sleep spindle and psychopathology characteristics of frequent nightmare recallers. *Sleep Medicine*, 50, 113–131. <https://doi.org/10.1016/j.sleep.2017.10.003>
7. Rimsh, A, Pietrowsky R. (2020). Dreams in anxiety disorders and anxiety. *International Journal of Dream Research*. Volume 13, no. 1. P. 7–11. <https://doi.org/10.11588/ijodr.2020.1.60789>
8. Roesler C. Jungian theory of dreaming and contemporary dream research – findings from the research project ‘Structural Dream Analysis’. *Journal of Analytical Psychology*. 2020. Vol. 65, no. 1. P. 44–62.
9. Roesler C. The structural approach to the empirical investigation of the meaning of dreams – Findings from the research project ‘Structural Dream Analysis’. *International Journal of Dream Research*. 2020. Vol 13, No 1 (April 2020). P. 46–55.

Summary

Pelekh I. V. Lecturer at the Department of Psychology and Psychotherapy Higher education institution Ukrainian Catholic University

Hrynshyn N. O. Assistant of the Department of Theoretical and Practical Psychology Lviv Polytechnic National University

FEATURES OF DREAMS OF PATIENTS WITH ANXIETY-DEPRESSIVE DISORDER IN THE CONDITIONS OF INPATIENT TREATMENT IN THE PSYCHONEUROLOGICAL DEPARTMENT

Abstract. *The article analyzes the use of a qualitative approach to the study of dreams of patients in a psychoneurological hospital with anxiety-depressive disorder through a semi-structured interview in order to formulate a strategy for psychotherapeutic treatment.*

Purpose of the article. *The purpose of the article is to analyze the feasibility of using qualitative methods of content analysis and semi-structured interview to identify key motives and content patterns of dream features of patients with symptoms of mixed anxiety-depressive disorder for a better understanding of the selection of a psychotherapeutic intervention strategy. To achieve this goal, the article analyzes such a key aspect as the limitations of the qualitative approach as a scientific method of dream analysis.*

Methods. *Theoretical analysis of scientific literature and semi-structured qualitative method of dream content analysis were used to compare the results of the two groups. The control group consisted of 50 people who agreed to regularly provide a series of dreams (each provided 5 dreams) recorded using a semi-structured interview questionnaire: "The W. Phillips Dream Processing Plan (modified by M. Kompanowicz). The subjects also filled out the Hospital Anxiety and Depression Scale (HADS) and the Toronto Alexithymia Scale (TAS-26) questionnaires - a significant factor in the formation of the control group was the low level of anxiety and depression, as well as the absence of a pronounced level of alexithymia.*

Results. *The general pattern of the predominance of the descending process as the ego's tendency to disintegrate, as well as the predominance of frustration, was noted. The elements in the experience of anxiety and depression that are found in the context of frustration and disintegration are also classic, in particular, the tendency for the emotional state of patients to worsen after dreams is significant; according to the subjects, dreams only increase the feeling of fatality, the depth of the experience of the wasteland, and increase anxiety, and dreams about the death of relatives or the death of the dreamer's Ego are often interpreted as a "bad omen" and a tendency to catastrophize the future.*

Originality. *The possibility of conducting a content analysis of dreams as a qualitative research method is proved, and the key trends and characteristics of dreams of patients with anxiety-depressive disorder are identified, which is useful in formulating a treatment strategy*

Conclusions and prospects for further scientific research. *The findings have identified recurring trends, motives, and patterns in the limited sample studied; the results are not sufficient to establish clear patterns, as the results cannot be generalized due to the high level of contextual subjectivity. Prospects for further research are to compare the dream material of patients with other disorder nosologies*

Key words: *psychoneurological inpatient department; anxiety-depressive disorder; patient; symptom.*

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.
The authors declare that they have no conflict of interest.

Дата надходження рукопису/Date of receipt of the manuscript: 05.01.24.

Дата прийняття рукопису/Date of acceptance of the manuscript: 21. 01.24.

© 2024. This work is under an open license [CC BY-NC 4.0](#).

Перція Л. В. клінічний психолог, аспірантка
кафедри психології Державного
торговельно-економічного університету
<https://orcid.org/0009-0006-6095-625x>

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ФОРМУВАННЯ ПРОФЕСІЙНОГО ЗДОРОВ'Я ФАХІВЦІВ ІТ – КОМПАНІЙ

Проблема формування та підтримання професійного здоров'я фахівців за останні десятиліття набула нового актуального значення практично для фахівців усіх видів професій, особливо це питання стрімко набирає значимої актуальності, для професій, що входять до складу найбільшого запиту у суспільстві, це фахівців права, психології, ІТ-компаній. Кожна із зазначених сфер професійної діяльності має свої особливості, специфіку, певні ризики розвитку деструктивних явищ, що можуть впливати на професійне здоров'я фахівців. Саме тому визначення психологічних особливостей формування професійного здоров'я фахівців, зокрема ІТ-сфери на наш погляд є актуальним і своєчасним.

Ключові слова: професійне здоров'я; професійний стрес; професійне благополуччя; психологічне забезпечення діяльності; фахівці ІТ-компаній.

Вступ. Актуальність проблеми формування нових наукових підходів до формування моделей психологічного забезпечення професійного здоров'я фахівців різних сфер діяльності вийшла на рівень проблеми держави з моменту ухвалення 27.12.2017 р. розпорядженням Кабінету Міністрів України №1018-р «Концепції охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року» та розроблення плану заходів щодо її реалізації, передбаченого цим розпорядженням [1]. В умовах сьогодення гостро постає питання про те, якою мірою ця Концепція охоплює сферу діяльності психологів основних спеціалізацій – освітніх, клінічних, судових та інших сфер застосування психологічного знання і фаху.

Як зазначає С. Болтівець «Методологією як універсальним способом мисленевого здолання - ускладнення (розв'язку проблеми) є визначення суспільної ролі психології як дихотомії психології і суспільства: «Чим є психологія для суспільства?» і «Яким є суспільство у власному психічному бутті – відображенні?» [2, с. 104].

Саме поняття «професійне здоров'я» передбачає безпеку професійної діяльності, збереження психологічного і фізичного здоров'я, а також професійного довголіття фахівців. Воно має тісний зв'язок з якістю та ефективністю професійної діяльності,

індивідуальними якостями особистості, стилем життя, що є важливим для реалізації особистості в професії, формування її професійної придатності і працездатності, а також виступає важливим чинником професійної самореалізації людини в професіогенезі.

Метою даної статті є висвітлення актуальних наукових підходів до розв'язання проблеми формування професійного здоров'я фахівців, з метою розроблення Психологічної програми його формування у фахівців ІТ-сфери.

Теоретичне підґрунтя. Поняття «психічне здоров'я характеризується – як стан благополуччя, при якому кожна людина має реалізувати свій власний потенціал, впоратися із життєвими стресами, продуктивно та плідно працювати, а також робити внесок у життя своєї спільноти».

Сам феномен здоров'я за різних часів знаходився у полі зору наукових досліджень як зарубіжних вчених, зокрема (Дж. Френденберг, К Маслач, А. Пінес, Е. Аронсон, Б. Перлман, Е. Хартман, С. Джексон), так і вітчизняних науковців (С. Болтівець, С. Максименко, Л. Карамушка, В. Бойко, Н. Мирончук, С. Миронець, О. Войтенко, М. Корольчук, О. Кокун та ін.) [2, 4, 6, 7, 8].

За визначенням В. Пономаренка, професійне здоров'я – це здатність

організму зберігати компенсаторні та захисні механізми, які забезпечують працездатність у всіх умовах професійної діяльності. Згодом автор доповнює та розширює це визначення, охарактеризувавши його так: «Професійне здоров'я як процес збереження і розвитку регуляторних властивостей організму, його фізичного, психічного та соціального благополуччя, що забезпечує високу надійність професійної діяльності, професійне довголіття й максимальну тривалість життя» [8, с. 26]

Дослідження проблеми професійного здоров'я, на наше переконання, нерозривно пов'язане з такими категоріями, як «професійний стрес», «психічне та ментальне здоров'я особистості», «професійне вигорання» тощо.

Аналізуючи поняття «психічне здоров'я» ми погоджуємося з думкою авторів С. Болтівця, О. Войтенко, Л. Карамушки, С. Миронця [2, 4, 6, 7], що наведене в Концепції визначення психічного здоров'я Всесвітньої організації охорони здоров'я (ВООЗ) потребує психологічного уточнення і доповнення як повноцінної психічної діяльності людини, яка забезпечує самореалізацію психофізіологічних функцій організму і самореалізацію особистості в суспільстві.

Саме тому, ми вирішили звузити питання нашого наукового пошуку до розв'язання проблем професійного здоров'я фахівців. Ретроспектива дослідження проблеми, дає нам підстави стверджувати, що вперше таке поняття почало культивуватися у науковій школі представників промислової сфери діяльності на початку ХХ століття, і в першу чергу було пов'язане з рухом наукової організації праці (НОП), одним із засновників якого був американський інженер Ф. Тейлор [9, с. 690]. Відомо, що у своїх наукових пошуках автор виходив із концепції «економічної людини», розглядаючи працівника лише як відокремлену одиницю, елемент виробничого процесу. Соціальна природа, психологічне і фізичне благополуччя на той момент не підлягали дослідженню.

Ф. Джілбрет (1925) вже запропонував дослідження такого феномену, як «людський чинник», а саме бачення автора концепції полягало в тому, щоб кожний працівник займався справою, яка більш за все підходить до структури його особистості, а саме відповідності його фізичному й психологічному потенціалу, індивідуальним задаткам і здібностям особистості. Відчуття задоволення від професійної діяльності автор теорії відносив до визначального конструкту, при цьому основним об'єктом наукової організації праці він вважав особистість працівника, його ставлення до діяльності, виражену (розумну) комунікацію з ним. Першочерговою умовою задоволення працюючих від діяльності Ф. Джілбрет називає «здоров'я працівника». Автор теорії наполягав на активному залученні психологів для розв'язання проблем на виробництві. «...не можна недооцінювати значення психологічного чинника для розв'язання одного із «значущих», на думку автора, завдань: попередження випадків травмування на виробництві, забезпечення безпеки та гігієни праці фахівців».

У контексті ретроспективи дослідження, заслуговують на увагу дослідження представників наукових шкіл Великої Британії, зокрема погляди професора Кембриджського університету Б. Міссіо (1924), який в якості важливої проблеми організації психології праці висуває концепцію дотримання правил охорони праці. Однією із головних причин отримання травм на виробництві автор вважав перевтомі працюючих, що тягнуло за собою послаблення сприйняття, пам'яті й концентрації уваги працюючих. Як зазначає автор «...якщо дати людині можливість людині виконувати ту діяльність, до якої вона від природи найбільш пристосована, то вона буде працювати з легкістю, із задоволенням й відповідно малою схильністю до накопичення втоми та перевтомлення. Енергозатрати працівника при виконанні виробничих завдань мають бути сумісними з постійним добрим станом його здоров'я» [9, с. 691].

Директор психологічної лабораторії в Кембриджі Ч. Мейерс (1923) «психологічний чинник» вважав основним і найбільш важливим, вбачаючи за ним майбутнє в професіогенезі особистості. Його головна теза: треба поважати в працюючому гідність його особистості. Працівник має прагнути, і в цьому треба йому сприяти, до більш повного, більш інтенсивного та інтелектуально наповненого життя в професіогенезі. А найважливішою умовою зростання виробництва працівників, на думку Ч. Мейерса, постає формування впевненості працюючих в безпеці виробництва і створенні для цього відповідних умов [9, с. 693].

Один із засновників напряму організаційної психології, Ф. Уотс, робить акцент на організації дозвілля працюючих. У цьому контексті він зазначає: «... покращуючи і збільшуючи можливість працівника користуватися здоровими розвагами, ми зможемо зробити його дозвілля більш корисними і духовно і фізично, а його накопичена життєва енергія позитивно позначатиметься і на ефективності діяльності».

Представники німецької школи НОП Н. Друрі, І. Вітте (1942, 1925), не заперечуючи методів покладених в основу НОП, застерігали від їх механічного запозичення, без врахування ментальних та культуральних особливостей організації праці. Науковиця І. Вітте, не заперечуючи базових принципів НОП, бачила перспективи перетворення праці на основі етики, духовних цінностей, самостійності працівників у прийнятті рішень.

Дослідження двадцятих років минулого століття були відмічені жвавою дискусією науковців щодо шляхів становлення управлінської і наукової організації праці. У цій полеміці майже всі науковці пріоритетне місце відводили проблемі збереження професійного здоров'я працюючих.

Комплексно, до розв'язання проблем професійного здоров'я підійшов Г. Нікіфоров (1989) у своїй концепції психологічного забезпечення професійної

діяльності. Концепція була націлена на наскрізне психологічне забезпечення суб'єкта праці з моменту «входу» в професію до «виходу» з неї. Автор концепції процес безперервного психологічного супроводу розглядав в якості обов'язкової умови становлення спеціаліста і його подальшого професійного функціонування [9].

Першим, із науковців пострадянської доби, зробив спробу дати визначення поняття професійне здоров'я В. Пономаренко (1992), а саме «...професійне здоров'я як властивість організму зберігати необхідні компенсаторні і захисні механізми, що забезпечують професійну надійність і працездатність у всіх умовах професійної діяльності індивіда [9, с. 695].

В контексті дослідження проблем професійного здоров'я фахівців варто згадати й про вагомий внесок щодо більш глибокого її розуміння таких представників діяльнісного підходу як П. Анохіна (автора теорії функціональних систем поведінкового акту; А. Леонтьєва (одного із співавторів «психологічної теорії діяльності»).

За останні роки фахівці різних наукових шкіл присвятили свої наукові пошуки у цій сфері, зокрема: К. Colin, S. Herranen, S. Poloniemi дослідили вплив окремих особистісних якостей фахівців ІТ сфери на їх ефективність роботи, зокрема на прикладі лідерських і творчих здібностей [2].

Hendon M. у співавторстві у статті «Рівні емоційного інтелекту та комунікації фахівців з інформаційних технологій», довів позитивний зв'язок між емоційним інтелектом і комунікативною адаптивністю професіоналів сфери інформаційних технологій [3].

Методи дослідження: тестування, опитування, експертна оцінка діяльності, математико-статистичний аналіз.

Результати і обговорення. Нові погляди науковців на проблему професійного здоров'я фахівців стали розвиватися зі стрімким розвитком цифровізації суспільства. Інформаційне або постіндустріальне суспільство, де основним

продуктом виступають інформація і знання. Одним із основних характеристик інформаційного суспільства можна виокремити:

поява глобального інформаційного простору, що дав можливість змінити якість життя;

розширення інформаційних каналів та збільшення значущості продуктів та послуг, що надають можливість користуватися цими каналами;

поява нових комунікацій та збільшення попиту на доступ до національних і міжнародних інформаційних ресурсів, зменшення інформаційної нерівності (бідності), стрімке збільшення рівня задоволеності потреб в інформаційних продуктах і послугах.

Основоположниками теорії інформаційного суспільства можна зазначити Д.Белла, Т.Стоуньєра, А. Турена, У. Дайзарда, Е.Тофлера. Саме вони виокремили головні характеристики цього суспільства в їхніх фундаментальних працях 1979-1980 – років, та стали засновниками поняття – «третя хвиля», за Е. Тофлером (1999).

Як зазначав П. Анохін, функціональна система професійної діяльності є синтезом функціональної системи поведінкового акту й операціоналізованого варіанта психологічної теорії діяльності (Зараковський, Павлов, 1987). Теорія охоплює не тільки психічний компонент діяльності, але й фізіологічний, а також враховує взаємодію людини із засобами і предметами праці й професійним середовищем. Іншими словами, функціональна система професійної діяльності є функціональним ядром ергатичної системи.

За результатами аналізу наукових досліджень, що проводилися вітчизняними та зарубіжними вченими, та результатами наших власних досліджень психологічних особливостей діяльності фахівців ІТ-сфери встановлено, що тривала робота в ІТ-сфері накладає свій відбиток на повсякденне життя фахівця і його психічне здоров'я.

ІТ-фахівці занурюються в цифровий світ, відповідно концентруються

здебільшого на абстракціях і схемах. Логічне мислення – їхня сильна сторона, доді як емоційний інтелект виступає слабкою ланкою.

У спеціальній літературі є викладено результати досліджень про вплив на ефективність роботи ІТ-фахівця окремих особистісних якостей, наприклад лідерських і творчих здібностей [8]. Виявлено значний позитивний зв'язок між емоційним інтелектом і комунікативною адаптивністю професіонала інформаційних технологій [8]. Встановлено важливість розумової працездатності, швидкості психічних процесів [8]. В окремих джерелах [7, 8] названо психофізичні якості, важливі для успішної реалізації програміста. Важлива роль відводиться фізичним якостям, зокрема витривалості та координації. З'ясовано ступінь важливості окремих показників для ІТ – професіонала. Окрім того, виявлено якими повинні бути характеристики успішного програміста відповідно до зростання рівня його кваліфікації. На сьогодні багато дослідників працюють над розробленням системи оцінювання ступеня професійної компетентності фахівців ІТ – галузі, такі системи вміщують необхідні значущі якісні характеристики співробітників у сфері інформаційних технологій. Таким чином, результати аналізу наукової літератури мають розрізнені дані, це пов'язано на нашу думку з тим, що різні дослідники зосереджують свою увагу лише на окремих групах показників, що не дає змоги скласти ефективну програму формування професійного здоров'я працівників, впровадження якої сприятиме формуванню готовності ІТ-фахівців до продуктивної діяльності за фахом.

Саме діяльність працівників ІТ-сфери відбувається в певній ергатичній системі, що включає в себе людину (або групу людей) в якості системоутворюючого компонента, знаряддя праці, предмет, на зміни якого спрямована діяльність людини, і внутрішнє середовище системи.

У загальному вигляді блок-схема такої системи може виглядати наступним чином (див. рис. 1).

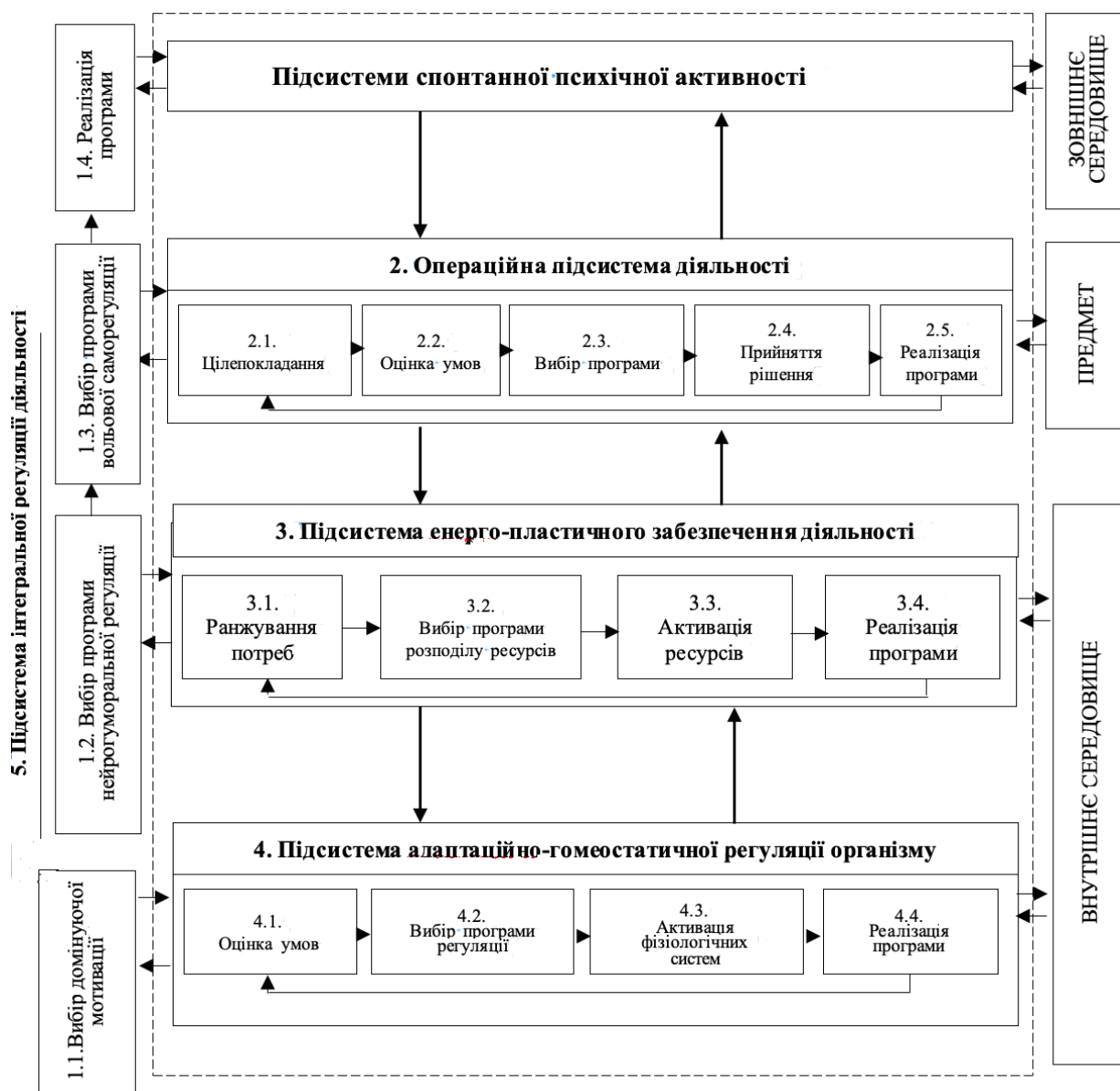

Рис. 1. Модель функціональної системи професійної діяльності працівників системи «Людина -техніка» на прикладі працівників ІТ – компаній.

Представлена Модель функціональної системи професійної діяльності працівників системи «людина-техніка» на прикладі працівників ІТ-компаній включає в себе п'ять підсистем.

Операційна підсистема безпосередньо розв'язує завдання діяльності, тобто на основі домінуючого мотиву у працівника формується мета, він аналізує умови, від яких може залежати досягнення цілі, з урахуванням результатів такого аналізу, обирає, актуалізує відповідну програму (навички, задіяний раніше спосіб, алгоритм досягнення мети в аналогічних умовах). Якщо такого способу немає, то шляхом розумової праці формується новий алгоритм реалізації програми. Після усвідомлення

змісту реалізації нового алгоритму програми (який базується на внутрішньому санкціонуванні про «запуск» діяльності). Після чого здійснюється сам процес діяльності з його корегуванням на основі інформації, що знаходить за каналом зворотного зв'язку.

Підсистема енерго-пластичного забезпечення й адаптаційно-гомеостатичної регуляції функціонують аналогічно, але без усвідомленого цілепокладання і загалом за деякими винятками (наприклад, свідомо регуляція серцебиття за допомогою психотехніки «йога», або «аутотренінгу», без віддзеркалення у свідомості).

Підсистема інтегральної регуляції забезпечує узгоджену роботу всіх підсистем

на двох рівнях – несвідомому (нейрогуморальна регуляція фізіологічних і психологічних функцій) та на свідомому рівні – вольова саморегуляція діяльності та поведінки.

Підсистема спонтанної психологічної активності включає в себе ті процеси, що протікають паралельно з цілеспрямованими процесами в операційній підсистемі. До них належать виникаючі думки та уявлення, що не належать до процесів безпосередньої діяльності, незвичні асоціації, що можуть бути породжені цією діяльністю тощо.

Для більш повного розуміння змісту моделі, вважаємо доцільним деталізувати змістовне наповнення її функціональних блоків, що входять в підсистеми функціональної систем діяльності фахівців, починаючи з підсистеми інтегральної регуляції, оскільки саме вона ініціює весь процес перетворення функціональної системи діяльності із потенційного в її актуальний стан.

1. Підсистема інтегральної регуляції діяльності

1.1. Вибір домінуючої мотивації

З функціонування цього блоку розпочинається процес переходу функціональної системи діяльності із потенційного стану в активний стан, тобто в сам процес діяльності. У людини завжди є певний набір мотиваційних (інтенціональних, спонукаючих) психічних утворень: інтересів, бажань, прагнень. Для того щоб розпочався процес конкретної діяльності, необхідно, щоб у людини виникла відповідна потреба здійснити цю діяльність, тобто наявність саме «домінуючої мотивації» Цей вид мотивації активує і певним чином «утворює певні комунікативні канали» з усіма підсистемами.

1.2. Вибір програми нейрогуморальної регуляції

В залежності від характеру умов, у яких має відбуватися професійна діяльність (мікроклімат середовища, соціальна комунікація та ін.) в центральній і вегетативній нервових системах відбувається вибір (на рівні підсвідомості) програми нейрогуморальної регуляції фізіологічних систем організму, що дозволяє спочатку налаштувати підсистеми енергопластичного забезпечення й адаптаційно-гемеостатичної регуляції на майбутню діяльність, а вже

потім процес їх функціонування регулюється під час самої діяльності.

1.3. Вибір програми вольової регуляції

Вольова регуляція діяльності – це рівень свідомої регуляції, перш за все, операційної підсистеми (як приклад, з метою продовження діяльності в умовах накопиченої втоми, або некомфортного мікроклімату середовища, де відбувається діяльність). За таких умов, вже перед початком діяльності людина «налаштовує» себе на можливі вольові зусилля для подолання певних труднощів. Саме в цьому ми вбачаємо вибір програми вольової саморегуляції.

1.4. Поточна регуляція

Це процес інтегральної саморегуляції під час діяльності. Він спрямований на забезпечення узгодженого функціонування усіх підсистем в залежності від змінюваних в процесі діяльності обставин.

2. Операційна підсистема діяльності

2.1. Цілепокладання

Для того, щоб розпочався процес діяльності, недостатньо бажання здійснювати діяльність (домінуюча мотивація). Необхідно аби сформувалися цілі, яка варто досягнути в результаті виконання визначеної діяльності, та має бути прийняте ініціативне рішення про сам початок діяльності.

2.2. Оцінка умов

Окрім формування цілі, перед початком діяльності необхідно врахувати ті конкретні умови, в яких вона буде здійснюватися.

2.3. Вибір і формування програми

Різноманітні варіанти програми досягнення мети діяльності, тобто алгоритми, що складаються із дій та операцій більш глибокого рівня функціональної структури діяльності, можуть знаходитися в потенційному стані як результат навчання або набутого досвіду виконання певного виду професійної діяльності. Відбувається вибір найбільш підходящих програм (способів) досягнення цілі. Програма актуалізується, тобто переводиться із довготривалої пам'яті в оперативну. Якщо заготовлений варіант програми відсутній, то шляхом мисленєвих дій працівник формує модель необхідної програми.

2.4. Прийняття рішення

Спираючись на оцінку значимості цілі і характеристик умов діяльності, працівник приймає рішення про початок процесу

досягнення цілі, тобто «запускає» процес діяльності. Це рішення, як і інші, що приймаються людиною свідомо, мають свій внутрішній механізм. Рішення розпочати діяльність або не розпочинати залежатиме від співвідношення значимості цілі, суб'єктивної вірогідності її досягнення при певних умовах і вартості «ціні», яку людина готова «заплатити» за досягнення цілі в даних умовах. До «ціни» відноситься й очікувані витрати фізіологічних ресурсів (тобто рівень напруження підсистеми енерго-пластичного забезпечення), а також такий психологічний фактор, як соціальне схвалення або осуд «не схвалення» результативності діяльності.

2.5. Реалізація програми

У процесі реалізації алгоритмів досягнення цілі здійснюється їх свідомо і підсвідомо корекція в залежності від тих або інших обставин.

3. Підсистема енерго-пластичного забезпечення діяльності

3.1. Ранжування потреб

Підсистема енерго-пластичного забезпечення діяльності представляє собою весь організм людини з усіма його органами та їх фізіологічними функціями (функції зовнішнього і клітинного дихання, кровообігу, генерації енергії та ін.). Загалом це той енергетичний і «речовинний» (біохімічний) ресурс, який може витрачатися для забезпечення функціонування всіх інших. Підсистем діяльності. Оскільки ресурс має певні обмеження, регуляторний механізм даної підсистеми здійснює ранжування потреб інших підсистем по їх значимості й пріоритетності.

3.2. Вибір програми розподілу ресурсів

У відповідності з виконаним у попередньому блоці ранжуванням потреб автоматично, на підсвідомому рівні вибираються відповідні програми забезпечення ресурсами певних завдань, що висуваються перед організмом людини. Для прикладу, якщо діяльність пов'язана з виконанням важкої фізичної праці, то збільшується кровоток у м'язовій системі (відповідно зростає постачання м'язів киснем і низкою біохімічних речовин).

3.3. Активування ресурсів

Ця частина фізіологічних процесів, яка призводить до мобілізації деяких ресурсів, що здебільшого знаходяться в потенційному

стані. Для прикладу, впродовж важкої фізичної праці відбувається викид в кровоток глюкогену (енергоної). В людському організмі головним місцем накопичення глюкогену є печінка та скелетні м'язи.

3.4. Реалізація програми

Реалізація обраних програм розподілу ресурсів представляє собою процес забезпечення всіх складових функціональної системи діяльності енергій і речовин. Цей процес оперативно корегується в залежності від виникаючих обставин в процесі діяльності.

4. Підсистема адаптаційно-гомеостатичної регуляції

4.1. Оцінка умов

Сутність адаптаційно-гомеостатичної регуляції полягає в тому, щоб, по-перше, забезпечити сталість деяких життєво-важливих характеристик організму (наприклад, кислотно-лужний баланс в крові), по друге, налаштувати низку інших характеристик організму на компенсацію несприятливих змін оточуючого середовища або внутрішніх умов (наприклад, викликаних накопиченою втомою). Фізіологічні механізми такої регуляції специфічні відносно до різних умов функціонування людського організму. Наприклад, при високій температурі оточуючого середовища відбувається терморегуляція організму. Фізіологічний механізм такої регуляції полягає в розширенні судин шкіри й активації потових залоз, що збільшує тепловіддачу ядра тіла через покрови шкіри. За таких умов першим кроком в діяльності підсистеми, що розглядається, є оцінка умов, в яких буде відбуватися діяльність.

4.2. Вибір програми регуляції

Опираючись на результати оцінки умов, в яких буде виконуватися діяльність, відбувається вибір (на неусвідомленому рівні) програми, специфічної саме для даних умов.

4.3. Активація фізіологічних систем

Обрана програма ініціює, перш за все, активацію фізіологічних систем (системи кровообігу, дихання, гормональної системи та ін.), необхідних для її реалізації.

4.4. Реалізація програм

Реалізація обраних програм представляє процес, який оперативно корегується в залежності від виникаючих обставин.

Можливості застосування функціональної теорії трудової діяльності для розв'язання завдань пов'язаних з психологічним забезпеченням підтримання професійного здоров'я працівників базуючись на теорії експлуатаційної ергономіки П. Анохіна дозволило нам розробити Психологічну програму для розв'язання завдань психологічного забезпечення професійного здоров'я фахівців, саме ІТ – компаній.

Результати опитування 200 працівників ІТ-компаній дозволили з'ясувати найбільш значимі причини порушень системи професійного здоров'я фахівців

За результатами впровадження системи психологічного забезпечення професійного здоров'я нами було розроблено Психологічну програму формування професійного здоров'я працівників ІТ-компаній. Програма складається з 5-ти базових модулів: Підготовчий, Блоки: «Ресурсне харчування», «Здоровий сон», «Рухова активність», Свідоме ставлення до здорового способу життя «Свідомість». Учасники програми склали контрольну й експериментальні групи дослідження. На початку залучення учасників до програми були проведені дослідження актуальних станів респондентів за методиками САН (самопочуття, активність, настрій), вимірювання ресурсу функціональності кардіораспіраторних систем організму, з метою виявлення прихованої коронарної недостатності, а також для визначення стійкості організму до гіпоксії.

2. Індекс Кердо застосовувався для оцінки вегетативного тону, який вираховується на основі окремо взятих показників, що інтегрують практично всі життєві функції організму, в тому числі кровообігу.

Відомо, що відношення величини частоти серцевих скорочень і артеріального тиску в нормі залишаються постійними. На основі цієї закономірності, для визначення функціональності стану вегетативної нервової системи, ми застосували методику визначення індексу Кердо, який прораховують за формулою :

$$IK = (AD - d)/P, \text{ де}$$

IK – індекс Кердо

AD – показник систолічного артеріального тиску;

D – показник діастолічного артеріального тиску

P – частота серцевих скорочень.

У нормі цій показник близький одиниці. Позитивні значення індексу вказують на перевагу симпатичної регуляції тону судин, від'ємні – вплив вегетативної нервової системи на тонус.

Висновки: Аналіз ретроспективи наукових підходів до проблеми психологічного забезпечення професійної діяльності фахівців різних сфер діяльності активно почав досліджуватися представниками діяльнісного підходу та дослідниками ергономічної сфери організації та гуманізації праці.

Перспективи подальших пошуків у цьому напрямку вбачаються у проведенні емпіричної частини дослідження з метою визначення ефективності застосування психологічної програми та розроблення методичних рекомендації щодо її впровадження з метою покращення заходів з психологічного забезпечення та підтримки професійного здоров'я працівників ІТ-компаній.

На наше переконання окремі модулі програми можуть бути ефективно застосовані й для інших професій, що пов'язані з системами «людина-людина» та «людина – техніка».

Подальше вивчення особистості в діяльності дозволить найбільш глибоко розкрити причинно-наслідкові зв'язки індивіда, що обумовлюють його взаємодію з об'єктивною реальністю й зрозуміти природу його ставлення до себе, оточення, суспільству; оцінити його пріоритети, поінформованість, знання, здібності, психофізіологічні можливості, прогнозувати спрямованість його перетворень, а також визначити його психологічну і професійну готовність до подолання професійних проблем, самовизначенню, саморегуляції, самоактуалізації і здатності до саморозвитку.

Відповідно, вивчення діяльності суб'єкта праці, у першу чергу, потребує визначення стратегії дослідження, що у свою чергу потребує теоретично обґрунтованих принципів її побудови; ідеології; методології й технології, що ми й ставимо за мету реалізувати у наших подальших наукових пошуках.

Список використаних джерел

1. Про схвалення Концепції розвитку охорони психічного здоров'я в Україні на період до 2030 року. Законодавство України. Інтернет ресурс. Режим доступу: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1018-2017-%D1%80#Text> (дата звернення 03.01.2024).
2. Болтівець С.І. Психічне здоров'я і психологічна діяльність для його збереження. / Психологія і суспільство. 2020. №1 (79). С.104 -113.
3. Теорія функціональних систем П.К. Анохіна Інтернет ресурс. Режим доступу: <https://studentam.net.ua/content/view/10779/86/> (дата звернення 05.01.2024).
4. Карамушка Л.М. Психічне здоров'я персоналу організації в умовах війни: навчально-методичний посібник. Київ. Інститут психології імені Г.С. Костюка НАПН України, 2023. 124 с.
5. Андрус А., Федак О. Максим'як Я. Професійно важливі якості фахівців галузі інформаційних технологій та їх формування засобами фізичного виховання //Спортивна наука України. 2019. №1 (89) С.3-11. Інтернет ресурс: Режим доступу: <http://repository.ldufk.edu.ua/bitstream/34606048/27426/1/868-1749-1-SM.pdf>.
6. Olena Soroka, Oksana Kravchenko, Maryna Mishchenko, Anna Levenets, Valentyna Korolchuk, Serhii Myronets, Svitlana Tsymbal, Iryna Vakhotska, and Natalia Hotsuliak Development of Specialists' Stress Tolerance in the Process of Their Professional Activity / Human Factors, Business Management and Society, Vol. 56, 2022, P. 196-204. <https://doi.org/10.54941/ahfe1002269>
7. Elena Voitenko, Serhii Myronets, Vasyll Osodlo Kateryna Kushnirenko, Ruslan Kalenychenko (2021). Influence of Emotional Burnout on Coping Behavior in Pedagogical Activity // International Journal of Organizational Leadership, 2021, Volume 10, Issue 2, Pages 183-196. DOI 10.33844/ijol.2021.60525. https://ijol.cikd.ca/article_60556.html.
8. Сидорчук Н.Г. Особливості професійного здоров'я викладача закладу вищої освіти та синдром професійного вигорання. Інтернет ресурс: режим доступу. http://eprints.zu.edu.ua/28885/1/10_%D0%A1%D0%B8%D0%B4%D0%BE%D1%80%D1%87%D1%83%D0%BA.pdf (дата звернення 05.01.2024).
9. Психологічне забезпечення професійної діяльності: теорія і практика. За заг. ред. Г.С. Никифорова, 2010. С. 690.

References

1. On the approval of the Concept of the development of mental health care in Ukraine for the period until 2030. Legislation of Ukraine. [On the approval of the Concept of the development of mental health care in Ukraine for the period until 2030. Legislation of Ukraine.] Internet resource. Access mode: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1018-2017-%D1%80#Text> (date of application 03.01.2024).
2. Boltivets S.I. Mental health and psychological activity for its preservation. [Mental health and psychological activity for its preservation.] / Psychology and society. 2020. No. 1 (79). P.104 -113. (in Ukrainian)
3. Theory of functional systems P.K. Anokhina Internet resource. Access mode: <https://studentam.net.ua/content/view/10779/86/> (access date 01.05.2024).
4. Karamushka L.M. Mental health of the organization's personnel in conditions of war: educational and methodological manual. [Mental health of the organization's personnel in conditions of war: educational and methodological manual] Kyiv. Institute of Psychology named after H.S. Kostyuka of the National Academy of Sciences of Ukraine, 2023. 124 p. (in Ukrainian)
5. Andres A., Fedak O. Maksymyak Ya. Professionally important qualities of specialists in the field of information technologies and their formation by means of physical education [Professionally important qualities of specialists in the field of information technologies and their formation by means of physical education] //Sportivna nauka Ukrainy. 2019. No. 1 (89) P.3-11. Internet resource: Access mode: <http://repository.ldufk.edu.ua/bitstream/34606048/27426/1/868-1749-1-SM.pdf>.
6. Olena Soroka, Oksana Kravchenko, Maryna Mishchenko, Anna Levenets, Valentyna Korolchuk, Serhii Myronets, Svitlana Tsymbal, Iryna Vakhotska, and Natalia Hotsuliak Development of Specialists' Stress Tolerance in the Process of Their Professional Activity / Human Factors, Business Management and Society, Vol. 56, 2022, P. 196-204. <https://doi.org/10.54941/ahfe1002269>.
7. Elena Voitenko, Serhii Myronets, Vasyll Osodlo Kateryna Kushnirenko, Ruslan Kalenychenko (2021). Influence of Emotional Burnout on Coping Behavior in Pedagogical Activity // International Journal of Organizational Leadership, 2021, Volume 10, Issue 2, Pages 183-196. DOI 10.33844/ijol.2021.60525. https://ijol.cikd.ca/article_60556.html.

8. Sidorchuk N.G. Peculiarities of the professional health of a teacher at a higher education institution and the syndrome of professional burnout. [Peculiarities of the professional health of a teacher at a higher education institution and the syndrome of professional burnout] Internet resource: access mode. http://eprints.zu.edu.ua/28885/1/10_%D0%A1%D0%B8%D0%B4%D0%BE%D1%80%D1%87%D1%83%D0%BA.pdf (access date 05.01.2024).

9. Psychological support of professional activity: theory and practice. [Psychological support of professional activity: theory and practice.] In general ed. H.S. Nikiforova, 2010. P. 690. (in Ukrainian)

Summaru

Pertsya L. Clinical psychologist, Post-graduate student
of the Department of Psychology of the
State University of Trade and Economics

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE FORMATION OF OCCUPATIONAL HEALTH OF IT SPECIALISTS – COMPANIES

Introduction. The problem of formation and maintenance of the professional health of specialists over the past decades has acquired a new topical importance for specialists of almost all types of professions, especially this issue is rapidly gaining significant relevance, for professions that are part of the largest demand in society, i.e. specialists in law, psychology, IT companies. Each of the specified spheres of professional activity has its own features, specifics, certain risks of the development of destructive phenomena that can affect the professional health of specialists. That is why, in our opinion, the determination of the psychological features of the formation of the professional health of specialists, in particular the IT sphere, is relevant and timely.

Purpose. The purpose of this article is to highlight current scientific approaches to solving the problem of the formation of professional health of specialists, with the aim of developing a psychological program for its formation among IT specialists.

Methods: testing, survey, expert assessment of activity, mathematical and statistical analysis.

Originality. The scientific novelty of the research lies in the fact that for the first time an attempt was made to approach a comprehensive solution to the scientific problem of the professional health formation of IT specialists, using the scientific approaches of the theory of the activity approach representatives, in particular the concept of functional systems by P. Anokhin. A review of the scientific literature and evaluation of experts involved in the analysis of the activities of specialists made it possible to develop a Model of the professional activity functional system of the "man-technology", in particular, of digital technologies employees.

The developed model made it possible to develop a psychological program for the formation of the professional health of IT companies employees, which consists of five main blocks: Preparatory; Food resources; Healthy sleep; Motor activity; A conscious attitude to a healthy lifestyle "Consciousness".

Conclusion. The retrospective analysis of scientific approaches to the problem of psychological support of the professional activity of specialists in various fields began to be actively investigated by the activity approach representatives and researchers of the ergonomic field of organization and humanization of work.

Prospects for further research in this direction are seen in the conducted empirical part of the study with the aim of determining the application of the psychological program effectiveness and developing methodological recommendations for its implementation in order to improve measures for psychological support and support of the professional health of IT companies employees.

We believe that individual modules of the program can be effectively applied to other professions related to human-human and human-technology systems.

Further study of the personality in the activity will allow to most deeply reveal the cause-and-effect relationships of the individual, which determine his interaction with objective reality and understand the nature of his attitude towards himself, the environment, and society; evaluate his priorities, awareness, knowledge, abilities, psychophysiological capabilities, predict the direction of his transformations, as well as determine his psychological and professional readiness to overcome professional problems, self-determination, self-regulation, self-actualization and self-development.

Accordingly, the study of the work subject activity, first of all, requires the definition of a research strategy, which in turn requires theoretically grounded principles of its construction; ideologies; methodology and technology, which we aim to implement in our further scientific research.

Keywords: professional health; professional stress; professional well-being; psychological support of activity; specialists of IT companies.

Дата надходження рукопису/Date of receipt of the manuscript: 03.01.24.

Дата прийняття рукопису/Date of acceptance of the manuscript: 20.01.24.

© 2024. This work is under an open license [CC BY-NC 4.0](#).

Стасюк В. В. доктор психологічних наук, професор,
професор кафедри внутрішніх комунікацій
Національного університету оборони України
<https://orcid.org/0000-0002-7943-8456>

Дукун В. Г. старший викладач кафедри внутрішніх
комунікацій Національного університету оборони України
<https://orcid.org/0000-0001-8144-7098>

Кириченко А. В. доктор філософії (PhD), старший
викладач кафедри внутрішніх комунікацій
Національного університету оборони України.
<https://orcid.org/0000-0002-1333-5980>

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ПРОФЕСІЙНОЇ ДІЯЛЬНОСТІ ВІЙСЬКОВИХ МОРЯКІВ

Враховуючи специфіку професійної діяльності військових моряків у статті проведено аналіз їх психологічних особливостей. Проаналізовано вплив факторів, які негативно впливають на ефективність професійної діяльності військовослужбовців Військово-Морських Сил. На підставі розглянутих критеріїв придатності до професійної військової служби кандидатів на військову службу за контрактом у Військово-Морських Силах представлено перелік професійно важливих якостей військового моряка.

Ключові слова: професійна діяльність; психологічна готовність, психологічна стійкість, професійні якості, адаптація, фактори негативного впливу, стійкість до стресу, морська служба, військовослужбовець.

Вступ. Однією із найтрагічніших подій двадцять першого століття стала тимчасова окупація Автономної Республіки Крим і Севастополя Російською Федерацією та подальше широкомасштабне вторгнення на територію нашої країни. Не зважаючи на підписання Будапештського меморандуму щодо гарантування Україні безпеки з боку країн лідерів США, Великобританії та Росії, Російська Федерація розпочала масштабну гру з залученням власних збройних сил в Чорноморському регіоні. Російська збройна агресія розпочалася у кінці лютого – початку березня 2014 року з залучення регулярних військ без розпізнавальних знаків, так званих “зелених чоловічків”. Не зважаючи на виклики та загрози військовослужбовці морських сил Збройних Сил України безпосередньо увійшли в протистояння з невідомим на той час ворогом та забезпечили збереження більшої частини морського флоту, при цьому не розв’язавши війни в Криму. Даний факт свідчить про те, що ніхто не очікував подібних випадків з боку Російської Федерації, Україна є мирною державою та прагне до відновлення територіальної цілісності дипломатичним шляхом, а не завдяки застосування зброї [1].

Теоретичне підґрунтя. Отриманий бойовий досвід свідчить про необхідну професійну та психологічну підготовку військових моряків до протистояння військовій загрозі у Чорноморському регіоні з боку Російської Федерації. Аналіз стану джерельної бази засвідчує про те, що дану проблематику у своїх працях розглядали такі науковці, як: Корольчук М., Криворучко П., Кривотько Г., Макарова І., Осьодло В., Стасюк В., Соколюк С., Ягупов В. та ін.

Метою статі є актуалізація проблеми професійної діяльності військових моряків до протистояння військовій загрозі у Чорноморському регіоні з боку Російської Федерації та висвітлення їх психологічних особливостей професійної діяльності.

Методи дослідження. У процесі роботи були використано загально-наукові методи дослідження: аналіз, синтез, порівняння та узагальнення.

Результати і обговорення. Важливим підготовчим етапом до військової служби в Військово-Морських Силах Збройних Сил України є професійно-психологічний відбір. Методологія оцінки професійної придатності базується на всебічному обліку психофізіологічних і психологічних

характеристик особистості, тому раціональним напрямком оптимізації й підвищення надійності професійної діяльності фахівців воєнно-морського флоту є їхній професійний відбір по психофізіологічних і психологічних показниках.

Відповідно до критеріїв придатності до професійної військової служби кандидати на військову службу за контрактом у Військово-Морських Силах повинні володіти наступними професійно важливими якостями:

- високими загальними здібностями до соціально-психологічної адаптації, комунікативними здібностями й нервово-психічною стійкістю;
- спрямованістю на морально-нормативне поведіння в міжособистісному спілкуванні;
- розвиненим просторовим мисленням;
- високим рівнем суб'єктивного контролю (внутрішній самоконтроль) в області службових відносин;
- високими загальними пізнавальними здібностями, розвиненими понятійним мисленням, пам'яттю й увагою, гарними темповими характеристиками психічних процесів;
- умінням встановлювати ділові й товариські контакти з людьми, прагненням до розширення сфери контактів, ініціативністю [4; 5; 7; 8; 9].

Разом з тим специфікою військовослужбовців Військово-Морських Сил є те, що після встановлення їхньої придатності до військової служби як до професії (за загальними здібностями) виявляються їхні приватні здібності, що визначають успішність навчання й служби за тією або іншою конкретно військово-обліковою спеціальністю або групою спеціальностей.

Розглядаючи професійну діяльність військового моряка можна зауважити, що на його психічний стан істотний вплив може здійснювати сама морська стихія. Так, зміна погоди у морі привертає до себе увагу, викликає певні емоційні реакції. Стихія, що розбушувалася, величезної сили удари хвиль в борт корабля, виття вітру в деяких моряків можуть породжувати думки про могутність стихії, можливості загибелі. У той же час у

досвідчених моряків за цих умов пробуджується азарт, з'являється надмірна зібраність, підвищуються активність і готовність до випробувань та труднощів. По-різному діють на моряків і різні гідрометеорологічні явища. Наприклад, під час шторму більшість моряків стають суворішими та неговіркими; під час туману виникають підвищена напруга,сторожкість, слухові ілюзії. Неоднаковим є й психологічний вплив різних у кліматичному відношенні районів плавання. До того ж реакції на всі ці умови є багато в чому індивідуальними, що вимагає від командирів особливої уваги, аналізу й спеціальних рішень при керівництві особовим складом [3; 4; 5; 13; 14].

Говорячи про вплив морської стихії на психічний стан моряків, не можна не сказати про загойдування, що сильніше всього діє на військовослужбовців. У результаті бортового й кільового загойдування, вертикального переміщення корабля людина відчуває різні прискорення, які викликають у неї незвичайні відчуття внаслідок переміщень внутрішніх органів. При цьому порушується звична система сприйняття навколишнього. Все це й приводить до появи морської хвороби (заколювання). Подібні неприємні відчуття можуть виникати в окремих моряків вже при лінійних прискореннях 1–2 м/кв.с. При цьому ступінь і ознаки заколювання можуть бути різними: при сильному заколюванні – блювота, втрата працездатності, повна апатія, при меншому ступені заколювання – головний біль, запаморочення, нудота, погіршення апетиту, сну й настрою, млявість, мимовільне перемикавання уваги на внутрішні відчуття, ослаблення пам'яті й інтересу, утрудненість виконання розумових операцій, підвищена стомлюваність, дратівливість. В окремих випадках тривалого заколювання виникають невинуваті спалахи нестриманості, погано контрольовані вчинки. Таким чином, загойдування – явище, що майже завжди негативно діє на ефективність професійної діяльності людини. Наприклад, встановлено, що значне збільшення бортового загойдування знижує точність візуального визначення параметрів руху цілі на 4-10 %, а точність нанесення даних обстановки на планшет – на 7 – 12 %.

Приблизно на таку ж величину зростає час вирішення розумових завдань [9 – 12].

Як правило, відсоток страждаючих морською хворобою визначається за явними її проявами й становить близько 30% від кількості тих, хто уперше вийшов у море. Із придбанням досвіду професійної діяльності у морі відсоток моряків, що страждають морською хворобою, зменшується. Тому командирам варто приділяти найпильнішу увагу молодим військовослужбовцям, особливо тим, які вийшли у море вперше. Діяльність військових моряків пов'язана із тривалими морськими походами. Сам факт тривалого перебування у морі накладає певний відбиток на психічний стан людей. У тривалих плаваннях психологічний вплив на екіпаж починають здійснювати фактори, що не відіграють особливого значення у звичайних умовах діяльності. Так, тривалість великих навантажень без достатніх умов для повного відновлення сил викликає погіршення працездатності. У значній мірі це зумовлено зниженням фізіологічних можливостей (резервів) організму. Відбувається деавтоматизація дій, ускладнюється використання знань, погіршується вирішення розумових завдань, знижується увага, підвищуються дратівливість і апатичність. Постійні фізіологічні й психічні навантаження в процесі морського походу викликають утому – психологічний симптом, при якому відчуваються важкість у голові, загальна слабкість, розбитість, млявість, нездужання, надзвичайні труднощі у продовженні роботи, зниження інтересу до неї. Тому командири кораблів, а також офіцери бойових частин і служб корабля в процесі тривалого морського походу повинні піклуватися про психофізіологічний стан своїх підлеглих, створювати умови для відновлення психічних і фізіологічних сил військовослужбовців [4 – 9].

Ще одним фактором, що здійснює негативний вплив на психіку моряків у ході тривалих походів, є монотонність: сприйняття місяцями однієї й тієї ж картини – те саме море аж до обрію, та ж палуба, ті самі особи, однакове освітлення, однакові запахи тощо. У результаті відбувається пересичення психічної діяльності тими самими відчуттями, недостатчею інших

відчуттів і вражень. Все це сприяє виникненню психічної напруги, песимізму, тривожного стану, зниженню емоційного тону й розумових здатностей, появі слухових і зорових ілюзій, погіршенню сну.

Ще одним із факторів, який здійснює негативний вплив на психічний стан моряків, є обмеженість рухливості – досить своєрідний фактор морської служби. У процесі досліджень було встановлено, що зменшення необхідної кількості рухів веде до функціональних порушень – гіпокінезії (гіподинамії). Так, звичайна доза пересування людини пішки становить біля 8 – 10 км. на добу. Під час плавання деякі підводники проходять усього 400 – 800 м. у добу, а часом і менше. При наростанні гіпокінезії відбувається порушення як біологічних, так і психологічних функцій організму: погіршуються увага, швидкість реакцій, зростає число помилок при виконанні розумових дій, розвивається дратівливість) фізична сила падає на 14 – 24 %, витривалість – на 24 – 55 %. Людина відчуває загальну слабкість, млявість, апатію, настрій знижується, їй не хочеться рухатися. Тому офіцери Військово-Морських Сил, піклуючись про психічний стан своїх підлеглих, повинні організовувати для них регулярні заняття з фізичної підготовки [4; 5; 7; 9].

Негативний вплив на психічний стан здійснює і зміна кліматичних зон, що відбувається при далеких морських походах, оскільки кліматичні умови здатні впливати на людину. Як відомо, зміна клімату викликає в людини процес акліматизації. При цьому найбільш радикальні зміни в організмі відбуваються в перші 2 – 8 тижнів. Однак далекі морські походи можуть супроводжуватися частою й різкою зміною кліматичних поясів. У результаті організм військових моряків змушений безперервно акліматизовуватися й переакліматизовуватися, що супроводжується зростанням напруги фізіологічних функцій організму, призводить до погіршення самопочуття, зниженню ефективності професійної діяльності. У свою чергу, виконання професійних обов'язків у незвичних умовах (наприклад, у полярних або тропічних широтах) само по собі негативно впливає на психічний стан. Так,

наприклад, у полярних широтах небезпека зіткнення із кригами, можливість зледеніння, особливості використання й обслуговування техніки, обмежена видимість і її різкі зміни породжують труднощі в роботі й викликають надмірну психічну напругу. У свою чергу, у тропічних широтах висока температура при відсутності нічного охолодження, інтенсивна сонячна радіація, підвищена теплове навантаження при несенні ваhti біля нагрітої апаратури й механізмів у приміщеннях корабля, низький відсоток кисню в повітрі, знижений тиск, відсутність вітру, висока вологість також приводять до зниження працездатності й погіршенню психічного стану.

Психологічні дослідження дозволили встановити, що психічні стани військовослужбовців у процесі виконання завдань тривалого морського походу піддаються певній динаміці. Наразі прийнято виділяти кілька періодів адаптації до умов тривалого походу. Так, перший – період адаптації до похідних умов. З виходом у море моряки звикають до умов походу, ламається звичний стереотип психічної й фізіологічної діяльності. Під впливом труднощів адаптації показники роботи тимчасово знижуються. Слід зазначити, що період адаптації затягується при відсутності або недостатності передпохідного відпочинку, тому командири зобов'язані виявляти турботу про організацію відпочинку своїх підлеглих. У випадку забезпечення даної умови період адаптації триває 4 – 12 доби [7; 8; 13; 14].

Другий період зветься оптимального похідного періоду. Для даного періоду характерною є наявність високого рівня функціонального стану організму. Настрій особового складу, як правило, стійкий, бадьорий, робочий. Більшість моряків життєрадісні, виявляють зацікавленість до діяльності.

Третій період – період повної компенсації стомлення й втоми. По закінченні певного часу в організмі моряків починає накопичуватися стомлення, що проявляється в деякій зміні фізіологічних функцій. Може відбуватися зменшення швидкості реакцій, зниження стійкості сприйняття, порушення гальмування в нервовій системі. Однак за допомогою

вольової напруги стан стомлення компенсується й військовослужбовець продовжує досить успішно виконувати свої професійні обов'язки.

Четвертий період – період нестійкої компенсації стомлення й втоми. Даний період характеризується появою неточностей і помилок у діях і поведінці, посиленням стомлення, виникненням стійкого почуття втоми. Все це починає відображатися на якості виконання службових обов'язків. Далі з'являється безтурботність у діяльності, відбуваються окремі порушення порядку несення ваht і правил безпеки.

П'ятий період – період втоми. На даному етапі наростає напруга функціональних систем організму, що супроводжується порушенням сну, появою млявості, дратівливості, а також ослабленням інтересу до роботи, спостерігаються випадки загострення взаємин. Військових-моряків починають тривожити думки про берег, про домівку, про відпочинок.

Шостий період – період перевтоми. Він характеризується стійким погіршенням самопочуття, в тому числі частішають скарги на поганий, тривожний сон, неможливість відпочити. У окремих військовослужбовців підсилюється гальмування психічної діяльності, з'являються тривожні думки, схильність бачити всі ситуації в темному світлі.

Сьомий період – період завершального підйому. Для даного періоду характерний певний підйом настрою, пожвавлення, відродження колишніх інтересів. Це пов'язане з очікуванням швидкого повернення додому [9].

Слід зазначити, що залежно від умов походу й особистості моряків тривалість даних періодів є досить різною. Також досить різною може бути ступінь трансформації психологічних явищ: у більшості випадків сильніше за все змінюється увага, найменше – мислення й пам'ять. Кількісні зміни в протіканні психічних процесів зазвичай виражені сильніше, ніж якісні.

Крім того на психологічні характеристики діяльності військових моряків накладають відбиток загальні умови, характерні для всіх військовослужбовців Збройних Сил України: військово-політичні,

військово-тактичні, військово-моральні, військово-організаційні, військово-технічні та ін. Разом з тим на флоті ці умови мають свої специфічні особливості. Своєрідність умов діяльності військових моряків, що має психологічні наслідки, пов'язане з особливостями флотської організації й неписаних, але існуючих у флотських колективах моральних норм поведінки. Так, злитість спрямувань і колективізм, характерні для військових моряків, породжуються єдністю умов діяльності на кораблі, загальними труднощами й небезпеками, однією долею в морі. Певна замкнутість і обмеженість корабельного колективу, його відособленість під час походів, тривале тісне спілкування всіх категорій особового складу на службі й під час дозвілля, однакові умови життя рядових і начальників та інші особливості стимулюють розвиток дружби, товариства, взаємоповаги й інших моральних цінностей. Психологічний вплив на особовий склад Військово-Морських Сил здійснюють й інші фактори. Наприклад, на кораблі військовослужбовець постійно перебуває в оточення величезної кількості механізмів. Та й сам корабель по суті є єдиним технічним механізмом, що багатьма моряками сприймається як живий організм. Все це, з одного боку, припускає розвиток технічного мислення, а з іншого боку – визначає специфіку морської діяльності, що полягає в обслуговуванні техніки. Більш того у флотській службі є специфічні особливості, що не мають аналогів у діяльності військовослужбовців інших видів збройних сил. Це насамперед відноситься до факторів фізичного середовища. Психологічний вплив морської стихії виражається в першу чергу в активізації певних вольових якостей моряків. Морська стихія, служба, на кораблі впливають на психіку людини насамперед своїми небезпеками. У процесі діяльності у військових моряків формуються такі якості, як зібраність, сумлінність, відповідальність при виконанні своїх обов'язків по службі, точність у дотриманні вимог статутів і виконанні наказів. Для людини, що вперше ступила на корабель, палуба здається дуже хиткою, вона пересувається по ній з боязкістю, а все навколишнє сприймається

недосвідченим моряком з побоюванням. Одна із причин загостреної реакції на небезпеки й труднощі служби на кораблі пов'язана зі складністю техніки, невпевненості щодо своєї здатності опанувати її й в її безвідмовній роботі. Тому офіцерові Військово-Морських Сил варто бути вкрай уважним до військовослужбовців, особливо до тих, хто зовсім недавно почав морську службу [2; 6; 9].

Висновок. Отже, розглядаючи специфіку та складність військової служби військових моряків можна зауважити, що їх професійна діяльність значною мірою відрізняється від інших родів військ Збройних Сил України. В більшій мірі вона протікає у підвищеній загрозі з боку противника враженням військового корабля ракетами та безпілотними засобами, як із повітряного, так і з морського простору. Крім того, на військовослужбовця суттєво впливають просторові обмеження, виконання бойових завдань в різних кліматичних зонах, обмеження спілкування з рідними та близькими, утворення різноманітних нештатних ситуацій.

Для якісного відбору фахівців даного напрямку використовують професійний психологічний відбір, що в подальшому забезпечує належне комплектування екіпажів кораблів Військово-Морських Сил військовослужбовцями, які за своїми властивостями здатні успішно виконувати посадові обов'язки різних фахівців військово-морського флоту в найрізноманітніших умовах військово-професійної діяльності. Аналіз бойової досвіду засвідчує, що військові моряки мають потребу у кваліфікованій психологічній підготовці, що дозволяє зменшити вплив перерахованих негативних факторів, а також протидіяти сучасним викликам та загрозам у Чорноморському регіоні. У ході організації флотської служби необхідно враховувати її психологічні особливості. Тому офіцер військового флоту зобов'язаний бути не тільки грамотним в технічному відношенні, але й обізнаним у психологічному, що в подальшому дає йому можливість стати лідером та вирішувати найскладніші бойові завдання з урахуванням особистісних особливостей своїх підлеглих.

Список використаних джерел

1. Агаєв Н. А. & Герасименко М. В. & Дикун В. Г. & Стасюк В. В. (2020). "Гібридна війна" росії проти України : інформаційний вимір : навч. посіб. К.: НДЦ ГП ЗС України. 186 с.
2. Досвід організації морально-психологічного забезпечення підготовки та ведення бойових дій (2023).: нарис / за редакцією генерал-майора В. Клочкова. К.: НДЦ ГП ЗС України. 165 с.
3. Дикун В. Г. & Мороз В. М. & Стасюк В. В. (2023). Методологія дослідження морально-психологічного стану особового складу військ (сил) : навч.-метод. посіб. К.: 7БЦ. 383 с.
4. Корольчук М. С. (1996). Психофізіологія працездатності корабельних спеціалістів в екстремальних умовах: дис. ... докт. психол. наук: 19.00.02 / М.С. Корольчук. К.: Інститут психології ім. Г.С. Косцюка АПН України. 343 с.
5. Криворучко П. П. (1998). Психологічне забезпечення професійної діяльності корабельних спеціалістів у тривалому плаванні: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата психологічних наук: 20.02.02. військова педагогіка і психологія. К. 263 с.
6. Морально-психологічне забезпечення у Збройних Силах України: підручник (2020).: у 2 ч. Ч. 1. вид. 2-е, перероб. зі змін та допов. / Н. А. Агаєв, В. Г. Дикун, В. С. Чорний та ін.; за заг. ред. В. В. Стасюка. Бровари : ТОВ 7БЦ. 754 с.
7. Основи формування психічної стійкості військовослужбовців у бойових умовах (2022): підручник / за заг. ред. Л. В. Кримець. К: НУОУ. 348 с.
8. Сорока О.М. & Бабелюк О.В. Психологічні ресурси стресостійкості моряків далекого плавання. URL: <http://habitus.od.ua/journals/2021/25-2021/32.pdf> (дата звернення: 25.09.2023).
9. Стасюк В.В. (2012). Військова психологія видорожової діяльності: підруч. К.: ПП «Золоті Ворота». 458 с.
10. Стасюк В. В. (2014). Психологічне забезпечення діяльності військ (сил): підруч. К.: НУОУ. 504 с.
11. Стасюк В.В. (2014). Психологія управління військами: підруч. К.: НУОУ. 540 с.
12. Стасюк В.В. (2016). Психологія локальних війн та збройних конфліктів: підруч. К. 412 с.
13. Z. Ferguson (2019). U.S. Navy Boot Camp: A Survival Guide. URL: https://www.amazon.com/U-S-Navy-Boot-Camp-Survival/dp/1707287074/ref=sr_1_13?keywords=US+Navy&qid=1695665038&s=books&sr=1-13 (дата звернення: 25.09.2023).
14. Don Mann & Ralph Pezzullo (2012). The U.S. Navy SEAL Survival Handbook: Learn the Survival Techniques and Strategies of America's Elite Warriors (US Army Survival) URL: https://www.amazon.com/U-S-Navy-SEAL-Survival-Handbook-ebook/dp/B0091SUNWW/ref=tmm_kin_swatch_0?_encoding=UTF8&qid=1695665038&sr=1-14 (дата звернення: 25.09.2023).

References

1. Ahaiev N. A. & Gerasimenko M. V. & Dykun V. H. & Stasyuk V. V. (2020) Hibrydna viyna" rosiyi proty Ukrainy : informatsiynny vymir ["Hybrid war" of Russia against Ukraine: information dimension: education. manual]. K.: SRC HP of the Armed Forces of Ukraine. 186 p. (in Ukrainian).
2. Dosvid orhanizatsiyi moral'no-psykholohichnoho zabezpechennya pidhotovky ta vedennya boyovykh diy [Experience in the organization of moral and psychological support for the preparation and conduct of hostilities] (2023).: essay / edited by Major General V. Klochkov. K.: SRC HP of the Armed Forces of Ukraine. 165 p. (in Ukrainian).
3. Dykun V. H. & Moroz V. M. & Stasiuk V. V. (2023). Metodolohiya doslidzhennya moral'no-psykholohichnoho stanu osobovoho skladu viys'k (syl) [Methodology of the study of the moral and psychological state of the troops (forces) personnel: teaching method]. manual K.: 7BC. 383 p. (in Ukrainian).
4. Korolchuk M. S. (1996). Psykhofiziolohiya pratsездatnosti korabel'nykh spetsialistiv v ekstremal'nykh umovakh [Psychophysiology of work capacity of ship specialists in extreme conditions: thesis]. ... Dr. psychol. Sciences: 19.00.02 / M.S. Korolchuk K.: Institute of Psychology named after H.S. Bone of the APN of Ukraine. 343 p. (in Ukrainian).
5. Kryvoruchko P.P. (1998). Psykholohichne zabezpechennya profesiyanoi diyal'nosti korabel'nykh spetsialistiv u tryvalomu plavanni: dysertatsiya na zdobuttya naukovoho stupenya kandydata psykholohichnykh nauk [Psychological support of the professional activity of ship specialists in long-term sailing: dissertation for obtaining the scientific degree of candidate of psychological sciences]: 20.02.02. military pedagogy and psychology. K. 263 p. (in Ukrainian).
6. Moral'no-psykholohichne zabezpechennya u Zbroynykh Sylakh Ukrainy: pidruchnyk [Moral and psychological support in the Armed Forces of Ukraine: textbook] (2020).: in 2 h. Part 1. ed. 2nd, revision. from changes and added / N. A. Ahaiev, V. H. Dykun, V. S. Chomyi, etc.; in general ed. V.V. Stasiuk. Brovary. 754 p. (in Ukrainian).
7. Osnovy formuvannya psykhichnoyi stiykosti viys'kovosluzhbovtiv u boyovykh umovakh [Basics of formation of mental stability of military personnel in combat conditions] (2022): textbook / by general ed. L. V. Krymets. K: NUOU. 348 p. (in Ukrainian).
8. Soroka O.M. & Babeliuk O.V. Psykholohichni resursy stresostiykosti moryakiv dalekoho plavannya [Psychological resources of stress resistance of long-distance sailors]. URL: <http://habitus.od.ua/journals/2021/25-2021/32.pdf> (access date: 09/25/2023). (in Ukrainian).
9. Stasiuk V.V. (2012). Viys'kova psykholohiya vydorodovoyi diyal'nosti [Military psychology of degenerate activity]: sub-book. K.: PP "Golden Gate". 458 p. (in Ukrainian).
10. Stasiuk V. V. (2014). Psykholohichne zabezpechennya diyal'nosti viys'k (syl) [Psychological support for the activities of troops (forces)]: subject. K.: NUOU. 504 p. (in Ukrainian).
11. Stasiuk V.V. (2014). Psykholohiya upravlinnya viys'kamy [Psychology of military management]: tutorial. K.: NUOU. 540 p. (in Ukrainian).

12. Stasiuk V.V. (2016). *Psykholohiya lokal'nykh viyn ta zbroynykh konfliktiv* [Psychology of local wars and armed conflicts]: textbook. K. 412 p. (in Ukrainian).
13. Z. Ferguson (2019). *U.S. Navy Boot Camp: A Survival Guide*. URL: https://www.amazon.com/U-S-Navy-Boot-Camp-Survival/dp/1707287074/ref=sr_1_13?keywords=US+Navy&qid=1695665038&s=books&sr=1-13 (access date: 25.09.2023). (in English).
14. Don Mann & Ralph Pezzullo (2012). *The U.S. Navy SEAL Survival Handbook: Learn the Survival Techniques and Strategies of America's Elite Warriors (US Army Survival)* URL: https://www.amazon.com/U-S-Navy-SEAL-Survival-Handbook-ebook/dp/B0091SUNWW/ref=tmm_kin_swatch_0?_encoding=UTF8&qid=1695665038&sr=1-14 (access date: 25.09.2023). (in English).

Resume

Stasiuk V. V. doctor of psychological sciences, professor, professor of the Internal Communications Department of National Defense University of Ukraine

Dykun V. H. senior lecturer of the Internal Communications Department of National Defense University of Ukraine

Kyrvenchenko A. V. philosophy doctor (PhD), senior lecturer of the Internal Communications Department of National Defense University of Ukraine

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF THE PROFESSIONAL ACTIVITIES OF MILITARY SAILORS

Introduction. One of the most tragic events of the twenty-first century was the temporary occupation of the Autonomous Republic of Crimea and Sevastopol by the Russian Federation and the subsequent large-scale invasion of the territory of our country. Despite the signing of the Budapest Memorandum on guaranteeing Ukraine's security by the leaders of the USA, Great Britain and Russia, the Russian Federation has started a large-scale game involving its own armed forces in the Black Sea region. Russian armed aggression began at the end of February - beginning of March 2014 with the involvement of regular troops without identification marks, the so-called "green men". Regardless of the challenges and threats, the servicemen of the naval forces of the Armed Forces of Ukraine directly engaged in a confrontation with an unknown enemy at that time and ensured the preservation of most of the naval fleet, while not starting a war in Crimea. This fact shows that no one expected such cases from the Russian Federation, Ukraine is a peaceful state and strives to restore territorial integrity through diplomatic means, and not through the use of weapons.

Theoretical background. The gained combat experience testifies to the necessary professional and psychological training of military sailors to confront the military threat in the Black Sea region from the Russian Federation. The analysis of the state of the source base proves that such scientists as: Korolchuk M., Kryvoruchko P., Kryvotko H., Makarova I., Osiodlo V., Stasiuk V., Sokoliuk S., Yahupov V considered this problem in their works . etc.

The purpose of the article is to update the problem of the professional activity of military sailors to confront the military threat in the Black Sea region from the side of the Russian Federation and highlight their psychological features of professional activity.

Research methods. In the process of work, general scientific research methods were used: analysis, synthesis, comparison and generalization.

Conclusion. Therefore, considering the specifics and complexity of the military service of military sailors, it can be noted that their professional activity is significantly different from other branches of the Armed Forces of Ukraine. To a greater extent, it takes place in the increased threat from the enemy by striking a warship with missiles and unmanned means, both from the air and from the sea. In addition, the serviceman is significantly affected by spatial restrictions, the performance of combat missions in different climatic zones, restrictions on communication with family and friends, and the formation of various emergency situations. For the high-quality selection of specialists in this field, professional psychological selection is used, which in the future ensures the proper staffing of the crews of the ships of the Naval Forces with servicemen who, by their characteristics, are able to successfully perform the duties of various specialists of the Navy in the most diverse conditions of military and professional activity. Analysis of combat experience proves that military sailors need qualified psychological training, which allows reducing the impact of the listed negative factors, as well as countering modern challenges and threats in the Black Sea region. During the organization of the naval service, it is necessary to take into account its psychological features. Therefore, a naval officer must be not only technically literate, but also psychologically knowledgeable, which in the future gives him the opportunity to become a leader and solve the most difficult combat tasks, taking into account the personal characteristics of his subordinates.

Key words: professional activity; psychological readiness; psychological stability; professional qualities; adaptation; factors of negative influence; resistance to stress; sea service; military serviceman.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.
The authors declare that they have no conflict of interest.

Дата надходження рукопису/Date of receipt of the manuscript: 24.11.23.
Дата прийняття рукопису/Date of acceptance of the manuscript: 03.01.24

© 2024. This work is under an open license [CC BY-NC 4.0](#).

Трибулькевич К. Г. доктор педагогічних наук, доцент
Департамент військової контррозвідки
Служби безпеки України
<https://orcid.org/0000-0002-1907-7011>

ПРИРОДА ЯК РЕСУРС ДЛЯ ВІДНОВЛЕННЯ В УМОВАХ ВОЄННИХ ДІЙ

У статті визначено сутність поняття природа як ресурс відновлення в умовах воєнних дій та визначено прояви даного феномену в саморегуляції психічних станів. Розглянуто фази стресу, ознаки стресового напруження, ознаки гострого стресу, первинні і вторинні засоби допомоги при стресі, зовнішні та внутрішні ресурси особистості з огляду на використання природи як ресурсу відновлення, компоненти моделі «BASIC Ph» відносно застосування засобів природи як ресурсу відновлення.

Ключові слова: природа як ресурс відновлення; саморегуляція психічних станів; ресурс; стрес; первинні засоби допомоги при стресі; вторинні засоби допомоги при стресі; зовнішні ресурси; внутрішні ресурси.

Вступ. В умовах широкомасштабної російської агресії постає питання подолання стресових станів, які притаманні як військовим, так і цивільному населенню. Рекомендовані фаховими психологами механізми подолання стресу через спеціальні вправи не завжди сприймаються широким загалом як щось ефективне та зручне особисто для нього, а отже постає необхідність вироблення підходу, що ґрунтується на культурній традиції українців і є менш директивним, який вимагає дотримання чітких алгоритмів і правил. Адже використання природи як ресурсу дає можливість для творчого осмислення даної категорії та вироблення особистісної траєкторії психологічного відновлення засобами природи.

Питання повернення людині психологічної рівноваги вивчали Г. Сельє, Е. Фром, С. Хобфолл та ін. О. Штепа [6] досліджувала поняття ресурсу через призму самоменеджменту, сомоорганізації особистості.

Мета статті - обґрунтувати поняття природи як ресурсу відновлення в умовах воєнних дій та визначити прояви даного феномену в саморегуляції психічних станів.

Теоретичне підґрунтя. Категорію природи вивчали психологи (Р.Баркер [7], Т. Євдокімова [1], В.Мошура [3], Т.Кулик [2], Л. Лупійко, Р. Падалка [4], В. Романюк, Ю. Швалб, І. Шлімакова та ін.) у рамках дослідження проблеми екологічної психології та формування екологічної свідомості, що передбачає формування

дбайливого емоційно-ціннісного ставлення особистості до природи. Особливий інтерес представляють дослідження М. Лахада щодо природи посттравматичних розладів і засобів їх корекції.

Окремі аспекти використання природи як джерела відновлення зустрічаються у науково-популярних публікаціях. Актуальним є системне узагальнення проблеми, визначення поняття природи як ресурсу відновлення в умовах воєнних дій та обґрунтування основних напрямів реалізації даного феномену.

Методи дослідження. У ході дослідження було використано методи аналізу, синтезу, доведення, порівняння, абстрагування, узагальнення, конкретизації з метою об'єктивного вивчення феномену природи як ресурсу відновлення в умовах воєнних дій.

Результати і обговорення. Поняття ресурсу в психології пов'язане з самотворенням і самовираженням особистості, що має когнітивні, емоційно-вольові та діяльнісні або поведінкові прояви.

В умовах воєнних дій ресурс доцільно розглядати як шлях виходу зі стресу. За Г.Сельє, стрес має три фази: 1) тривоги - проявляється в швидкій мобілізації захисних сил і ресурсів організму; 2) спротиву, яка дозволяє організму вдало відповідати на зовнішні впливи, які викликали стрес; 3) виснаження, коли стрес затягується, а надто інтенсивна боротьба призводить до зменшення адаптаційних можливостей

організму і його здатності боротися з різними захворюваннями.

До ознак стресового напруження належать: 1) неможливість зосередитись на визначеному виді діяльності, коли зростає кількість помилок в роботі; 2) погіршення пам'яті, швидка втомлюваність; 3) надмірна збудливість, швидке мовлення; 4) втрата смаку їжі, апетиту; 5) зростання частоти паління, вживання алкоголю.

В умовах воєнних дій можемо діагностувати наступні ознаки гострого стресу: задишка, прискорене серцебиття, підвищений тиск, відчуття тривоги, паніки, приреченості, підвищена збудливість або оніміння, неповороткість, загальмованість. Реакція на стрес залежить від адаптивних здібностей та індивідуальної уразливості організму.

Попри популярність класифікації основних дій у стресових ситуаціях на основі так званого прадавнього мозку: «бий, «завмирай», «тікай», кожна людина реагує на стрес індивідуально і спрогнозувати поведінку в стресових ситуаціях доволі складно.

Оптимальним у даній ситуації є мати арсенал засобів, які допомагають долати стресові ситуації, виходити з них. І використання природи як ресурсу для відновлення є вторинною допомогою після проходження первинної, яка передбачає виведення зі стресу за допомогою самоповернення в реальність або повернення в реальність за допомогою іншої людини, що знаходиться поруч. Для чого використовуються такі методи як струснути, вивести з місця події, обійняти, в тому числі можна застосовувати метод самообіймів; методи включеної реальності, як-от називати предмети, переводити погляд на те, що навколо; метод використання щипка, гумового браслету, що при відтягуванні лускає по руці та повертає у стан «тут і тепер, я розумію, що відбувається і знаю, що робити далі».

У гострих кризових ситуаціях військові використовують окрик, ляпас, поштовх, з метою повернення людини, що потрапила у стресову ситуацію, в реальність. Від першої особи чула історію військового про події широкомасштабного російського вторгнення. Коли він під обстрілами рятував дітей із

будівлі напівзруйнованої школи, що почала горіти. Проте танковий залп зруйнував будівлю остаточно, і як оповідав військовий, діти згоріли. Після чого він намагався застрелитися, бо відчув безсилля і відчай, проте ляпас командира повернув його в реальність.

Природа – засіб вторинної допомоги або самодопомоги, до якого дотичний підхід COR-теорії С. Хобфолла [8], згідно якому, особистість намагається консервувати найкраще для себе: закарбувати спогади, зберігати їх та згадувати своє «місце сили», у хвилини, коли тобі важко і здається виходу немає. Це можуть бути спогади часу, проведеного разом із найдорожчими людьми у мальовничих місцях, відпочинок у лісі або біля моря.

За С.Хобфоллом, людина має зовнішні та внутрішні ресурси. У випадку використання природи як ресурсу, до зовнішніх можна віднести споглядання краси природи, вироблення вміння радіти найменшому, як-от: я живий і я бачу красу нового дня, сонце, що сходить, ранкову росу, тремтіння листочків на вітру, чую шелестіння трави, спів птахів, відчуваю запах трав, річки, квітів. Використання цих прийомів дозволяє утримувати позицію «тут і зараз», не заглиблюватись у негативні думки та переживання та формувати резервний банк позитивних вражень. За можливості, якщо умови дозволяють, добре застосовувати прогулянки мальовничими місцями.

До внутрішніх ресурсів, у випадку використання природи як ресурсу, можна віднести приємні спогади, пов'язані зі спогляданням природи або часом на природі з друзями, рідними, коханими. Також до внутрішніх ресурсів належить цілепокладання, що дозволяє будувати перспективи, пов'язані з часом на природі або навіть відпочинком, мандрівкою на найближчий час (у межах тижня), дещо відтермінований (у межах місяця) і далекий (приблизно через півроку-рік).

М. Лахад, досліджуючи симптоми посттравматичного стресового розладу, наприкінці XX століття, приходить до моделі «BASIC Ph», яка частково увібрала в себе ідеї Е.Фрома щодо ресурсів особистості. Та включала наступні компоненти: 1. B – Belief

& values – віра, переконання, цінності, філософія життя; 2. A – Affect – вираження емоцій та почуттів; 3. S – Socialization – соціальні зв'язки, соціальна підтримка, соціальна приналежність, спілкування; 4. I – Imagination – уява, мрії, спогади, творчість; 5. C – Cognition, thought – розум, пізнання, когнітивні стратегії; 6. Ph – Physical – фізична активність, тілесні ресурси [9].

Перший компонент, віра, переконання, цінності, філософія життя, вимагає віри в перемогу добра над злом, в справедливість. З використанням природи як ресурсу він реалізовується у ціннісному ставленні до природи та відчуття себе її органічною частиною.

Другий компонент, вираження емоцій та почуттів, дозволяє бути щирим і відкритим до нового, до позитивних емоцій і вражень від споглядання та від часу проведеного на природі: чи це активний, чи пасивний відпочинок, чи спорт.

Третій компонент, соціальні зв'язки, соціальна підтримка, соціальна приналежність, спілкування, дозволяє відчувати підтримку та реалізовувати одну з базових потреб, потребу в належності. Належність до людства, національна належність, сімейна, товариська історично тісно пов'язані з любов'ю до рідної землі, здатності стояти за неї до загибелі, брати її силу, відчувати її підтримку, активувати сили природи, які заряджають енергією: дивитись як на стихію, вітер, шторм, вогонь, так і на затишне багаття та тихі краєвиди.

Четвертий компонент, уява, мрії, спогади, творчість є ресурсонакопичувальним. І відносно природи, це часто ті спогади, які зігрівають, коли важко і хочеться знайти порятунк. Крім того, допоміжними є засоби творчості з природних матеріалів, малювання пейзажів, виготовлення різних виробів.

П'ятий компонент, розум, пізнання, когнітивні стратегії, вимагає як розширення знань про природу стресу, вміння тверезо оцінювати ситуацію, застосовувати навички самоконтролю, так і планувати своє життя. Де має бути місце для приємних планів-мрій.

Шостий компонент, фізична активність, тілесні ресурси. Передбачає задіяння всіх органів чуттів при сприйнятті природи, застосування фізичних навантажень,

прогулянок, походів, дихальних вправ, йога-практик, розслаблення.

Використання природи як ресурсу відновлення вимагає єдності когнітивного, емоційно-вольового та діяльнісного або поведінкового проявів.

Когнітивний прояв передбачає розуміння цінності природи, необхідності дбайливого ставлення до неї, усвідомлення психотерапевтичного ефекту споглядання краси природи та життєдайної сили для відновлення організму перебуванням на природі. Завдяки когнітивному прояву можна простежити зв'язки між сформованістю розуміння необхідності ціннісного ставлення до природи та реальним його втіленням.

Когнітивний прояв набуває більшої значущості, коли до оцінки характеристик знань особистості додається аналіз її емоційних станів. Емоції “являють собою діяльність оцінювання інформації, що потрапляє до мозку” [5, 9], підкріплюють значущі для особистості знання і відкидають непотрібні. Також вони відіграють роль мотивуючого фактору. Сильна емоція в змозі активізувати весь організм. Емоції стабілізують психічний стан, коли актуалізують у пам'яті людини позитивний досвід, що дає сподівання на успішне здійснення майбутньої взаємодії. Таким чином, емоції допомагають діагностувати життєві ситуації взаємодії з самим собою, іншими людьми та навколишнім світом. Емоційно-вольовий прояв даний прояв показує, які саме емоції та почуття лежать в його основі, а які йому не властиві.

Знання та навички людини знаходять практичну реалізацію у поведінці. Діяльнісний або поведінковий прояв характеризує практичний аспект життя людини. Він розкриває ступінь сформованості навичок гуманістичної взаємодії зі світом, ставлення до природи як до цінності. Діяльнісний прояв дозволяє зіставити рівень знань і практичних навичок, умінь та звичок реалізації основних положень життєдіяльності в конкретній поведінці. Діяльнісний прояв дає простір для як для споглядальної так і для природоохоронної діяльності, що стає джерелом енергії та ресурсом для відновлення.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, на нашу думку, природа є важливим ресурсом для відновлення в умовах воєнних дій, засобом вторинної допомоги або самодопомоги в умовах стресу. Використання природи як ресурсу відновлення вимагає єдності когнітивного,

емоційно-вольового та діяльнісного або поведінкового проявів.

Перспективи подальших досліджень полягають у дослідженні методів застосування природи як ресурсу для відновлення в умовах воєнних дій та розроблення практичних рекомендацій до їх використання.

Список використаних джерел

1. Євдокимова, Т.О. (2007) Розвиток екологічної свідомості підлітків – учасників скаутського руху. (Дис. канд. псих. наук). Київ.
2. Кулик, Т.М. (2013) Системно-динамічні особливості розвитку екологічної свідомості студентів. (Дис. канд. псих. наук). Луцьк.
3. Мошюра В. (2021) Особливості формування екологічної свідомості підлітка засобами соціальних медіа. Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова. Серія 12. Психологічні науки. Випуск 13 (58). URL: <https://sj.npu.edu.ua/index.php/pn/article/view/1054>
4. Падалка Р.Г. (2018) Психологічні особливості розвитку екологічної свідомості молодшого школяра. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук : 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія», Київ. URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/40503/Padalka_dis.pdf?sequence=1&isAllowed=y (дата звернення: 10.10.2023).
5. Семиченко В.А. (1996) Психология эмоций. Луганск: НПФ “Осирис”, 67 с.
6. Штепа О.С. (2012) Самоменеджмент (самоорганізування особистості) : навч. посібник / О. Штепа. Львів : ЛНУ імені Івана Франка, 362 с. URL: <https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/03/Resurs-menedzhment.-Samomenedzhment-samoorganizuvannia-osobystosti.-SHtepa-O.-S..pdf> (дата звернення: 10.10.2023).
7. Barker, R.G. (1968) Ecological psychology: Concept and methods for studying the environment of human behavior. Stanford, Calif. : Stanford University Press.
8. Hobfoll S.E. (1996) Social Support: Will you be there when I need you? In N. Vanzetti and S. Duck (eds.), A lifetime of relationships. California: Brooks / Cole Publishing Co.
9. Lahad, M. (2017) The Lonely Ape that told himself stories. The necessity of stories for human survival. NY: Nova Science publishers.

References

1. Yevdokymova, T.O. (2007) Rozvytok ekolohichnoi svidomosti pidlitkiv – uchashnykiv skautskoho rukhu. [Development of environmental awareness of teenagers - members of the scouting movement] (Dys. kand. psyk. nauk). Kyiv. (in Ukrainian).
2. Kulyk, T.M. (2013) [Systemno-dynamichni osoblyvosti rozvytku ekolohichnoi svidomosti studentiv. Systemic and dynamic features of the development of students' environmental consciousness] (Dys. kand. psyk. nauk). Luts'k. (in Ukrainian).
3. Moshura V. (2021) Osoblyvosti formuvannia ekolohichnoi svidomosti pidlitka zasobamy sotsialnykh media. [Peculiarities of the formation of environmental consciousness of a teenager by means of social media] Naukovyi chasopys NPU imeni M. P. Drahomanova. Serii 12. Psykholohichni nauky. Vypusk 13 (58). URL: <https://sj.npu.edu.ua/index.php/pn/article/view/1054> (in Ukrainian).
4. Padalka R.H. (2018) Psykholohichni osoblyvosti rozvytku ekolohichnoi svidomosti molodshoho shkoliara. [Psychological features of the development of ecological awareness of a junior high school student] dys. na zdobuttia nauk. stupenia kand. ist. nauk : 19.00.07 «Pedahohichna ta vikova psykholohiia», Kyiv. URL: https://enpuir.npu.edu.ua/bitstream/handle/123456789/40503/Padalka_dis.pdf?sequence=1&isAllowed=y (in Ukrainian).
5. Semychenko V.A. (1996) Psykholohyia emotsyi. [Psychology of emotions] Luhansk: NPF “Osyrys”, 67 s. (in Russian).
6. Shtepa O.S. (2012) Samomenedzhment (samoorganizuvannia osobystosti) [Self-management (personal self-organization)]. Navch. posibnyk. Lviv : LNU imeni Ivana Franka, 362 s. <https://filos.lnu.edu.ua/wp-content/uploads/2020/03/Resurs-menedzhment.-Samomenedzhment-samoorganizuvannia-osobystosti.-SHtepa-O.-S..pdf> (in Ukrainian).

7. Barker, R.G. (1968) Ecological psychology: Concept and methods for studying the environment of human behavior. Stanford, Calif. : Stanford University Press. (in English).
8. Hobfoll S.E. (1996) Social Support: Will you be there when I need you? In N. Vanzetti and S. Duck (eds.), A lifetime of relationships. California: Brooks / Cole Publishing Co. (in English).
9. Lahad, M. (2017) The Lonely Ape that told himself stories. The necessity of stories for human survival. NY: Nova Science publishers. (in English).

Summary

*Trybulkevych K. doctor of pedagogical sciences,
associate professor*

NATURE AS A RESOURCE OF RECOVERY IN THE CONDITIONS OF MILITARY ACTIONS

Introduction. *In the conditions of large-scale Russian aggression, the question of overcoming stressful conditions, which are common to both the military and the civilian population, arises. The mechanisms of overcoming stress through special exercises recommended by professional psychologists are not always perceived by the general public as something effective and convenient for him personally, and therefore there is a need to develop an approach that is based on the cultural tradition of Ukrainians and is less prescriptive, which requires compliance with clear algorithms and rules. After all, the use of nature as a resource provides an opportunity for a creative understanding of this category and the development of a personal trajectory of psychological recovery by means of nature.*

Purpose. *to substantiate the concept of nature as a resource of recovery in the conditions of military actions and to determine the disclosures of this phenomenon in the self-regulation of mental states.*

Methods. *In the course of the research, the methods of analysis, synthesis, proof, comparison, abstraction, generalization, and specification were used in order to objectively study the phenomenon of nature as a resource of recovery in the conditions of military operations.*

Results. *The concept of a resource in psychology is related to the self-creation and self-expression of an individual, which has cognitive, emotional-volitional and activity or behavioral disclosures.*

In the conditions of military operations, it is advisable to consider the resource as a way out of stress. According to G. Selye, stress has three phases: 1) anxiety; 2) resistance; 3) exhaustion.

The signs of stress include: 1) inability to focus on a certain type of activity, when the number of errors at work increases; 2) deterioration of memory, rapid fatigue; 3) excessive excitability, rapid speech; 4) loss of food taste, appetite; 5) increasing frequency of smoking, alcohol consumption.

In the conditions of military operations, we can diagnose the following signs of acute stress: shortness of breath, rapid heartbeat, increased pressure, feelings of anxiety, panic, doom, increased excitability or numbness, clumsiness, inhibition. The reaction to stress depends on the adaptive abilities and individual vulnerability of the organism.

Despite the popularity of the classification of the main actions in stressful situations based on the so-called ancient brain: "fight", "freeze", "runaway", each person reacts to stress individually and it is quite difficult to predict behavior in stressful situations.

It is optimal in this situation to have an arsenal of tools that help overcome stressful situations and get out of them. And using nature as a resource for recovery is a secondary aid after the primary one, which involves de-stressing through self-reality or re-reality with the help of another person nearby. Why are such methods used as shaking, removing from the scene, hugging, including the method of self-hugging; methods of included reality, such as naming objects, shifting the gaze to what is around; the method of using a pincer, a rubber bracelet that, when pulled, peels off the hand and returns to the state of "here and now, I understand what is happening and know what to do next."

In acute crisis situations, the military uses a shout, a slap, a push, in order to return a person caught in a stressful situation to reality.

Nature is a means of secondary help or self-help, to which the approach of S. Hobfoll's COR theory is related, according to which a person tries to preserve the best for himself: to record memories, save them and remember his "place of strength" in moments when you it is difficult and there seems to be no way out.

It can be memories of time spent with the dearest people in picturesque places, rest in the forest or near the sea.

According to S. Hobfoll, a person has external and internal resources. In the case of using nature as a resource, the external can include contemplating the beauty of nature, developing the ability to rejoice in the smallest, such as: I am alive and I see the beauty of a new day, the rising sun, the morning dew, the trembling of leaves in the wind, I hear the rustling of grass, singing of birds, smelling grass, river, flowers.

The use of these techniques allows you to maintain a "here and now" position, not to delve into negative thoughts and experiences, and to form a reserve bank of positive impressions. If possible, if conditions allow, it is good to use walks in picturesque places.

Internal resources, in the case of using nature as a resource, include pleasant memories associated with contemplating nature or spending time in nature with friends, family, and loved ones. Also, internal resources include goal setting, which allows you to build perspectives related to time in nature or even vacation, travel for the near future (within a week), somewhat postponed (within a month) and distant (about six months to a year).

M. Lahad, researching the symptoms of post-traumatic stress disorder, at the end of the 20th century, came to the "BASIC Ph" model, which partially incorporated E. Fromm's ideas about personality resources.

The use of nature as a resource of recovery requires the unity of cognitive, emotional-volitional and activity or behavioral disclosures.

Cognitive disclosure involves an understanding of the value of nature, the need to treat it with care, awareness of the psychotherapeutic effect of contemplating the beauty of nature and the life-giving force for restoring the body by staying in nature. Thanks to the cognitive disclosure, it is possible to trace the connections between the formation of an understanding of the need for a valuable attitude to nature and its real implementation.

Cognitive disclosure becomes more significant when an analysis of his emotional states is added to the assessment of the characteristics of a person's knowledge. Emotions also play the role of a motivating factor. A strong emotion can activate the whole body. Emotions stabilize the mental state when they actualize a positive experience in a person's memory, which gives hope for a successful future interaction. Thus, emotions help to diagnose life situations of interaction with oneself, other people and the surrounding world. Emotional-volitional disclosure shows exactly which emotions and feelings lie at its base, and which are not characteristic of it.

Human knowledge and skills find practical implementation in behavior. An activity or behavioral disclosure characterizes the practical aspect of a person's life. It reveals the degree of formation of skills of humanistic interaction with the world, attitude to nature as a value. Active disclosure allows you to compare the level of knowledge and practical skills, abilities and habits of implementing the basic provisions of life in specific behavior. Active disclosure provides space for both contemplative and nature conservation activities, which become a source of energy and a resource for recovery.

Originality. *The article considers the essence of the concept of "nature is an important resource for recovery in the conditions of military actions" and determines the disclosures of this phenomenon in the self-regulation of mental states.*

Conclusion. *Therefore, in our opinion, nature is an important resource for recovery in the conditions of military operations, a means of secondary care or self-help in conditions of stress. The use of nature as a resource of recovery requires the unity of cognitive, emotional-volitional and activity or behavioral disclosures.*

Prospects for further research consist in the study of methods of using nature as a resource for recovery in the conditions of military operations and the development of practical recommendations for their use.

Key words: *nature as a recovery resource; self-regulation of mental states; resource; stress; primary means of stress relief; secondary means of stress relief; external resources; internal resources.*

Дата надходження рукопису/Date of receipt of the manuscript: 25.11.23.

Дата прийняття рукопису/Date of acceptance of the manuscript: 30.12.23.

© 2024. This work is under an open license [CC BY-NC 4.0](#).

Храбан Т. Є. кандидатка філологічних наук,
доцентка, завідувачка кафедри іноземних мов,
Військовий інститут телекомунікації та інформатизації
<https://orcid.org/0000-0001-5169-5170>

Храбан М. І. науковий співробітник
наукового центру зв'язку та інформатизації
Військовий інститут телекомунікації та інформатизації
<https://orcid.org/0009-0006-7771-2307>

ЛІДЕРСТВО ЯК ПЕРЕДУМОВА ЕФЕКТИВНОГО НАВЧАННЯ У СИСТЕМІ ВИЩОЇ ВІЙСЬКОВОЇ ОСВІТИ

На основі уявлень курсантів щодо стилів управління особовим складом в умовах навчання у вищих військових навчальних закладах було розглянуто проблеми військового управління курсантами та переваги відмови від авторитарного стилю керівництва на користь лідерства. Авторитарний стиль управління визнано неефективним у військовому навчальному середовищі. Стилями управління, що мотивують курсантів на успіх у навчанні, є трансформаційне лідерство та лідерство служіння.

Ключові слова: лідерство; асоціативний експеримент; військова освіта; стиль управління.

Вступ. Сучасні виклики в епоху, яка характеризується взаємозалежністю, динамізмом, виникненням і проявом нових загроз у сфері оборони, національної та колективної безпеки, коли вміння швидко реагувати й перестроюватися виходить на перший план, суттєво впливають на процеси та явища, що відбуваються всередині збройних сил. У цих умовах ефективність і результативність діяльності збройних сил тісно поєднана з лідерством і менеджментом [20]. Лідерство завжди було одним із найважливіших аспектів у збройних силах, а стрімкі зміни, які спостерігаються в сучасній військовій професії внаслідок державної оборонної політики дедалі більше «привертають увагу до тих якостей, які повинні бути притаманні керівникам військової ієрархії для організації та координації діяльності, здійснюваної у військовій системі» [20]. Крім того, у військовій сфері лідерство більшою мірою схильне до змін, ніж лідерство в інших сферах. Це зумовлено кардинальними змінами характеру війни та військових операцій. Перехід від лінійних звичайних операцій до асиметричних бойових дій в умовах, коли супротивник схований серед місцевого населення, проведення операцій у ситуації обмеженої видимості, як-от міські райони, тунелі, густі чагарники, і, отже, збільшення рівня невизначеності та неоднозначності; інформаційна

перевантаженість, коли військовим лідерам доводиться ухвалювати рішення на всіх рівнях і відбирати критично важливу інформацію з великих обсягів даних; ускладнення системи підпорядкування пред'являють підвищені вимоги до когнітивних ресурсів військових лідерів, а також до їхніх адаптаційних можливостей [15]. В умовах високодинамічного середовища військові лідери мають бути компетентними в широкому спектрі професійних знань, здатними швидко когнітивно й емоційно адаптуватися до швидко мінливих, навіть хаотичних ситуацій, використовуючи дивергентне мислення для опрацювання величезних обсягів інформації з метою вироблення прийнятного рішення, що дасть змогу ефективно впоратися з ситуаціями [20; 7].

Притаманні військовому лідерству риси не є загальноприйнятими для інших видів професійної діяльності [3], також існують універсальні й залежні від культури та світосприйняття аспекти лідерства. На сучасному етапі формування військового лідерства як ціннісного підґрунтя професійної компетентності офіцерів Збройних сил України актуальності набуває вивчення культурно-специфічного потенціалу військового лідерства, а саме дослідження витоків або джерел, що сприяють формуванню моделі військового лідера. В рамках соціально-психологічного

підходу актуальності набуває розуміння лідерства як ключової психологічної характеристики боєздатності армії, що, безсумнівно, допоможе офіцерам стати кращими, більш ефективними лідерами, створити нові стандарти лідерства, які цінує як начальство, так і підлеглі [6].

Мета цієї статті – на основі уявлень курсантів щодо стилів управління особовим складом в умовах навчання у вищих військових навчальних закладах розглянути проблеми військового управління курсантами та переваги відмови від авторитарного стилю керівництва на користь лідерства.

Науково-теоретичне підґрунтя дослідження. Лідерство – «складна багатогранна тема через його величезну складність і достатню кількість парадоксів» [12], тому існує безліч визначень поняття «лідер» і «лідерство». Більшість цих понять зводиться до того, що лідерство – це «мистецтво використання службових повноважень або особистих якостей для прямого або непрямого впливу на групу людей, задля того, щоб ця група людей діяла відповідно до спільної мети» [20], і «саме лідер своїми якостями може впливати на людей і мотивувати їх на досягнення певних цілей або на виконання завдань» [20].

S. Hannah і W. Sowden стверджують, що контекст, який часто характеризують як небезпечний або екстремальний, є головним аспектом, який визначає відмінності між військовим лідерством від лідерства в широкому розумінні [8]. Згідно з військовою Доктриною армії США ADP6-22 «Army Leadership and the Profession», лідерство – це активна цілеспрямована діяльність, метою якої є психологічний вплив на особистість, при якому особливу роль грає постановка мети, визначення напрямку діяльності та запровадження методів мотивації задля ефективного виконання місії та удосконалення структури військового формування. В поєднанні з наданням інформації, лідерство, як елемент бойової потужності, виконує бойові функції (зміна позицій і маневри, розвідка, ведення вогню, підтримка, захист, командування, контроль) [1]. У збройних силах ідеальний лідер є взірцем для наслідування завдяки інтелекту, фізичній тренуваності, професійній

компетентності та моральних якостей. Військовий лідер націлений діяти рішуче в межах намірів і цілей вищих керівників та в інтересах військового формування, він усвідомлює, що військові формування реалізують завдання у сфері оборони, а кожен член цього формування, військовий чи цивільний, є частиною команди і виступає в ролі керівника або підлеглого, тому бути хорошим підлеглим – це частина ефективного лідерства [1]. Ефективність та успішність діяльності військових лідерів залежить не тільки від володіння ними природними лідерськими властивостями особистості, зокрема, відповідним характером та інтелектом, але також від спеціально вироблених, створених, сформованих характеристик, на які покладається візуальна привабливість особистості, тобто від вдалої побудови іміджу. Доктрина ADP 6-22 «Army Leadership and the Profession», ідентифікуючи лідерські якості як різновид соціально-психологічних властивостей особистості, надає перелік властивостей та основних компетенцій, необхідних військовим лідерам. Універсальний набір атрибутів військового лідера включає в себе:

1. Особливі психологічні характеристики, а саме:

- прихильність професійним військовим цінностям (вірність, обов'язок, повага,
- безкорисливе служіння, честь, добродієність та особиста мужність);
- здійснення професійного спілкування на базі емпатії (здатність визначати та відчувати емоційні стани інших людей; бажання піклуватися про підлеглих);
- формування внутрішніх установок та переконань, що втілюють дух військової професії;
- стриманість, вміння підкорятися встановленим правилам та дисципліні;
- вміння працювати в команді (унікувати та запобігати конфліктам; абстрагуватися від особистих симпатій/антипатій; керувати своїми емоціями; переконувати колег у правильності прийнятого рішення тощо).

2. Специфічні соціально-психологічні детермінанти іміджу, які демонструються у військовій виправці (демонстрації характеру, компетентності та відданості), усвідомленні

важливості особистого прикладу, відповідність військовим стандартам і образу професійного військового.

3. Володіння компетенціями, що визначені в рамках військового лідерства:

а) компетенція управління людськими ресурсами: здатність надихати та вести за собою, зміцнювати довіру всередині військового колективу, розширювати вплив за межами командного ланцюжка, демонструвати власний приклад, ефективно спілкуватися та вести переговори з іншими тощо;

б) компетенція удосконалення військово-профільованих знань: перманентна орієнтація на підтримку і підвищення як своєї кваліфікації, так і кваліфікації підлеглих; сприяння формуванню системи безперервного навчання, надання консультаційно-дорадчої допомоги тощо;

в) компетенція ефективної організації виконання військових операцій і місій: здатність визначати пріоритети, організовувати та координувати завдання для підрозділів; визначати, уточнювати і деконфліктувати ролі підлеглих; ефективно управляти ресурсами; контролювати роботу підлеглих і підтримувати мотивацію в колективі тощо [1].

Акценти лідерства, розставлені в Доктрині ADP 6-22, свідчать, що на сьогодні найефективнішим вважається децентралізований стиль керівництва, за якого командир своїм наміром орієнтує підлеглих на кінцеву мету операції, а розроблення засобів досягнення мети делегується підлеглим [1]. Таким чином, можна стверджувати, що у збройних силах намічається перехід від командно-адміністративної концепції лідерства «до тієї форми філософії лідерства, в якій значну роль відіграють незалежність і компетентність підлеглих» [13].

Лідерство є досить дослідженим, оскільки від стилю керівника залежить ефективність будь-якої соціальної організації. Це одна з причин, чому «сучасні наукові розвідки зосереджені на вивченні шляхів удосконалення лідерства та підборі керівників, які володіють навичками і здібностями для успішного виконання таких функцій» [20]. Накопичені за останні кілька років результати досліджень військового

лідерства зосереджені на результатах оцінки діяльності лідера [9]; стилях управління [15; 6; 9]; ситуаційних факторах [2; 5; 3]; поведінці, навичках і атрибутах військового лідера [14; 18]; процесах побудови військового лідерства та процесі навчання військових лідерів з погляду чинників та етапів, що становлять моделювання такого лідера [5; 7; 11; 17; 19].

Стимулом для появи нового ракурсу в розумінні та вивченні військового лідерства стало усвідомлення того, що в цифровому XXI столітті «будь-який майбутній конфлікт відбуватиметься в кіберпросторі, тож прийняття цифрової трансформації та включення її до відповідного стилю керівництва неминуче» [4]. У контексті цифрових технологій досліджується новий етап розвитку лідерства. У роботах наголошується, що військові лідери та їхній стиль керівництва повинні будуть адаптуватися до цифрової трансформації, щоб мати змогу протистояти сучасним викликам; а здатність до інновацій та застосування нових інструментів і методів є запорукою успіху лідерів, при цьому особливого значення набувають комунікація та взаємна довіра [13; 16].

Новим ракурсом розвитку та вивчення лідерства також є тренд навчання лідерів когнітивних навичок. Р. Pester і J. O'Neil зазначають, що сучасне поле бою характеризується передовими технологіями, високою мобільністю, немислимою руйнівною вогневою міццю і численними когнітивними проблемами під час ухвалення рішень, що ставить перед командиром завдання допомогти своїм підлеглим осмислити те, що відбувається [15]. Це передбачає нові етапи розвитку лідерства, як-от розвиток процесів сприйняття й осмислення як у ролі військового тактика, так і в ролі інструктора та тренера з витривалості, за постійного моніторингу власної поінформованості та розуміння зовнішнього середовища. Розвиток у військових лідерів здатності «переосмислити реальність хаосу, створивши сенс і значення для себе і своїх підлеглих» [15] є необхідним, по-перше, у короткостроковій перспективі – задля досягнення результатів місії, а по-друге, у довгостроковій перспективі – задля забезпечення ефективності управління та

підтримки психічного здоров'я. Таким чином, успішним військовим лідером стає командир, який здатний пройти через періоди хаосу і створити сенс як для себе, так і для своїх підлеглих. З іншого боку, військовий лідер може зазнати невдачі, якщо «дозволить хаосу домінувати в існуючій реальності, та не зуміє створити нових патернів і смислів» [15]. Такі дослідження, що акцентують увагу на психологічному компоненті військового лідерства і передбачають вивчення внутрішніх уявлень, джерела яких є несвідомими, пропонують новий погляд на військове лідерство.

Матеріали і методи. Це дослідження проведено в руслі психолінгвістики з використанням асоціативного експерименту. Асоціативний експеримент проводився у листопаді 2023 р. з дотриманням Етичного кодексу вченого України (<https://zakon.rada.gov.ua/rada/show/v0002550-09>). Усі учасники були добровільно залучені до дослідження. Крім того, учасники могли в будь-який момент відмовитися від участі в дослідженні. Участь у дослідженні взяли 84 курсанта Військового інституту телекомунікацій та інформатизації імені Героїв Крут, які навчаються на третьому курсі за спеціальністю «Військове управління» та «Інформаційні системи та технології». Вік респондентів – 19-23 років; серед них 72 особи чоловічої статі та 12 осіб жіночої статі. Під час проведення вільного асоціативного експерименту респондентам було запропоновано таку інструкцію: «Подивіться на запропоноване слово-стимул і швидко, не замислюючись, запишіть на бланку відповідей будь-яке слово, яке першим спало на думку. Час проведення асоціативного експерименту обмежено до одної хвилини». Для проведення психолінгвістичного експерименту ми обрали слово-стимул «командир». Як метод дослідження нами було використано рефлексивний тематичний аналіз, який проводився з використанням індуктивного кодування.

Результати і обговорення. Асоціації, отримані на слово-стимул «командир», були поділені на три групи відповідно до їхнього

позитивного, нейтрального або негативного конотативного значення. Слова з нейтральною конотацією вказують на те, що командир асоціюється зі збройними силами як владною структурою (*влада, головний, старший, командир, особовий склад, батальйон, звання*). Слова з негативною конотацією свідчать про напружені стосунки з командиром або навіть конфлікт. У разі, коли одним респондентом були надані слова, що мають негативну конотацію, і які супроводжуються словами, що мають нейтральну конотацію та вказують на звання (*майор, старший солдат, офіцер*), можна припустити, що між курсантом і командиром цього рангу існує або назріває конфлікт. Психолінгвістичний експеримент продемонстрував, що у стосунках «начальник – підлеглий» типовими є напружені стосунки між курсантами та молодшими командирами (старший солдат, сержант), які є головними комунікаторами між курсантами та офіцерами. Авторитет командирів такої ланки серед курсантів катастрофічно низький. Причиною таких стосунків може бути наявність у командира недостатнього набору навичок, які не особливо відрізняються від тих, що мають люди, які перебувають у його підпорядкуванні. На основі аналізу асоціацій із негативною конотацією (*людина, в якій замість мозку – твердий каркас з правил, переконань і залізобетонної впевненості в своїй правоті, самовпевненість, затяг, неповага до підлеглих, жорстокість, багатозадачність, вигода, статут, стрес, мітла, дурак, неорганізованість, негідник, біополярність*) можна стверджувати, що основними причинами виникнення конфліктів із командирами є: недостатня професійна підготовка командирів; непродумані, помилкові та неоптимальні рішення; низький рівень культури спілкування (некоректне ставлення, грубість, хамство); прагнення командира утвердити свій авторитет за будь-яку ціну; зловживання повноваженнями. Асоціації з позитивною конотацією було піддано кодуванню та тематизації. Результати кодування і тематизації було зведено в таблицю 1.

**Кодування і тематизація асоціацій з позитивною конотацією
на слово-стимул «командир»**

Теми	Підтеми	Коди	Приклади асоціацій
Особливі психологічні характеристики командира	– прихильність професіональним військовим цінностям; – внутрішні установки та переконання, що втілюють дух військової професії	– вірність; – обов'язок, – повага; – безкорисливе служіння; – честь; – доброчесність та особиста мужність	Мужність (1), відданість (1), відважний (3), витривалість (1)
Специфічні соціально-психологічні детермінанти іміджу командира	– демонстрація характеру, компетентності та відданості; – відповідність військовим стандартам і образу професійного військового	– діловий етикет; – одяг; – манери поведінки	Дисципліна (6), організація (1), управління (1), порядок (3), сила (1), суворість (3), «Лев» (1), строгий (1), спорт (1), поведінка (1)
Володіння компетенціями, що визначені в рамках військового лідерства	– здатність надихати та вести за собою, зміцнювати довіру всередині військового колективу; – розширювання впливу за межами командного ланцюжка; – демонстрація власного прикладу – володіння навичками ефективного спілкування	– довіра; – розуміння; – емоційні стани; – допомога	Людяність (1), друг (1), наставник (1), компетентність (1), відповідальність (12), опора (1), зразок (6), лідер (6), розуміння інших (7), повага (7), довіра (3), надійність (1), захист (1), справедливий (5), дипломатичність (1), свобода (1), чуйність (1), гуманність (1), щирість (1), чесність (3), можливості (1), класний (1), крутий (1), завжди вислухає (2), харизма (3), розум (2), розумний (3), розсудливість (1), ввічливий (1), добрий (1), веселий (1), спроможний (1), вірний (1), авторитет (1), досвідчений (1), уважний (1), обізнаність (1)

На підставі тематизації отриманих асоціацій нами було вирізено три теми: «Особливі психологічні характеристики командира», «Специфічні соціально-психологічні детермінанти іміджу командира», «Володіння компетенціями, що визначені в рамках військового лідерства». Тема «Особливі психологічні характеристики командира» відображає такі аспекти командира, як 1) прихильність професіональним військовим цінностям; 2) внутрішні установки та переконання, що втілюють дух військової професії (*мужність, відданість, відважний, витривалість*). Тема «Специфічні соціально-психологічні детермінанти іміджу командира» акцентує такі фактори як 1) демонстрація командиром характеру, компетентності та відданості;

2) відповідність військовим стандартам і образу професійного військового. Низький відсотковий вміст у загальній кількості отриманих асоціацій тих слів, що ввійшли до тем «Особливі психологічні характеристики командира» та «Специфічні соціально-психологічні детермінанти іміджу командира», вказує на те, що респонденти не схильні до когнітивного упередження, яке називається ефектом ореолу або «стереотипом фізичної привабливості» – оцінка курсантами однієї якості не впливає на оцінку інших характеристик, наприклад, оцінка ефективності командира не ґрунтується на оцінці зовнішнього вигляду військовослужбовця.

Щодо дефініції командира першорядного значення для курсантів набуває володіння компетенціями, які

визначені в рамках військового лідерства. Ці компетенції респонденти визначають як найважливіші знання, навички та установки, що визначають успішне виконання роботи, і описують їх у поведінкових термінах:

1. Володіння навичками ефективного спілкування, а саме: уміння слухати свого співрозмовника у діалозі; осмислена гнучкість в управлінні власними емоційними реакціями та інших, що дозволяє усвідомлено рухатися в світі емоційного вибору; визнання потенційної можливості непорозуміння і здатність приймати коригувальні заходи; усвідомлення відмінностей в поглядах та сприйняття учасників процесу; готовність приймати думки інших, відмінні від своїх, але, за необхідності, залишається на своїй позиції (*людяність, розуміння інших, повага, дипломатичність, свобода, ввічливий*).

2. Здатність впливати на людей за межами своїх прямих повноважень і за межами командних інстанцій, а саме: орієнтація на досягнення взаєморозуміння з партнерами спілкування; демонстрація довіри до співрозмовника (*чуйність, гуманність, щирість, чесність, друг, завжди вислухає, добрий, веселий*).

3. Здатність змусити інших вийти за рамки своїх особистих інтересів і працювати на загальне благо (бути харизматичним лідером), а саме: вміння надихати, заохочувати і спрямовувати енергію підлеглих для виконання місії; забезпечення розуміння підлеглими мети для свідомого виконання завдань; надання належної допомоги, коли успіх виконання завдань та досягнення встановлених мети (місії) опиняється під загрозою, або виникає надмірна загроза життю і здоров'ю підлеглих (*наставник, опора, зразок, лідер, довіра, надійність, захист, класний, крутий, вірний, авторитет, досвідчений, уважний, обізнаність, компетентність, харизма, відповідальність, справедливий, розум, розумний, розсудливість*).

Висновки. Авторитарний стиль управління, який використовують командири молодшої ланки і який є вельми ефективним під час проведення бойових дій, оскільки він орієнтований на максимальну ефективність і дисципліну в колективі, що забезпечує своєчасне і точне виконання поставлених

завдань, може виявитися неефективним у навчальному середовищі. Серйозними проблемами авторитарного керівництва у військовому навчальному середовищі є 1) розрив зв'язку між курсантами та процесом ухвалення рішень, який здійснює їхній молодший командир (старший солдат, сержант); 2) відхилення творчого потенціалу підлеглих і заперечення інновацій. Унаслідок цього курсанти можуть почуватися недооціненими і демотивованими. Зрештою, це може негативно вплинути на їхню успішність у навчанні та психологічне благополуччя.

Стилями управління, що мотивують курсантів на успіх у навчанні, є трансформаційне лідерство та лідерство служіння. У разі орієнтації на трансформаційне лідерство, курсанти бачать у командирі людину, яка здатна вселити впевненість і надихнути на позитивні зміни тих, хто слідує за ним. Курсанти очікують від командира наставництва і навчання, підтримки і заохочення, допомоги в подоланні можливих перешкод і розвитку особистих якостей та професійних навичок. На думку курсантів, командир повинен прагнути сформувати культуру співпраці та постійного вдосконалення, коли кожен курсант отримує можливість мислити нестандартно, пропонувати нові рішення складних завдань, тим самим реалізуючи свій справжній потенціал.

У разі орієнтації на лідерство служіння, курсанти на перше місце ставлять зусилля командира по створенню такого середовища, в якому вони можуть розвиватися не лише як елементи військової машини, а як гармонійні особистості. Курсанти вважають, що зусилля командира мають бути спрямовані на створення середовища, що ґрунтується на довірі та товаристві, в якому співпраця та відкрите спілкування між членами команди є нормою, а також на надання можливостей для особистого та професійного розвитку підлеглих.

Для створення такого освітнього середовища, яке б сприяло не лише підвищенню ефективності освіти, а й психологічному благополуччю курсантів, рекомендується розробити курси наставництва та коучингу для командирів молодшої ланки, під час проходження яких

вони отримають додаткові навички й компетенції в царині керівництва та навичок спілкування. Також рекомендується проводити тренінг самоаналізу для командирів молодшої ланки, що є вкрай важливим для усвідомлення ними власної поведінки, реакцій та когнітивних процесів.

Як підсумок, необхідно вказати на доцільність проведення майбутніх наукових

розвідок щодо дослідження деструктивних форм управління у військовому контексті. Необхідні дослідження розповсюдженості деструктивних форм управління в різних групах військовослужбовців залежно як від характеристик умов навколишнього середовища, так і характеристик самого колективу.

Список використаних джерел

1. ADP 6-22, Army Leadership and the Profession. Army Doctrine Publication. No. 6-22. Headquarters Department of the Army Washington, DC (2019). URL: https://armypubs.army.mil/epubs/DR_pubs/DR_a/ARN20039-ADP_6-22-001-WEB-0.pdf
2. Ahuja, A. S., & Kumar, U. (2020). Shaping military leaders: Role of character strengths and virtues. In U. Kumar (Ed.), *Routledge international handbook of military psychology and mental health* (pp. 119-131). Routledge.
3. Bester, P. C., & O'Neil, J. W. (2022). The modern military leader as sensemaker on the battlefield. *Scientia Militaria*, 50(2), 37-64. <https://doi.org/10.5787/50-2-1371>
4. Boettcher, F. (2022). Exploratory Study upon Military Leadership in the 21st Century. What Are Skills and Knowledge Required for Leadership Success? *Polish Political Science Yearbook*, 51(3), 39-55. <https://doi.org/10.15804/ppsy202227>
5. Bucher, E., Gottschalck, N., Waldkirch, M., & Annen, H. (2023). (Un-)Willing and Able? Trajectories of Reluctant Leadership in the Swiss Armed Forces. *Academy of Management Proceedings*, 1. <https://doi.org/10.5465/AMPROC.2023.14605abstract>
6. Bunin, J. L., Chung, K. K., & Mount, C. A. (2021). Ten Leadership Principles from the Military Applied to Critical Care. *ATS scholar*, 2(3), 317-326. <https://doi.org/10.34197/ats-scholar.2020-0170PS>
7. Díez, F., Martínez-Morán, P. C. & Aurrekoetxea-Casaus, M. (2023) The learning process to become a military leader: born, background and lifelong learning. *Frontiers in Education*, 8, 1140905. <https://doi.org/10.3389/feduc.2023.1140905>
8. Hannah, S. T., & Sowden, W. J. (2013). Leadership in the profession of arms. In M. G. Rumsey (Ed.), *The Oxford handbook of leadership* (pp. 291-310). New York: Oxford University Press.
9. Hol Fosse, T., Skogstad, A., Einarsen, S. V. & Martinussen, M. (2019) Active and passive forms of destructive leadership in a military context: a systematic review and meta-analysis. *European Journal of Work and Organizational Psychology*, 28(5), 708-722. <https://doi.org/10.1080/1359432X.2019.1634550>
10. Johnsen, B. H., Eid, J., Pallesen, S., Bartone, P. T., & Nissestad, O. A. (2009). Predicting Transformational Leadership in Naval Cadets: Effects of Personality Hardiness and Training. *Journal of Applied Social Psychology*, 39, 2213-2235. <https://doi.org/10.1111/j.1559-1816.2009.00522.x>
11. Kirchner, M. & Akdere, M. (2017). Military leadership development strategies: Implications for training in non-military organizations. *Industrial and Commercial Training*, 49. <https://doi.org/10.1108/ICT-06-2017-0047>
12. Luedi, M. M. (2022). Leadership in 2022: A perspective. Best practice & research. *Clinical anaesthesiology*, 36(2), 229-235. <https://doi.org/10.1016/j.bpa.2022.04.002>
13. Martinsen, O. & Fosse, T. & Johansen, R. & Venemyr, G. (2020). A New Perspective on Military Leadership. *Academy of Management Proceedings*, 17616. <https://doi.org/10.5465/AMBPP.2020.17616abstract>
14. Meerits, A., & Kivipõld, K. (2020). Leadership competencies of first-level military leaders. *Leadership & Organization Development Journal*, 41(8), 953-970. <https://doi.org/10.1108/LODJ-09-2019-0392>
15. Pester, P., & O'Neil, J. (2022). The modern military leader as sensemaker on the battlefield. *Scientia Militaria: South African Journal of Military Studies*, 50(2), 37-64. <https://dx.doi.org/10.5787/50-2-1371>
16. Ramesh, N. (2021). Digital Transformation: How to Beat the 90% Failure Rate? *IEEE Engineering Management Review*, 49, 22-25. <https://doi.org/10.1109/EMR.2021.3070139>
17. Siew, D. H. K., & Koh, J. H. L. (2023). Being and becoming beginning military leaders: Implications for leadership learning. *Military psychology: the official journal of the Division of Military Psychology, American Psychological Association*, 35(2), 142-156. <https://doi.org/10.1080/08995605.2022.2088986>
18. Šimanauskienė, V., Giedraitytė, V., Navickienė, O. (2021). The Role of Military Leadership in Shaping Innovative Personnel Behaviour: The Case of the Lithuanian Armed Forces. *Sustainability*, 13(16), 9283. <https://doi.org/10.3390/su13169283>

19. Squires, E. C., & Peach, J. M. (2020). Effective military leadership: Balancing competing demands. *Canadian Journal of Behavioural Science / Revue canadienne des sciences du comportement*, 52(4), 314-323. <https://doi.org/10.1037/cbs0000179>

20. Stănculescu, R. & Beldiman, E. (2019). The Issue of Leadership Styles in the Military Organization. *Land Forces Academy Review*, 24, 54-60. <https://doi.org/10.2478/raft-2019-0006>. DOI:10.2478/raft-2019-0006

Summary

Khraban T. PhD in Philology, Associate Professor,
Head of Foreign Languages Department, Military
Institute of Telecommunications and Information Technology
Khraban M. researcher at the Scientific Center of
Communication and Information Technology Military
Institute of Telecommunications and Information Technology

LEADERSHIP AS A PRECONDITION FOR EFFECTIVE LEARNING IN THE MILITARY HIGHER EDUCATION SYSTEM

Purpose. This empirical study, based on the analysis of cadets' views on personnel management styles in the military higher education system, aims to consider problems of military management and prospects of abandoning the authoritarian leadership style in favor of leadership.

Materials and Methods. An associative psycholinguistic experiment is the basis of the present study. The research method was reflexive thematic analysis. Inductive coding was used.

Results and discussions. The authoritarian leadership style of junior commanders, highly effective in combat operations because it focuses on maximizing team efficiency and discipline, timely and accurate task completion, may not be effective in the learning environment. The serious problems of the authoritarian leadership in the military educational environment are 1) the separation of the cadets from the decision-making process carried out by their junior commanders (noncommissioned officers, sergeants); 2) the rejection of the creative potential of the subordinates and the denial of innovations. As a result, the cadets can feel undervalued and demotivated. Ultimately, this can affect their academic performance and psychological well-being. The leadership styles that motivate the cadets to success in their studies are transformational leadership and servant leadership. In the case of transformational leadership, the cadets view the commander as a person who inspires confidence and positive change in his/her subordinates. The cadets look to their commander for guidance, training, support, encouragement, and assistance in overcoming obstacles and developing their personal qualities and professional skills. According to the cadets, the commander should strive to create a culture of collaboration and continuous improvement, where everyone has the opportunity to think outside the box, offer new solutions to complex problems, and reach his or her full potential. In servant leadership, the cadets prioritize the commander's efforts to create an environment where they can develop not only as military machine elements, but also as harmonious individuals. The cadets believe that a commander's efforts should be focused on creating an environment based on trust and camaraderie, where cooperation and open communication among team members is a norm, and on providing opportunities for subordinates to grow and develop both personally and professionally.

Conclusions. To create an educational environment that contributes not only to the effectiveness of education and training but also to the psychological well-being of cadets, it is recommended that mentoring and coaching courses be developed for junior commanders to acquire additional leadership and communication skills and competencies. It is also recommended that junior commanders undergo self-analysis training, which is essential for awareness of their own behaviors, reactions, and cognitive processes.

Keywords: leadership; associative experiment; military education and training; management style.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.
The authors declare that they have no conflict of interest.

Дата надходження рукопису/Date of receipt of the manuscript: 26.11.23.

Дата прийняття рукопису/Date of acceptance of the manuscript: 30.12.23.

© 2024. This work is under an open license [CC BY-NC 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

Хуртенко О. В. кандидат психологічних наук, доцент,
Вінницький державний педагогічний університет
імені Михайла Коцюбинського

<https://orcid.org/0000-0002-2498-1515>

Кобець О. В. доктор психологічних наук, професор,
Уманський державний педагогічний університет
імені Павла Тичини

<https://orcid.org/0000-0002-9096-6313>

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ ЕМОЦІЙНОГО ІНТЕЛЕКТУ РІЗНИХ КАТЕГОРІЙ МОЛОДІ ЯК ЧИННИКА ЇХНЬОЇ СОЦІАЛЬНОЇ САМОРЕАЛІЗАЦІЇ

У статті підкреслюється значущість самореалізації для успішної соціальної адаптації молоді та роль психокорекційних і психолого-педагогічних методів компенсації низької соціальної самореалізації, включно зі спеціалізованим тренінгом емоційного інтелекту. Представлено результати аналізу взаємозв'язків між трьома видами самореалізації, особистісними характеристиками, професійним стажем та емоційним інтелектом молодих дорослих. В основу дослідження покладено ідею про те, що психологічний феномен самореалізації, поєднуючи у собі виражені мотиваційний і когнітивно-оцінний компоненти, багато у чому визначає адаптаційний ресурс особистості. Результати проведеного кореляційного, дисперсійного та регресійного аналізу отриманих даних загалом підтвердили гіпотези дослідження, особливо щодо відмінностей між категоріями респондентів, які працюють, і респондентів, що навчаються, а також щодо унікальної ролі чинника розуміння емоцій в оцінці рівня самореалізації.

Ключові слова: емоційний інтелект; соціальна самореалізація; особистісні характеристики; професійний стаж; адаптаційний ресурс особистості.

Вступ. В умовах широкомасштабної військової агресії російської федерації головною метою виховання є формування патріотично налаштованої молоді з незалежним мисленням і творчим світоглядом, яка володіє професійними знаннями, демонструє високу культуру, відповідальність і здатність ухвалювати самостійні рішення, тобто має високий потенціал самореалізації. Тому сучасна молодіжна політика орієнтована на усебічне сприяння самореалізації молоді через залучення її до волонтерського руху, різноманітних соціальних та освітніх проєктів, грантових конкурсів, професійних стартапів тощо. Між тим, незважаючи на наявні, хоча і дещо звужені в умовах військового стану можливості для самореалізації, соціальна активність молоді могли б бути вищими.

Соціальна самореалізація особливо цікава у взаємовідносинах з іншими психологічними характеристиками. Встановлено, що особи з високим рівнем соціальної самореалізації характеризуються високим рівнем соціального (динамічність у міжособистісному спілкуванні) та

емоційного (високий рівень емпатії та толерантності) видів інтелекту, гармонічнішою Я-концепцією, що поєднує високий рівень самоконтролю, прагнення до самореалізації, високий показник самоактуалізації та осмисленості життя. Також показано, що добровольча діяльність у сприйнятті молоді перестала зводитися лише до спонукуваної альтруїстичними мотивами, а містить також мотиви компенсаторні та прагматичні: вигоди, особистісного зростання та розширення соціальних контактів.

Очевидно, що самореалізація зачіпає різні сфери життєдіяльності. Виокремлюють три базові сфери самореалізації - особистісну, професійну та соціальну. У структурі самореалізації індивідуальної людини певна сфера може переважати, тоді як інші відходять на другий план. Це природний процес, що відображає життєві інтереси та пріоритети особистості. Проте диспропорційно низький рівень самореалізації в одній сфері потенційно загрожує загальній психологічній адаптації - серйозна незадоволеність ступенем реалізації власного потенціалу навіть в окремих

аспектах життєдіяльності фруструє, поступово поширюючись і на інші, знижуючи мотивацію до них, спричиняючи відчуття напруженості та дискомфорту, і може потребувати адекватної психологічної корекції.

Мета – презентація та обговорення результатів аналізу особливостей взаємозв'язків між трьома видами самореалізації, особистісними характеристиками, професійним стажем та емоційним інтелектом різних категорій молоді.

Теоретичне підґрунтя. Емпіричні дані вказують на емоційний інтелект як на значущий предиктор успішної самореалізації. Люди з високим загальним фактором особистості (General Factor of Personality), який також є визнаним індикатором загальної соціальної ефективності, показують вищі результати за шкалами емоційного інтелекту [5].

Коли людина прагне якнайповніше реалізувати власні знання, таланти та здібності у соціально значущих заходах чи професійній діяльності з оточуючими, вона реалізує власну творчу, професійну, комунікативну, інтелектуальну, мотиваційну та інші сторони власного потенціалу, що ц психології поєднується з термінами «самореалізація» або «самоефективність» (self-efficacy [1]). Перший характеризує саме самооцінку людиною того, наскільки повно реалізовано її особистісний потенціал, а другий описує сприйняття людиною своєї здатності до здійснення певної діяльності на очікуваному/заданому рівні успішності та дуже часто розглядається у контексті навчальної діяльності [7]. Обидва психологічні феномени поєднують у собі яскраво виражені мотиваційний (чого людина прагне) і когнітивно-оцінний (наскільки успішно їй вдається реалізувати ці прагнення) компоненти.

Метааналіз ролі емоційного інтелекту у навчальній діяльності показує, що ті, хто навчається, із вищим рівнем емоційного інтелекту краще справляються із негативними емоціями, пов'язаними з академічною успішністю (тривога, нудьга, розчарування), завдяки здатності краще контролювати власні емоції та впливати на емоційні реакції інших, демонструють

високий потенціал успішної взаємодії з оточуючими та успішніше будують стосунки із вчителями, однолітками і сім'єю [3]. Розвинений емоційний інтелект знижує нерішучість під час побудови індивідуальних професійних траєкторій [6], посилює переживання позитивних емоцій і пригнічує/компенсує негативні, сприяючи створенню гнучкіших мисленнєвих моделей, що характеризуються високим творчим потенціалом, а також ефективній професійній самореалізації [11].

Здатність людей розвивати поведінкові реакції та розумові процеси, включно із проявами емоційного інтелекту, що дозволяють домагатися добробуту у житті, він є в основі більш високого рівня розвитку особистості - відповідно до ієрархії потреб А.Маслоу. Дійсно, на вищому рівні самореалізації людині властиво відчувати менше занепокоєння, ефективніше розв'язувати проблеми, що виникають, і повніше насолоджуватися можливостями, що відкриваються, що ставить емоційний інтелект серед чинників, які сприяють успішній самореалізації особистості.

Особистісні характеристики також є чинниками, що впливають на самоефективність [9]. Так, свідомість, екстраверсія та нейротизм (останній - негативно) корелюють із самоефективністю [4; 8]. Узагальнюючи, можна констатувати, що у фокусі уваги дослідників самореалізації опиняються проблеми її вікової динаміки та відмінності у ступені вираженості її видів - особистісної, соціальної та професійної. Привертають до себе увагу низькі показники соціальної самореалізації у молодих дорослих - аж до значень, що потребують психологічної компенсації.

Методи дослідження: тестування, опитування, математико-статистичний аналіз.

Результати і обговорення. Із врахуванням розглянутих вище даних щодо високого компенсаторного потенціалу емоційного інтелекту і важливості врахування особистісних характеристик під час аналізу адаптаційних можливостей молодих дорослих було сформульовано такі запитання і відповідні їм гіпотези:

яким є ступінь вираженості соціальної самореалізації (зокрема порівняно з іншими її

видами) і показників емоційного інтелекту у вибірці молодих дорослих - учасників дослідження? Відповідно, гіпотеза Н1 передбачає, що самооцінка респондентами рівня соціальної самореалізації є нижчою, ніж особистісної та професійної за істотного розкиду показників емоційного інтелекту;

чи відрізняється вираженість соціальної самореалізації та показників емоційного інтелекту між респондентами у групах працівників (тих, хто поєднує навчання у ЗВО із роботою і, відповідно, має триваліший професійний стаж) і студентів (студентів очної форми навчання, які не включені у трудову діяльність)? Гіпотеза Н2 передбачає суттєві відмінності і рівні вираженості самореалізації, але не показників емоційного інтелекту між групами працівників і студентів як потенційних предикторів самореалізації;

які чинники впливають на ступінь вираженості соціальної самореалізації за вибіркою загалом і в групах працівників і студентів, що навчаються? Відповідно, гіпотеза Н3 перевіряє взаємозв'язки професійного стажу, особистісних характеристик (першою чергою екстраверсії) і показників емоційного інтелекту, передусім здатності до розуміння емоцій (як потенційно важливого компенсаторного/адаптивного чинника) із суб'єктивним сприйняттям молодими дорослими їхньої соціальної самореалізації.

У дослідженні брали участь 110 студентів віком 18-38 років (середній вік - 22,15, SD=4,70). На момент дослідження 65 осіб були студентами очної форми навчання, тоді як решта 45 поєднували навчання з роботою за фахом. Відповідно, було виокремлено групи тих, хто навчається, і тих, хто працює. Групи не різнилися за гендерною композицією: 51 і 39 жінок і по 10 чоловіків у названих групах відповідно (значення хі-квадрата критерію 0,84 статистично не значуще, $p=0,35$). До показника професійного стажу включали кількість років як роботи, так і навчання за фахом. Три види самореалізації респондентів оцінювали за допомогою Багатовимірного опитувальника самореалізації С.Кудінова (діапазон значень внутрішньої узгодженості (Cronbach's alpha) шкал тесту 0,72-0,78, коефіцієнт надійності

при повторному тестуванні 0,76 ($p<0,01$).

Для оцінювання вираженості різних компонентів емоційного інтелекту застосовувався опитувальник ЕмІн Д.Люсіна (Cronbach's alpha для підшкал варіює у діапазоні 0,75-0,79). Особистісні чинники (Велика П'ятірка) респондентів вимірювалися «Big Five Inventory-2» в адаптації С.Щебетенко (Cronbach's alpha 0,84 для «сирих» балів і 0,85 для центрованих свідчить про високу внутрішню узгодженість). Анкета соціально-демографічних даних містила запитання щодо статі, віку, спеціалізації та структурного підрозділу вишу, стажу навчання/роботи. Методики заповнювалися респондентами анонімно. Участь у дослідженні була добровільною, винагороду учасникам не виплачували. Опрацювання зібраних даних здійснювалося в пакеті SPSS 26.0. за допомогою таких статистичних процедур. Для порівняння двох груп респондентів застосовували непарний t-критерій Стюдента, для оцінювання напрямку і міри взаємозв'язку перемінних розраховували лінійний коефіцієнт кореляції Пірсона, для оцінювання відносного внеску різних предикторів у розподіл значень пророкованої перемінної - соціальної самореалізації - використовували множинний регресійний аналіз.

Описові статистики усіх перемінних і крос-кореляції між ними для вибірки загалом подано у табл. 1. По-перше, необхідно було встановити, чи є відмінності в основних перемінних між групами працівників і студентів незалежно від чинника віку. Спостерігається статистично значущий зв'язок між віком і стажем за фахом ($r=0,448$, $p<0,01$), тоді як професійний стаж (природно, вищий у працівників), але не вік значущо позитивно корелює з основними перемінними, окрім особистісних рис (відомий їхній відносно стабільний характер упродовж життєвого циклу). Зазначимо, що мірою набуття стажу професійної діяльності знижуються показники усіх видів самореалізації. За усією вибіркою показник соціальної самореалізації ($M=57,35$) істотно нижчий, ніж показники особистісної ($M=79,44$) і професійної ($M=62,43$) самореалізації. Попарні порівняння

соціальної самореалізації з двома іншими статистично значущі ($p < 0,001$ і $p = 0,013$ відповідно). Та сама закономірність зберігається у разі поділу вибірки на тих, хто працює (53,21; 74,05; 57,65), і тих, хто навчається (60,23; 83,13; 65,53). Цифри у дужках відображають середні значення суб'єктивної оцінки соціальної, особистісної та професійної самореалізації (у цій послідовності) для цих підгруп відповідно. Таким чином, H1 про відносно низьку вираженість соціальної самореалізації у цій віковій групі знаходить підтвердження. Ці результати відповідають патерну, що спостерігався у багатьох попередніх дослідженнях. Так, під час

вивчення пріоритетних сфер соціальної активності молоді виявлено, що найбільш значущими є особистісна (дозвілєво-комунікативна активність та активність у сфері саморозвитку) і професійна (освітньо-розвивальна активність) самореалізація, натомість соціальна (духовно-релігійна, добровільна та соціально-політична активності) є менш значущою для більшості студентів. Інші перемінні, задіяні у дослідженні, а саме - особистісні характеристики учасників та різноманітні показники їхнього емоційного інтелекту, перебувають у межах типових для цієї вікової групи значень.

Таблиця 1

Описові статистичні характеристики основних перемінних та їхня крос-кореляція (N=110)

№	Пере мінні	Сер. зн.	Ст.ві дх.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
1	Вік	22,16	4,71												
2	Стаж	2,31	1,47	0,46 **	-										
3	ОР	79,43	19,3 4	-0,08	-0,21*	-									
4	СС	57,35	23,7 5	0,01	-0,22*	0,56 **	-								
5	ПС	62,36	22,4 4	0,01 7	-0,23* *	0,57 **	0,55 **	-							
6	РЕ	40,99	8,33	0,09	-0,19*	0,16	0,19*	0,08	-						
7	УЕ	39,54	8,29	0,03	-0,24 **	0,00	0,22	0,04	0,47 **	-					
8	ЗПЕІ	79,71	14,8 3	0,15	-0,24 **	0,10	0,20	0,05	0,71 **	0,7**	-				
9	Е	39,84	8,55	0,10	0,01	-0,05	0,15	0,13	0,32 **	0,3**	0,30 **	-			
10	Н	37,10	8,78	-0,09	-0,04	0,14	0,00		-0,29 **	-0,4 **	-0,33 **	-0,22 **	-		
11	ВНД	42,19	8,72	0,05	-0,06	0,03	0,13	0,21*	0,21*	0,13	0,16	0,34 **	-0,02	-	
12	С	45,33	10,2 0	0,06	-0,01	0,06	0,19*	0,31 **	0,31 **	0,45 **	0,39 **	0,29 **	0,21 *	0,39 **	-
13	Д	42,81	7,71	-0,12	-0,10	-0,04	0,02	0,09	0,09	0,22*	0,16	0,26 **	0,22 *	0,32 **	0,29 **

Примітка: ОР - особистісна самореалізація; СС - соціальна самореалізація; ПС - професійна самореалізація; РЕ - розуміння емоцій; УЕ - управління емоціями; ЗПЕІ - загальний показник емоційного інтелекту; Е - екстраверсія; Н - нейротизм; ВНД - відкритість новому досвіду; С - сумлінність; Д - доброзичливість; * - $p < 0,05$; ** - $p < 0,01$.

У таблиці 2 узагальнено дані попарного порівняння між групами перемінних, що мають значущі кореляції із показником професійного стажу. Відсутність статистично значущих відмінностей за показниками емоційного інтелекту відображає порівнянню вираженість цього конструкту по усій вибірці відповідно до гіпотези H2. За контрастом спостерігаються статистично

значущі (і такі, що наближаються до значущих) відмінності у рівнях особистісної ($p = 0,01$) і професійної ($p = 0,05$) самореалізації за вищих показників обох у групі тих, хто навчається, але не соціальної самореалізації ($p = 0,10$). Іншими словами, соціальна самореалізація «просідає» порівняно з двома іншими і у респондентів, які працюють, і у респондентів, які навчаються.

**Різниця у показниках самореалізації та емоційного інтелекту між групами
працівників (N = 45) і студентів (N = 65)**

Вибірка *	Середнє значення і стандартне відхилення	Різниця середніх значень **	Значення t критерія	p***
Особистісна самореалізація				
студенти	83,12 +19,59	9,04	2,63	0,01
працівники	74,09 +17,89			
Соціальна самореалізація				
студенти	60,23 +25,55	7,04	1,63	0,10
працівники	53,22 +20,45			
Професійна самореалізація				
студенти	65,55 + 22,85	7,85	1,96	0,05
працівники	57,65 +21,09			
Загальний показник соціального інтелекта				
студенти	80,53 +13,73	1,95	0,70	0,48
працівники	78,54 +16,43			
Розуміння емоцій				
студенти	41,66 +8,16	1,76	1,15	0,25
працівники	39,94 +8,45			
Управління емоціями				
студенти	40,64 +8,33	2,57	1,71	0,09
працівники	38,04 +7,93			

Примітки: * - кількість ступенів свободи (df) — 123; ** різниця завжди на користь групи тих, хто навчається; *** статистична значущість.

Не зважаючи на характерну для цього вікового періоду цю тенденцію, вона потребує пояснення, а у разі потреби (низька соціальна самореалізація загрожує дезадаптацією) й адекватної компенсації, включно із засобами психологічної корекції. Для кращого розуміння чинників, що впливають на суб'єктивне сприйняття респондентами їхньої соціальної самореалізації, було протестовано кілька моделей ієрархічного регресійного аналізу з

показником соціальної самореалізації як залежною перемінною та професійним стажем, особистісними характеристиками Великої П'ятірки і деякими параметрами емоційного інтелекту як предикторами - окремо для тих, хто працює, та тих, хто навчається. Лише одна модель, що використовує як предиктори показники екстраверсії та розуміння емоцій, виявила статистично значущі закономірності (табл. 3).

Таблиця 3

**Регресійний аналіз показника соціальної самореалізації як залежної перемінної
по групах працівників (N = 45) і студентів (N = 65)**

Перемінні	r	R	R2	R2 change	Sign. F	Final β
Професійний стаж	-0,35**/0,02	0,35/0,02	0,11/0,00	0,11/0,00	0,02/0,87	-0,41**
Екстраверсія	0,17/0,20*	0,35/0,22	0,12/0,04	0,01/0,03	0,39/0,07	0,22/0,08
Розуміння емоцій	-0,11/0,37**	0,45/0,36	0,22/0,12	0,08/0,08	0,03/0,01	-0,32*/0,34**

Примітки: r - коефіцієнт кореляції нульового рівня; R - множинний коефіцієнт кореляції; R2 - квадрат множинного коефіцієнта кореляції; R2 change - пропорція покрокової зміни R2; Sign. F - статистична значущість зміни; Final β - підсумковий коефіцієнт регресії для кожного предиктора; * p<0,05; ** p<0,01.

Загальна пояснювальна здатність моделі становила 20,4% і 13,5% - відповідно для груп працівників і студентів. Причому виявлені взаємозв'язки були для них практично діаметрально протилежні. Професійний стаж є значущим негативним предиктором соціальної самореалізації у працівників (b=-0,41, p<0,01), самостійно пояснюючи до 11,6% розкиду значень

залежної перемінної, тоді як у студентів цей чинник практично не береться до уваги (b=0,02, ns). В обох групах екстраверсія є позитивним, але статистично незначущим предиктором. У студентів цей показник має вигляд тенденції, наближаючись до статистично значущої величини з унікальним внеском у пояснювальну спроможність моделі 4,1% (p=0,07). Нарешті, статистично

значущим предиктором для обох груп є показник розуміння емоцій, але його внесок має протилежну спрямованість. У працівників він від'ємний ($b=-0,33$, $p<0,05$) і пояснює 8,2% ($r^2=0,03$) розкиду значень залежної перемінної. Відповідні значення показника розуміння емоцій у тих, хто навчається: $b=0,33$, $p<0,01$ і 9,3%, $r^2=0,01$.

Аналогічні дані: педагоги із високим рівнем професійного вигорання, що накопичується у тривалій професійній діяльності, яка не приносить задоволення (тривалий стаж корелює зі зростанням незадоволеності), характеризуються постійно зниженим фоном настрою і вираженим скептицизмом, їхня активність (включно із соціально орієнтованою) перестає бути цілеспрямованою і продуктивною. Основою їхньої професійної мотивації є переважно негативні мотиви (страх втратити роботу, втратити стимульовальні виплати, отримати стягнення тощо). Такі педагоги замислюються про те, щоб щось кардинально змінити у своєму житті на краще, але їм складно розібратися у власних емоціях і зрозуміти емоції інших людей.

Таким чином, у межах відповіді на третє дослідницьке запитання статистично значуще підтвердження отримала лише унікальна роль емоційного інтелекту, хоча характер його взаємовідносин з іншими перемінними принципово різниться у тих, хто працює, і тих, хто навчається. У перших розуміння емоцій (власних і оточуючих людей) може робити додатковий внесок у гостріше усвідомлення незатребуваності соціальної активності у здійсненні молодими дорослими їхньої професійної активності - ані вони самі, ані їхні колеги не надають великого значення поведінці, що не підкріплена прагматичними інтересами. Відповідно, висока чутливість до емоцій дозволяє їм швидше і точніше це відчути. Натомість представникам другої групи (які поки що не відчувають на собі тиску сфокусуватися суто на професійній кар'єрі та є відкритими для інших видів соціально зорієнтованої діяльності) вищий рівень розуміння емоцій може допомогти визначити, яку саме соціальну активність та яких партнерів для її реалізації обрати та оптимізувати ступінь своєї залученості до неї.

Висновки. Отримані результати характеризують вибірку із переважанням осіб жіночої статі, а також молоді, формально не залученої до соціальних проєктів. Така вибірка є достатньо репрезентативною і має типові для більшості молодих дорослих у системі вищої освіти характеристики. Це стосується як загальних для усієї вибірки перемінних (особистісні показники, рівень емоційного інтелекту і низька вираженість соціальної самореалізації), так і тих, що увиразнюють відмінності усередині вибірки (вищі показники особистісної та професійної самореалізації у тих, хто навчається, порівняно з тими, хто працює). Роль професійного стажу (на відміну від віку) явно простежується у відмінності динаміки самореалізації, але не в особистісних характеристиках і не у показниках емоційного інтелекту. Зі збільшенням стажу усі види самореалізації мають тенденцію до зниження.

Встановлено різний характер зв'язку між виокремленими перемінними та рівнем соціальної самореалізації у студентів і працівників. Професійний стаж є значущим негативним предиктором вираженості соціальної самореалізації у працівників. Здатність до розуміння емоцій знижує оцінку соціальної самореалізації у працівників, але підвищує її у студентів. Як у респондентів, які працюють, так і у респондентів, які навчаються, екстраверсія є позитивним, але статистично незначущим предиктором соціальної самореалізації.

Низька соціальна самореалізація молоді створює потенційні виклики соціально-психологічній адаптації, ефективності професійної діяльності та міжособистісних контактів, але підходити до розв'язання цієї проблеми, зокрема способами психологічних корекційних впливів, можна по-різному. Під час проведення психокорекційних заходів із молоддю, що працює, необхідно приділяти увагу гармонізації Я-концепції та розвитку емоційного інтелекту, зокрема, розумінню власних і чужих емоцій. У міру набуття стажу роботи молоді люди розчаровуються у професійній діяльності, у них може розвиватися професійне вигорання, надмірна самокритичність, зниження соціальної активності, ініціативності та наполегливості.

Раннє розпізнавання подібних тенденцій самими молодими людьми (завдяки вищому емоційному інтелекту і, зокрема, кращому розумінню емоцій) може дозволити їм раніше та активніше шукати та успішно знаходити способи компенсації, наприклад, розподіляючи увагу і спрямовуючи зусилля на досягнення різних взаємодоповнювальних цілей замість концентрації їх на одній (наприклад, професійній кар'єрі чи матеріальному благополуччі).

У межах психолого-педагогічного супроводу молодих людей, що навчаються, кураторам навчальних груп можна порекомендувати проводити заходи, спрямовані на залучення студентів до суспільно корисної, культурно-масової та спортивної діяльності, формувати соціоцентричну мотивацію, використовувати ефективні методи командування, а також залучати студентів до участі у стартапах і різноманітних проєктах підприємницької спрямованості. Результативність подібних видів активності багато у чому визначатиметься здатністю студентів розумно їх балансувати, знаходити надійних партнерів та однодумців, прогнозувати успішність власних зусиль за реакцією людей, залучених до проєктів, та їхньої цільової аудиторії. З підвищенням рівня емоційного інтелекту студентів підвищується їхня подальша підприємницька самоефективність, особливо для тих з них, які приділяють більше уваги прикладній та інноваційній освіті [10].

Також у роботі психолога зі студентами є сенс використовувати техніки практичної

психології, спрямовані на підвищення внутрішнього ресурсного потенціалу самореалізації особистості та, зокрема, на розвиток емоційного інтелекту за допомогою проведення відповідних психологічних тренінгів. У метааналізі ефективності тренінгу емоційного інтелекту підтвердилася наявність статистично значущої величини ефекту $r=0,52$ [2]. Тренінг емоційного інтелекту спричинив збільшення показника розуміння емоцій значно більше, ніж інших шкал ($r=0,67$). Можливо, що тренінг розвитку емоційного інтелекту має найбільший ефект на ті компетенції, які є важливими для академічної успішності підтверджує більший приріст саме здатності до розуміння емоцій. Таким чином, програми тренінгу емоційного інтелекту мають потенціал позитивного впливу також на академічну успішність та опосередковано - на соціальну та особистісну самореалізацію молодих дорослих.

Безумовно, перспективними для концептуального розуміння досліджуваних психологічних феноменів вбачаються також подальші дослідження, спрямовані на: порівняльний аналіз показників соціальної самореалізації волонтерів і молоді, яка не бере участі у неформальних соціально зорієнтованих заходах; зіставлення даних, отриманих на вибірках з різною гендерною композицією; поглиблення аналізу характеру зв'язку між соціальною самореалізацією та особистісними психологічними характеристиками респондентів, включно із різними аспектами їхнього емоційного і соціального інтелекта.

Список використаних джерел

1. Bandura A. (1986) The explanatory and predictive scope of self-efficacy theory. *Journal of Social and Clinical Psychology*. Vol. 4(3), 359-373. DOI:10.1521/jscp.1986.4.3.359
2. How efficient are emotional intelligence trainings: A meta-analysis / Hodzic S. [et al.]. *Emotion Review*. 2018. Vol. 10, 138-148. DOI:10.1177/1754073917708613
3. Emotional intelligence predicts academic performance: A meta-analysis / MacCann C. [et al.]. *Psychological Bulletin*. 2020. Vol. 146(2), 150-186. DOI:10.1037/bul0000219
4. Marcionetti J., Rossier J. (2016) Global life satisfaction in adolescence: The role of personality traits, self-esteem, and self-efficacy. *Journal of Individual Differences*. Vol. 37(3), 135-144. DOI:10.1027/1614-0001/a000198
5. Overlap between the general factor of personality and emotional intelligence: A meta-analysis / van der Linden D. [et al.]. *Psychological Bulletin*. 2017. Vol. 143(1), 36-52. DOI:10.1037/bul0000078
6. Saka N., Gati I., Kelly K.R. (2008) Emotional and personality-related aspects of career decision-making difficulties. *Journal of Career Assessment*. Vol. 16, 403-424.
7. Schunk D.H., DiBenedetto M.K. (2016) Self-efficacy theory in education / In: K.R.Wentzel & Miele D.B. (Eds.). *Handbook of motivation in school*, 33-55.
8. Social cognitive career theory, conscientiousness, and work performance: a meta-analytic path analysis / Brown S.D. [et al.]. *Journal of Vocational Behavior*. 2011. Vol. 79, 81-90. DOI:10.1016/j.jvb.2010.11.009

9. Test of three conceptual models of influence of the big five personality traits and self-efficacy on academic performance: a meta-analytic path-analysis / Stajkovic A.D. [et al.]. *Personality and Individual Differences*. 2018. Vol. 120, 238-245. DOI:10.1016/j.paid.2017.08.014
10. The Relationship between Emotional Intelligence and Entrepreneurial Self-Efficacy of Chinese Vocational College Students / Wen Y. [et al.]. *International Journal of Environmental Research and Public Health*. 2020. Vol. 17(12), 4511. DOI:10.3390/ijerph17124511
11. Tugade M.M., Fredrickson B.L. (2001) "Positive emotions and emotional intelligence" // *The Wisdom of Feelings: Processes Underlying Emotional Intelligence*. In Barrett L.F., Salovey P. (eds.). New York, NY: Guilford, 145-167.

Summary

Khurtenko O. Candidate of psychological sciences,
Associate professor, Vinnytsia State Pedagogical
University named after Mykhailo Kotsvubynskiy

Kobets O. Doctor of psychological sciences, Full Professor,
Uman State Pedagogical University named after Pavlo Tychna

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF EMOTIONAL INTELLIGENCE OF DIFFERENT CATEGORIES OF YOUTH AS A FACTOR OF THEIR SOCIAL SELF-REALIZATION

Introduction. In the context of the large-scale military aggression of the Russian Federation, the main goal of education is to form patriotic young people with independent thinking and creative outlook, who have professional knowledge, demonstrate high culture, responsibility and the ability to make independent decisions, i.e. have a high potential for self-realisation. Meanwhile, despite the opportunities for self-realisation that exist, albeit somewhat limited under martial law, the social engagement of young people could be higher.

Purpose - presentation and discussion of the results of the analysis of the peculiarities of the relationship between the three types of self-realisation, personal characteristics, professional experience and emotional intelligence of different categories of youth.

Methods - testing, surveys, mathematical and statistical analysis.

Originality. The results of the analysis of relationships between three types of self-realization, personal characteristics, professional experience and emotional intelligence of young adults are presented. The research is based on the idea that the psychological phenomenon of self-realization, combining expressed motivational and cognitive-evaluative components, largely determines the adaptive resource of the individual. The results of the conducted correlation, dispersion and regression analysis of the obtained data generally confirmed the research hypotheses, especially regarding the differences between the categories of respondents who work and respondents who are studying, as well as regarding the unique role of the factor of understanding emotions in assessing the level of self-realization.

Conclusion. The results obtained characterise a sample with a predominance of females and young people not formally involved in social projects. This sample is quite representative and has characteristics typical of most young adults in the higher education system. This applies to both variables common to the entire sample (personal indicators, level of emotional intelligence and low social self-realisation) and those that highlight differences within the sample (higher indicators of personal and professional self-realisation among those who study compared to those who work). The role of professional experience (as opposed to age) is clearly evident in the differences in the dynamics of self-realisation, but not in personal characteristics or emotional intelligence. With increasing length of service, all types of self-realisation tend to decrease.

A different nature of the relationship between the selected variables and the level of social self-realisation in students and employees has been established. Professional experience is a significant negative predictor of the severity of social self-realisation in employees. The ability to understand emotions reduces the assessment of social self-realisation in employees, but increases it in students. For both employees and students, extraversion is a positive but statistically insignificant predictor of social self-realisation.

Keywords: emotional intelligence; social self-realisation; personal characteristics; professional experience; adaptive resource of a personality.

Автори заявляють про відсутність конфлікту інтересів.

The authors declare that they have no conflict of interest.

Дата надходження рукопису/Date of receipt of the manuscript: 29.10.23.

Дата прийняття рукопису/Date of acceptance of the manuscript: 30.12.23.

© 2024. This work is under an open license [CC BY-NC 4.0](#).

Черкаський А. В. кандидат історичних наук, доцент
Одеського національного технологічного університету
<https://orcid.org/0000-0001-6227-3029>

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСОБЛИВОСТІ КОМАНДНОЇ ВЗАЄМОДІЇ В ЕКСТРЕМАЛЬНИХ СИТУАЦІЯХ

У статті зроблено теоретичний аналіз понять екстремальна ситуація та командна взаємодія, розглядаються психологічні особливості командної роботи в даних умовах, відзначається важлива роль соціальної та групової підтримки у побудові психологічних технологій підвищення стресостійкості. Особлива увага приділена тому, що командна взаємодія це особливий тип взаємин, заснований на особистісному прийнятті один одного, взаємній повазі та визнанні, високому рівні мотивації, загальних групових цінностях і різнобічному діловому співробітництві, характерному для членів команди.

Ключові слова: екстремальна ситуація, стресостійкість, командна взаємодія, спільна діяльність, ціннісно-смыслові сфера.

Вступ. Актуальність психологічних досліджень людини в екстремальних ситуаціях (далі ЕС) визначена значним зростанням екстраординарних та надзвичайних подій у сучасному світі. Постійно зростаючий темп і ритм життя, розвиток все більш складних технологій, різного роду стихійні, техногенні аварії та катастрофи, тероризм, збройні конфлікти, ведуть до все більшої ризиконасиченості сучасного суспільства. В даний час пред'являються все більш високі вимоги до самостійності, ініціативності, підприємливості людини, її можливості приймати вірні рішення в екстремальних ситуаціях.

Умови, в яких протікає життєдіяльність сучасної людини, часто по праву називають екстремальними та стимулюючими розвиток стресу, що пов'язано з багатьма факторами та загрозами, у тому числі політичними, інформаційними, соціально-економічними, екологічними, природними. Традиційно проблематика екстремальних і кризових явищ здебільшого розглядається у напрямі дослідження та профілактики психічних порушень, що виникають внаслідок впливу екстремальних факторів. Неприятливі наслідки переживання таких ситуацій проявляються у загальному зниженні почуття безпеки та захищеності людини.

Сьогодні поступово у підходах психологів формується уявлення про сучасний світ як сукупність екстремальних та регулярних зон існування людини, життєвий шлях якого неминуче пролягатиме як через ті, так і через інші. Ситуація загрози життю у

світі дедалі більше стає звичною характеристикою життя. Все це пов'язано з підвищенням загрози фізичного та іншого насильства, терористичних актів, техногенних і екологічних катастроф.

Мета дослідження. Теоретично визначити сутність понять «екстремальна ситуація» та «командна взаємодія» а також проаналізувати психологічні особливості командної роботи в даних умовах.

Теоретичне підґрунтя. Існують різні підходи до визначення поняття "екстремальна ситуація" (лат. *extremum* – крайнє, граничне; *situatio* – становище) та характеристики таких ситуацій. У найбільш загальному поданні екстремальна ситуація – це таке ускладнення умов життя та діяльності, яке набуло особистості, групи особливої значущості. Будь-яка ситуація передбачає включеність до неї суб'єкта, проте будь-яка екстремальна ситуація втілює у собі єдність об'єктивного та суб'єктивного. Об'єктивне в ній – це вкрай ускладнені зовнішні умови та процес діяльності, а суб'єктивне – психологічний стан, установки, способи дій у обставинах, що різко змінилися. Здійснення людиною діяльності в екстремальній ситуації пов'язане з певними суб'єкт-об'єктивними відносинами – відображенням суб'єктом об'єктивно-складних умов діяльності у вигляді проблемно-екстремального завдання.

Зауважимо, що прагнення зрозуміти сутність екстремумів, екстремальності та принципів екстремального спостерігається з античних часів (Аристотель, Бруно, Лейбніц та ін.) до сучасних філософських узагальнень

про закономірності екстремальних змін (М. Планк, М. Борн, М. Бунге, Л. Канторович та ін.). Ще античними філософами встановлено, що екстремальність вказує на граничні стани існування речей, а екстремуми утворюють, власне, межі існування речей, з перевищенням яких речі перестають бути собою і знаходять інше існування. Відповідно до сучасних підходів (П. Лагадек, З. Ліхтенстайн та інших), як визначальної сутнісної ознаки екстремальної ситуації розглядається чинник небезпеки, тобто безпосередньої загрози для здоров'я та життя людей або ж загрози зриву їх діяльності, пов'язаної з вирішенням життєво важливих завдань. Тим самим поняття екстремальної ситуації відображає не просто надзвичайну, а саме виключно небезпечну подію чи сукупність небезпечних подій щодо і лише у взаємозв'язку з діяльністю людей, їх існуванням. У роботах екзистенційних психологів, психологів гуманістичного спрямування, філософів вже давно висловлюються думки про визначальну роль труднощів та проблем у розвитку людини (А. Маслоу, Г. Олпорт, І. Ялом, В. Франкл, Е. Фромм, К. Юнг та ін.). У науковій літературі досить широко висвітлена проблема поведінки людини в екстремальних ситуаціях, подолання стресу та розвитку стресостійкості [1,3,4,6,10,12,13,15]. Існують також керівництва, що містять практичні методики управління стресом, представлені в роботах Е. Джейкобсона, Х. Клейнзорге, Г. Клюмбієса, Й. Шульца, М. Девіс, Е. Ешельман, М. МакКея та ін.

Однак поряд з цим залишається недостатньо опрацьованою тема групової та командної взаємодії в екстремальних ситуаціях, переваги командної роботи в даних умовах.

Методи дослідження. Для досягнення мети і розв'язання поставлених у статті завдань використано комплекс теоретичних методів: аналіз літератури, систематизація, структурування, узагальнення отриманих результатів.

Результати і обговорення. Щодо психології соціальних груп поняття екстремальна ситуація і екстремальна поведінка розглядалися у відомій теорії поля Курта Левіна. Теорію поля К. Левіна багато вчених найбільше характеризують як метод

аналізу причинних зв'язків та побудови наукових конструктів. Вся теоретична і практична приналежність цієї теорії зводиться до аналізу та синтезу фахівцями соціальних наук, насамперед, психології поведінки людини, що багато в чому дозволяє передбачити майбутню поведінку людини в найбільш подібних за своєю сутністю життєвих ситуаціях.

Основними відмінностями теоретико-польового підходу в психології від інших теоретичних орієнтацій, крім «поведінки як функції від поля в момент часу, коли воно має місце», є і такі: конструктивний метод утворення понять, динамічний підхід, психологічний підхід, аналіз, що виходить з ситуації як цілого, математичне подання психологічних ситуацій [9, 254–255].

Іншими словами, К. Левін задавав систему понять не для того, щоб збільшити їхню кількість у психології та внести цим подальшу плутанину в термінах. Навпаки, щоб встановити ясність і доступність психологічних понять, забезпечуючи цим прогрес психологічного знання й у практичному, й у теоретичному сенсі. На разі йдеться про застосування теорії поля до аналізу поведінки особистостей (людей) у відмінності понять «екстремальна ситуація» і «екстремальне поведінка».

Стійкість до стресових впливів – результат розвитку комплексу індивідуальних особливостей, значущих для подолання професійних стресорів в екстремальних ситуаціях. Серед важливих професійних якостей, необхідних для ефективної командної взаємодії дослідники виділяють: енергійність, рішучість, високе самовладання, здатність швидко приймати виважене рішення, вміння діяти не шаблонно в обстановці, що швидко змінюється, одночасно виконуючи кілька видів діяльності, здатність прогнозувати можливі зміни ситуації і очікуваний результат дій, витривалість, сміливість, мужність, ініціативність, винахідливість, уміння знаходити індивідуальний підхід до людей; схильність до помірного ризику; високу стресостійкість; високі та ефективні адаптаційні навички [6].

Виділені якості вимагають розвитку та формуються як у процесі виконання

трудовах обов'язків, так і в результаті спеціальних психологічних програм.

Дослідники відзначають важливу роль соціальної та групової підтримки у побудові психологічних технологій підвищення стресостійкості. Виходячи з цього, можна виділити дві ситуації, в яких соціальна підтримка позитивно впливає, – це оцінка стресора та подолання стресу шляхом редукування його впливу на людину. Соціальна підтримка може виступати в емоційній чи інформаційній формі як складова спілкування чи як психологічна технологія у комплексі психопрофілактичних методів.

Грунтуючись на підходах багатьох дослідників до структури готовності для подолання екстремальних ситуацій [5,7,8], як основні компоненти готовності членів команди до дії у разі виникнення надзвичайних обставин ми визначили:

1) мотиваційно-вольовий компонент – як початковий аспект будь-якої діяльності включає в себе систему спонукальних мотивів, здатності до саморегуляції та управління своїми психічними станами, визначає характер подальшої діяльності людини при реалізації ним професійних завдань;

2) когнітивний компонент – складається із системи знань алгоритмів дій при виникненні ЕС, суб'єктивних уявлень та відношення до виконання професійних завдань у ситуаціях екстремального характеру;

3) діяльнісний компонент – проявляється у вміннях і навичках практичної реалізації службових завдань за умов складної оперативної обстановки, зокрема під час прийняття рішень, організації як індивідуальних, так і спільних дій у складі функціональних груп та команд.

Виходячи із завдань нашого дослідження, при теоретичному аналізі поняття екстремальної ситуації, насамперед нас цікавить як взаємодіє команда в даних умовах, які особливості цієї взаємодії порівняно із звичайною групою. Тому перш за все розглянемо поняття взаємодія, яке є ключовим по відношенню до такого феномену, як команда.

У психології – це процес безпосереднього або опосередкованого

впливу соціальних об'єктів (суб'єктів) один на одного, що породжує їх взаємну обумовленість і зв'язок. Саме причинна обумовленість становить головну особливість взаємодії, коли кожна з взаємодіючих сторін виступає як причина іншої і як наслідок одночасного зворотного впливу протилежної сторони, що визначає розвиток об'єктів і їх структур. Під взаємодією в психології, крім того, зазвичай розуміється не тільки вплив людей один на одного, але і безпосередня організація їх спільних дій, що дозволяє групі реалізувати спільну для її членів діяльність.

Одна з найбільш поширених теорій в зарубіжній соціальній психології, що пояснює закономірності взаємодії людей, – інтеракціонізм – фактично прирівнює взаємодію впливу людей один на одного і пояснює сутність, походження і розвиток міжособистісних комунікацій і відносин виникненням і організацією процесів певного взаємного впливу. Під соціальною взаємодією в інтеракціонізмі розуміються "обмін символами", інтерпретація ситуації і уявлень інших людей і конструювання власних дій.

Зміст поняття «взаємодія» при такому підході включає в себе когнітивні та комунікативні процеси, а також організацію власної поведінки. Активність особистості детермінується її структурою і власними цілями, а взаємодія з іншими соціальними суб'єктами здійснюється для оптимізації досягнення цих цілей. Акценти на маніпулятивних особливостях процесу взаємодії в інтеракціонізмі дещо пом'якшуються визнанням в структурі особистості компонентів, що здійснюють контроль власної активності відповідно до соціальних норм.

У сучасній психології під взаємодією довгий час розумілася міжособистісна взаємодія, яка визначалася як процес у складі більш ширшого – спілкування: останнє включає в себе обмін інформацією, вироблення єдиної стратегії взаємодії, сприйняття і розуміння іншої людини. В результаті аналізу літератури було визначено, що включення взаємодії до складу спілкування є наслідком реалізації методологічного принципу єдності спілкування та діяльності, а інтерпретація

даного поняття відбувається через розкриття змісту спільної діяльності та опис способів об'єднання індивідуальних зусиль у її конкретних формах.

Стосовно до нашого дослідження звернемося до більш вузького і того, що найбільш часто вживається, в смисловому відношенні значенню, яке за своєю сутністю співзвучніше з поняттям координація (від латинського «со» – «спільно», «ordination» – упорядкування – взаємозв'язок, узгодження), тобто взаємопов'язана, узгоджена діяльність різних його суб'єктів. Аналіз наукової літератури, присвяченої командній взаємодії [11,16,17,18,19,20] показав, що проблемою вивчення командної взаємодії в психології є те, що дослідниками описано велику кількість різних характеристик, феноменів, ефектів, результатів командної роботи, але найчастіше вони вивчаються з різних методологічних позицій, що робить це знання дуже дискретним і його використання в практичній діяльності ускладнено. Виникає питання пошуку більш загальних психологічних підстав командної взаємодії, тих універсальних компонентів, які забезпечують командну роботу в самих різних умовах.

На думку ряду дослідників, таким підходом, який дозволяє це зробити, є ціннісно-смисловий підхід, в рамках якого розглядаються процеси динаміки смислової сфери учасників спільної розумової діяльності, впливу особливостей ціннісно-смислової сфери на протікання командної взаємодії [2].

Команда в даному випадку постає не тільки як форма організації праці, і не тільки як соціально-психологічна структура, а й як смислове поле, в якому створюються, передаються, досягаються міжособистісні і позаособистісні смисли. Одними з ключових ознак командної взаємодії є наявність чіткої мети, спрямованість на конкретну діяльність або робочу задачу, спілкування учасників, спільна діяльність з її реалізації. Тому, коли ми говоримо про командну взаємодію, ми маємо на увазі не будь-яку групову спільну дію, а тільки ту, яка відбувається в команді, незалежно від рівня її розвитку.

Узагальнюючи різні підходи, можна сказати, що під командною взаємодією розуміється: спільна, взаємопов'язана, узгоджена, спрямована діяльність різних суб'єктів на досягнення спільних цілей і

вирішення виникаючих у спільній діяльності проблем; відповідальне співробітництво, що вибудовується в єдності діалогу і монологів членів команди, конструктивного обговорення проблем і їх можливих рішень; процес впливу об'єктів один на одного, їх взаємна обумовленість і породження одним об'єктом іншого; особистісне взаємозбагачення і розвиток членів команди, придбання ними соціального досвіду; особливий тип взаємовідносин, заснований на особистісному прийнятті один одного, взаємному, високому рівні мотивації, загальних групових цінностях і різнобічному співробітництві.

Таким чином, можна зафіксувати, що формулювання поняття взаємодія в команді в узагальненому варіанті містить неодмінно три характеристики: «Загальна мета», «взаємодія в діяльності», «загальний результат», досягнутий в цьому процесі. Командна взаємодія – особливий тип взаємин, заснований на особистісному прийнятті один одного, взаємній повазі та визнанні, високому рівні мотивації, загальних групових цінностях і різнобічному діловому співробітництві, характерному для членів команди.

Проведений теоретичний аналіз дав змогу визначити основні критерії ефективності командної взаємодії в екстремальних ситуаціях:

- професіоналізм кожного члена команди;
- позитивно-конструктивна міжособистісна взаємодія;
- орієнтація на успіх команди ;
- здатність до узгоджених дій, спрямованих на позитивний результат.

Так, деякі дослідники, вивчаючи поведінку різних типів команд в ЕС, пропонують ще й такі критерії ефективності командної взаємодії: ціннісно-мотиваційна єдність; високий рівень особистої ініціативи та відповідальності кожного члена команди; зосередженість (центрованість) членів команди на продуктивності діяльності; наявність позитивного психологічного клімату, який передбачає атмосферу взаємної поваги й довіри, визнання компетентності кожного з членів команди, оптимальне співвідношення між емоційним та раціональним елементами взаємовідносин [14]. На відміну від звичайних груп, команди демонструють в ЕС більшу психологічну

стабільність, яку можна оцінювати за такими показниками:

- рівень командного духу;
- мотиваційний фон команди;
- рівень адаптованості команди до реальних умов діяльності;
- рівень ефективності комунікації команди;
- рівень психоемоційного благополуччя й стабільності членів команди

Крім того члени команд в ЕС мають більш високу стресостійкість; високі та ефективні адаптаційні навички.

Висновки. Розуміння спільної діяльності як нерозривної єдності спілкування і діяльності має пряме практичне значення для організації командної взаємодії. Повноцінна командна взаємодія ґрунтується не тільки на компетенціях, що дозволяють виконувати задану діяльність, а й на здатності учасників вступати в смислову взаємодію, обмінюватися сенсами в загальному полі, активно формувати загальний фонд сенсових утворень. Тобто, при формуванні команди важливо не тільки підібрати таких фахівців, які зможуть здійснити дану діяльність, а й таких людей, які готові до тісної смислової взаємодії, до

процесів смислопередачі і смислорозуміння, до діалогу.

Головною умовою становлення командної взаємодії в екстремальних ситуаціях є досить високий ступінь єдності сенсообразуючого контексту. Для цього учасники команди повинні знаходитися в схожих умовах, бути занурені в одне середовище, мати загальний об'єкт діяльності і загальну поставлену перед ними мету, мати достатній рівень подібності індивідуальних сенсів.

Рівень подібності визначається не тільки професійними компетенціями і знаннями, а й ставленням до діяльності, а також збігом індивідуальних цінностей. Єдність сенсообразуючого контексту становить основу взаєморозуміння. Тому при організації командної взаємодії особливо в складних, екстремальних умовах важливо не тільки врахувати організаційні та соціально-психологічні аспекти, а й забезпечити умови, в яких легше і швидше буде досягатися єдність смислового поля. Такими умовами можуть виступати як заходи з ретельного відбору кандидатів в команду, так і цілеспрямовані тренінгові заходи з існуючою командою.

Список використаних джерел

1. Аршава, І.Ф. (2007). Емоційна стійкість людини та її діагностика : автореф. дисс. докт. псих. наук : 19.00.02. Київ. 38 с.
2. Горбунова, В. В. (2014). Психологія командотворення: Ціннісно-рольовий підхід до формування та розвитку команд : монографія. Житомир : Вид-во ЖДУ ім. І. Франка. 380 с.
3. Зликов, В.І., Лукомська, С.О., Федан, О.В. (2016). Психодіагностика особистості у кризових життєвих ситуаціях. К.: Педагогічна думка. 219 с.
4. Климчук, В. О. (2020). Психологія посттравматичного зростання: монографія / Національна академія педагогічних наук України, Інститут соціальної та політичної психології. Кропивницький : Імекс-ЛТД. 125 с.
5. Кокун, О. М. (2010). Зміст та структура психологічної готовності фахівців до екстремальних видів діяльності. *Проблеми екстремальної та кризової психології. Збірник наукових праць*, 7, 182–190.
6. Кокун, О.М. (2004). Оптимізація адаптаційних можливостей людини: психофізіологічний аспект забезпечення діяльності : монографія. Київ : Міленіум.
7. Кокун, О.М., Мороз, В.М., Пішко, І.О., Лозінська, Н.С. (2021). Формування психологічної готовності військовослужбовців військової служби за контрактом до виконання завдань за призначенням під час бойового злагодження : метод. посіб. К. : 7БЦ. 170 с.
8. Колесніченко, О. С. (2011). Психологічна готовність працівників МНС України до професійної діяльності в екстремальних умовах : автореф. дис. ... канд. психол. наук : 19.00.09. Харків. 23 с.
9. Левин К. (2000). Теория поля в социальных науках / [Пер. Е. Сурпина]. — СПб.: Речь.
10. Макаревич О.П. (2001). Психологія регуляції поведінки особистості у складних ситуаціях: Монографія. К.: Оріоні. 223 с.
11. Маргерисон, Чарльз Дж. (2004). «Колесо» командного управління: Путь к успеху через систему управления командой / Пер. с англ. - Днепропетровск: Баланс Бизнес Букс. 208 с.
12. Полтавська, А. І. (2014). Функції емоцій у екстремальних ситуаціях, що пов'язані із професійною діяльністю в особливих умовах. *Psychological Counseling and Psychotherapy*, (1-2), 257-264.
13. Розов, В.І. (2007). Адаптивні антистресові психотехнології. Київ : Кондор.
14. Сечейко О.В. (2012). Роль соціально-психологічної компетентності спеціалістів ергатичних систем // *Екстремальна та авіаційна психологія у контексті технологічних досягнень інформаційної доби: матеріали VII науково-практичної конференції*. К.: НАУ, 109-110.

15. Стасюк В. В. (2010). Екстремальні умови та їх вплив на індивідуальні особливості військовослужбовців // *Вісник Національної академії оборони*. – 2 (15).
16. Chang, A., Duck, J., & Bordia, P. (2006). Understanding the multidimensionality of group development. *Small Group Research*, 37 (4), 327-350.
17. Daniel J. Levi (2017). *Group Dynamics for Teams*. SAGE publications.
18. Forsyth, D. R. (2003). *Group Dynamics* (5th ed., pp. 19–23). Belmont, CA: Wadsworth.
19. Katzenbach J. R. (1997). The wisdom of teams: creating the high-performance organization / J. R. Katzenbach, D. K. Smith. — N. Y. : Ballantine Books. 409 p.
20. Wageman R. (2005). The Team Diagnostic Survey: Development of an instrument / R. Wageman, R. Hackman, E. Lehman // *Journal of Applied Behavioral Science*. Vol. 41. P. 373—398.

References

1. Arshava, I.F. (2007). *Emotsiina stiiikist liudyny ta yii diahnostryka* : avtoref. dyss. dokt. psyk. nauk : 19.00.02 [Emotional stability of a person and its diagnosis: autoref. diss. dr. psycho. Sciences]. Kyiv. 38 s. (in Ukrainian)
2. Horbunova, V. V. (2014). *Psykholohiia komandotvorennia: Tsinnisno-rolovy pidkhid do formuvannia ta rozvytku komand* : monohrafiia [Psychology of team building: A value-role approach to the formation and development of teams: a monograph]. Zhytomyr : Vyd-vo ZhDU im. I. Franka. 380 s. (in Ukrainian)
3. Zlykov, V.L., Lukomska, S.O., Fedan, O.V. (2016). *Psykholohiia osobystosti u kryzovykh zhyttievkykh sytuatsiakh* [Psychodiagnosics of personality in life crisis situations]. K.: Pedagogichna dumka. 219 s. (in Ukrainian)
4. Klymchuk, V. O. (2020). *Psykholohiia postravmatychnoho zrostantia: monohrafiia* / Natsionalna akademiia pedagogichnykh nauk Ukrainy, Instytut sotsialnoi ta politychnoi psykholohii [Psychology of post-traumatic growth: monograph / National Academy of Pedagogical Sciences of Ukraine, Institute of Social and Political Psychology]. Kropyvnytskyi : Imeks-LTD. 125 s. (in Ukrainian)
5. Kokun, O. M. (2010). *Zmist ta struktura psykholohichnoi hotovnosti fakhivtsiv do ekstremalnykh vydiv diialnosti* [Content and structure of psychological readiness of specialists for extreme types of activities]. *Problemy ekstremalnoi ta kryzovoi psykholohii. Zbirnyk naukovykh prats*, 7, 182–190. (in Ukrainian)
6. Kokun, O.M. (2004). *Optymizatsiia adaptatsiinykh mozhlyvostei liudyny: psykholohichnyi aspekt zabezpechennia diialnosti* : monohrafiia [Optimizing human adaptive capabilities: psychophysiological aspect of activity support: monograph]. Kyiv : Milenium. (in Ukrainian)
7. Kokun, O.M., Moroz, V.M., Pishko, I.O., Lozinska, N.S. (2021). *Formuvannia psykholohichnoi hotovnosti viiskovosluzhbovtiv viiskovoi sluzhby za kontraktom do vykonannia zavdan za pryznachenniam pid chas boiovoho zlahodzhennia* : metod. posib. [Formation of psychological readiness of military servicemen under contract to perform assigned tasks during combat coordination: method. Manual]. K. : 7BTs. 170 s. (in Ukrainian)
8. Kolesnichenko, O. S. (2011). *Psykholohichna hotovnist pratsivnykiv MNS Ukrainy do profesiinoi diialnosti v ekstremalnykh umovakh* : avtoref. dys. ... kand. psikhol. nauk : 19.00.09.) [Psychological readiness of employees of the Ministry of Emergency Situations of Ukraine for professional activity in extreme conditions: author's abstract. thesis ... candidate psychol. Sciences: 19.00.09]. Kharkiv. 23 s. (in Ukrainian)
9. Levyn K. (2000). *Teoriia polia v sotsialnykh naukakh* / [Per. E. Surpyna] [Field theory in social sciences / [Trans. E. Surpin]. — SPb.: Rech. (in Ukrainian)
10. Makarevych O.P. (2001). *Psykholohiia rehulatsii povedinky osobystosti u skladnykh sytuatsiakh: Monohrafiia* [Psychology of regulation of personality behavior in difficult situations: Monograph]. K.: Oriony. 223 s. (in Ukrainian)
11. Marheryson, Charlz Dzh. (2004). «Koleso» komandnoho upravleniia: Put k uspekhu cherez systemu upravleniia komandoi / Per. s anhl. ["Wheel" of team management: The way to success through the team management system / Trans. with English]. - Dnepropetrovsk: Balans Byznys Buks. 208 s. (in Ukrainian)
12. Poltavska, A. I. (2014). *Funktsii emotsii u ekstremalnykh sytuatsiakh, shcho poviazani iz profesiinoiu diialnistiu v osoblyvykh umovakh*. [Functions of emotions in extreme situations related to professional activity in special conditions]. *Psychological Counseling and Psychotherapy*, (1-2), 257-264. (in Ukrainian)
13. Rozov, V.I. (2007). *Adaptyvni antystresovi psykhotekhnologii* [Adaptive anti-stress psychotechnologies]. Kyiv : Kondor. (in Ukrainian)
14. Secheiko O.V. (2012). *Rol sotsialno-psykholohichnoi kompetentnosti spetsialistiv erhatychnykh system* [The role of social and psychological competence of specialists in energy systems] // *Ekstremalna ta aviatyina psykholohiia u konteksti tekhnolohichnykh dosiahnen informatsiinoi doby: materialy VII naukovo-praktychnoi konferentsii*. K.: NAU, 109-110. (in Ukrainian)
15. Stasiuk V. V. (2010). *Ekstremalni umovy ta yikh vplyv na indyvidualni osoblyvosti viiskovosluzhbovtiv* [Extreme conditions and their influence on individual characteristics of military personnel] // *Visnyk Natsionalnoi akademii obrony*. 2 (15). (in Ukrainian)
16. Chang, A., Duck, J., & Bordia, P. (2006). Understanding the multidimensionality of group development. *Small Group Research*, 37 (4), 327-350.
17. Daniel J. Levi (2017). *Group Dynamics for Teams*. SAGE publications.
18. Forsyth, D. R. (2003). *Group Dynamics* (5th ed., pp. 19–23). Belmont, CA: Wadsworth.

19. Katzenbach J. R. (1997). The wisdom of teams: creating the high-performance organization / J. R. Katzenbach, D. K. Smith. — N. Y. : Ballantine Books. 409 p.
20. Wageman R. (2005). The Team Diagnostic Survey: Development of an instrument / R. Wageman, R. Hackman, E. Lehman // Journal of Applied Behavioral Science. Vol. 41. P. 373—398.

Summary

Cherkasky A. V. candidate of historical sciences, associate professor Odessa National Technological University

PSYCHOLOGICAL FEATURES OF TEAM INTERACTION IN EXTREME SITUATIONS

Introduction. The relevance of human psychological research in extreme situations (hereafter EC) is determined by the significant increase in extraordinary and extraordinary events in the modern world. The ever-increasing pace and rhythm of life, the development of more and more complex technologies, various kinds of natural and man-made accidents and disasters, terrorism, armed conflicts, lead to an increasingly high level of risk in modern society. Currently, there are increasingly high requirements for independence, initiative, entrepreneurship of a person, his ability to make the right decisions in extreme situations.

The conditions in which the daily life of a modern person takes place are often rightfully called extreme and stimulating the development of stress, which is associated with many factors and threats, including political, informational, socio-economic, ecological, natural. Traditionally, the problems of extreme and crisis phenomena are mostly considered in the direction of research and prevention of mental disorders arising as a result of the influence of extreme factors. The adverse consequences of experiencing such situations are manifested in a general decrease in a person's sense of safety and security.

Purpose. Theoretically determine the essence of the concepts "extreme situation" and "team interaction" and also analyze the psychological features of teamwork in these conditions.

Methods. To achieve the goal and solve the tasks set in the article, a set of theoretical methods was used: literature analysis, systematization, structuring, generalization of the obtained results.

Originality. Resistance to stressful influences is the result of the development of a complex of individual characteristics, significant for overcoming professional stressors in extreme situations. Among the important professional qualities necessary for effective team interaction, the researchers single out: energy, determination, high self-control, the ability to quickly make a balanced decision, the ability to act in a non-patterned manner in a rapidly changing environment, simultaneously performing several types of activities, the ability to predict possible changes in the situation and the expected result of actions, endurance, courage, initiative, resourcefulness, the ability to find an individual approach to people; propensity to moderate risk; high stress resistance; high and effective adaptation skills.

The highlighted qualities require development and are formed both in the process of performing work duties and as a result of special psychological programs.

Researchers note the important role of social and group support in building psychological technologies for increasing stress resistance. Based on this, it is possible to distinguish two situations in which social support has a positive effect: assessment of a stressor and overcoming stress by reducing its impact on a person. Social support can act in an emotional or informational form as a component of communication or as a psychological technology in a complex of psychoprophylactic methods.

Summarizing different approaches, we can say that team interaction means: joint, interconnected, coordinated, directed activity of various subjects to achieve common goals and solve problems arising in joint activities; responsible cooperation, which is built in the unity of dialogue and monologues of team members, constructive discussion of problems and their possible solutions; the process of the influence of objects on each other, their mutual conditioning and generation by one object of another; personal mutual enrichment and development of team members, their acquisition of social experience; a special type of relationship based on personal acceptance of each other, mutual, high level of motivation, common group values and versatile cooperation.

Thus, it can be noted that the formulation of the concept of interaction in a team in a generalized version necessarily contains three characteristics: "Common goal", "interaction in activity", "general result" achieved in this process. Team interaction is a special type of relationship based on personal acceptance of each other, mutual respect and recognition, a high level of motivation, common group values and versatile business cooperation characteristic of team members.

Conclusion. The level of similarity is determined not only by professional competences and knowledge, but also by the attitude to the activity, as well as by the coincidence of individual values. The unity of the sense-making context is the basis of mutual understanding. Therefore, when organizing team interaction, it is important not only to take into account organizational and socio-psychological aspects, but also to provide conditions in which the unity of the semantic field will be achieved more easily and quickly. Such conditions can be measures for the careful selection of candidates for the team, as well as targeted training events with the existing team.

Keywords: extreme situation; stress resistance; team interaction; joint activity; value-meaning sphere.

Дата надходження рукопису/Date of receipt of the manuscript: 08.12.23.

Дата прийняття рукопису/Date of acceptance of the manuscript: 31.12.23.

© 2024. This work is under an open license [CC BY-NC 4.0](#).

**Порядок оформлення та подання статей до збірника наукових праць
"Вісник Національного університету оборони України"
Національного університету оборони України**

Призначення збірника:

опублікування результатів наукової діяльності наукових працівників;
опублікування результатів теоретико-методологічних та експериментально-пошукових досліджень у різних галузях психологічної науки і психологічної практики
опублікування основних наукових результатів дисертацій здобувачами наукових ступенів;
опублікування наукових результатів досліджень претендентів на присвоєння вчених звань;
оцінювання результатів наукової діяльності наукових, науково-педагогічних працівників за опублікованими статтями.

Автор подає рукопис особисто на сайт збірника наукових праць "Вісник Національного університету оборони України"

Щоб подати рукопис, необхідно зареєструватися на сайті збірника наукових праць <http://visnyk.nuou.org.ua/> у Open Journal Systems та пройти процес подання.

У коментарях до редактора Ви можете розмістити супровідний лист. Щоб пришвидшити процес рецензування, Ви можете надати список потенційних рецензентів (філія, адреса електронної пошти, ідентифікатор дослідника, ідентифікатор Scopus або ORCID). Автор і потенційний рецензент не повинні належати до однієї установи/дослідницької групи, і вони не повинні публікувати разом.

Рукопис має бути такої якості та такого змісту, щоб, на думку редакційної колегії, зацікавити міжнародну аудиторію.

До друку приймаються рукописи, які містять такі необхідні елементи: постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; аналіз останніх досліджень і публікацій, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується дана стаття; формулювання цілей статті (постановка завдання); виклад основного матеріалу з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; висновки і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

Вимоги до структури основного тексту рукопису

Основний текст повинен мати цілком визначену структуру. Підрозділи, які наведено нижче, повинні бути виділені у тексті жирним шрифтом і розташовані на окремому рядку як підзаголовки.

Вступ (актуальність теми, мета і завдання статті).

Теоретичне підґрунтя (огляд літератури і попередніх досліджень з цієї чи суміжної проблематики).

Методи дослідження (не загальними фразами, а чітко розписати, які методи і як саме використовувалися для даного дослідження; тобто розкрити сам механізм проведення дослідження – яким чином було отримано його результати).

Результати і обговорення (навести основні результати дослідження).

Висновки.

Подяки (за потреби).

Авторські повідомлення.

Додатки і Таблиці (якщо є Додатки і Таблиці, то вони обов'язково повинні мати заголовки і порядкові номери; примітки слід розміщувати безпосередньо під таблицями. В тексті статті обов'язково мають бути посилання на ці додатки чи таблиці).

У статтях, що написані англійською мовою, необхідно виділити такі елементи: **Introduction, Purpose, Methods, Originality, Conclusion.**

В одній науковій статті допускається не більше трьох співавторів.

Загальний об'єм статті до 30 т. друкованих знаків з пробілами (кількість знаків можна подивитися у програмі WORD: Сервіс – Статистика).

Вимоги до технічного оформлення рукопису

Оформлення здійснюється з дотриманням таких основних правил:

відповідність Держстандарту ДСТУ 3008-95;

мова статті – українська, англійська;

формат сторінки – А 4.

на першій сторінці тексту у лівому верхньому куті без абзацного відступу – УДК (шрифт 12); після пропуску в один інтервал у правому верхньому куті друкуються (шрифтом 12, вирівнювання справа): прізвище та ініціали автора; науковий ступінь; вчене звання; назва організації, в якій працює автор; ID ORCID;

заголовок статті (після пропуску в один інтервал друкується великими літерами (шрифт 12, жирно,

вирівнювання посередині);

під заголовком статті подаються: анотація українською мовою (до 400 др. знаків). ключові слова (5-8); для статей англійською мовою – відповідна анотація та ключові слова – англійською мовою (шрифт 12, курсив, вирівнювання по ширині);

Ключові слова потрібно подавати у називному відмінку через крапку з комою (слово1; слово2; слово3).

текст статті оформляється в текстовому редакторі **Microsoft Word 2003, у форматі *.doc або *.rtf**, шрифтом Times New Roman, (кегель 12), міжстроковий інтервал – 1, відступи зверху та знизу – 2 см, зліва – 2,5 см, справа – 2 см (Графіки, малюнки, які супроводжують текст, повинні бути у форматі JPG, EPS; складні формули повинні бути виконані у Microsoft Equation), сторінки не нумеруються, колонтитули не використовуються;

посилання на наукову літературу в тексті подаються за **вимогами стандарту APA** (<http://www.apastyle.org>);

Внутрішньотекстове посилання (*in-text citation*) за вимогами APA (7th ed.) містить два основні елементи: автора й дату видання. При цьому розрізняють два типи внутрішньотекстових посилань: посилання в дужках (*parenthetical citation*) і посилання в оповіді (*narrative citation*).

Відповідно до вимог APA, у списку використаних джерел, у внутрішньотекстових посиланнях зазначають таку кількість авторів:

- якщо джерело має одного або двох авторів – зазначають усіх авторів;
- якщо джерело має трьох або більше авторів – зазначають лише першого автора, додаючи позначку «та ін.» (в англійській мові – «et al.»).

Шаблони оформлення внутрішньотекстових посилань:

1 автор:	2 автори:	3 або більше авторів:
Посилання в дужках: (Прізвище автора, рік) Приклад: (Винниченко, 2020) Посилання в оповіді: Прізвище автора (рік) Приклад: Винниченко (2020)	Посилання в дужках: (Прізвище 1-го автора & Прізвище 2-го автора, рік) Приклад: (Воробйова & Іванченко, 2019) Посилання в оповіді: Прізвище 1-го автора та Прізвище 2-го автора (рік) Приклад: Воробйова та Іванченко (2019)	Посилання в дужках: (Прізвище 1-го автора та ін., рік) Приклади: (Tscheuschner et al., 2020) Посилання в оповіді: Прізвище 1-го автора та ін. (рік) Приклади: Tscheuschner et al. (2020)

після тексту статті шрифтом 12 подається «Список використаних джерел». У списку наводяться лише ті першоджерела, на які у тексті статті є посилання; бібліографічний опис списку використаних джерел у роботі оформлюється також за **вимогами стандарту APA** (<http://www.apastyle.org>). **Список використаних джерел має бути організований в алфавітному порядку;**

Переважає більшість посилань має бути на матеріали, опубліковані за останні 10 років та з посиланням на електронні ресурси.

Посилання на власні публікації (самоцититування) є небажаними і допускаються лише в разі крайньої потреби та у кількості не більше двох джерел в списку.

При посиланні на електронні ресурси має вказуватися активне діюче URL; посиланням має бути точним; адреси, що ведуть не на конкретну статтю, статистичну збірку тощо, а на сайти є неприйнятними.

Після списку використаних джерел наводиться (відповідно) «References», який оформляється згідно з **вимогами стандарту APA** (<http://www.apastyle.org>), де всі кириличні **назви статей та книг** транслітеруються латинськими літерами та **перекладаються англійською мовою** (форматується наступним чином: *прізвище, ініціали автора (-ів). (Рік). Транслітерована назва книги [Назва книги англійською мовою]*. Місто: Видавництво (мова тексту). Транслітерований список використаних джерел, відповідно до вимог наукометричної бази SCOPUS та Web of Science, є повним аналогом списку використаних джерел при цьому порядок і кількість джерел у списку мають залишатися незмінними. **Посилання на англомовні джерела не транслітеруються.** Для транслітерації українського тексту слід дотримуватися вимог Постанови Кабінету Міністрів України від 27 січня 2010 р. №55, сайт он-лайн транслітерації - <http://ukrlit.org/transliteratsiia>;

У «Списку використаних джерел» та «References» необхідно до джерел обов'язково додавати DOI (*digital object identifier*) – цифровий ідентифікатор об'єкта, якщо він присвоєний цитованому джерелу.

після References наводиться Summary. У правому верхньому куті (вирівнювання справа, шрифт 12) англійською мовою: прізвище та ініціали автора; науковий ступінь, вчене звання; назва організації, в якій працює автор; назва статті (прописними літерами); анотація (курсив) – 2500-5000 др. знаків; ключові слова (5-8).

У анотаціях (Summary) згідно з вимогами міжнародних наукометричних баз необхідно відобразити такі елементи: **мета статті, методи дослідження, результати дослідження, наукова новизна, практичне**

значення дослідження, висновки та перспективи подальших наукових досліджень.

До рукопису обов'язково потрібно додавати:

а) для здобувачів і ад'юнктів (аспірантів) обов'язково рекомендація наукового керівника (витяг з протоколу засідання кафедри (відділу, управління, навчального закладу), що рекомендує статтю до публікації);

б) експертний висновок про можливість відкритого публікування статті, завірений печаткою;

в) довідка про авторів (для авторів з інших установ) на окремій сторінці;

г) авторські повідомлення.

Рукопис подається українською, (англійською мовою) з підписом автора на останній сторінці та в електронній версії на адресу редакції.

Відповідальність за оригінальність, науковий рівень, відкритість інформації, формальну сторону статті, за правильність, точність і коректність цитування, посилань та перекладу покладається на автора.

Редакція здійснює власне рецензування статей та перевірку на академічну доброчесність.

Матеріали рецензуються членами редакційної колегії збірника або сторонніми незалежними експертами, виходячи з принципу об'єктивності і з позицій вищих міжнародних академічних стандартів якості та редагуються. Редакційна колегія залишає за собою право відхиляти неякісні матеріали без пояснення причин *за таких умов*:

не відповідає вимогам до оформлення та до наукового стилю викладу матеріалу;

не має наукової новизни та практичної значущості;

не відповідає тематиці збірника;

виконана з використанням автоматичного комп'ютерного перекладача;

не відредагована (містить граматичні та стилістичні помилки);

порушено етику наукових досліджень, зокрема, якщо у статті виявлено плагіат.

Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.

ПРИКЛАД ОФОРМЛЕННЯ СТАТТІ

УДК 371.315.6:51

*Петренко Б. В. доктор психологічних наук, професор,
Національний університет оборони України
<https://orcid.org/0000-0002-5318-9172>*

УПРАВЛІНСЬКА КОМПЕТЕНТНІСТЬ ОФІЦЕРІВ ВІЙСЬКОВО-СОЦІАЛЬНОГО УПРАВЛІННЯ

Анотація українською мовою (до 400 др. знаків).

Ключові слова (5-8). *Вкажіть ключові слова відокремлюючи їх одне від одного крапкою з комою (слово1; слово2; слово3).*

Текст статті (структура з абзацними відступами):

Вступ.

Теоретичне підґрунтя .

Методи дослідження.

Результати і обговорення.

Висновки.

Подяки (за потреби).

Авторські повідомлення.

Список використаних джерел

1. Круш, П. В. (2009). Макроекономіка та її регулювання. Каравела.
2. Воробйова, О. М., & Іванченко, В. Д. (2009). Основи схемотехніки (2-ге вид.). Фенікс.
3. Жовтобрюх, М. А., Волох, О. Т., Самійленко, С. П., & Слинько, І. І. (1979). Історична граматики української мови. Вища школа.
4. Головацький, А. С., Черкасов, В. Г., Сапін, М. Р., Парахін, А. І., & Ковальчук, О. І. (2013). Анатомія людини (3-тє вид., Т. 1). Нова Книга.
5. Collins. (n.d.). Museum. In Collins online dictionary. Retrieved November 18, 2022, from <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/museum>
6. Шевченко, Т. М. (2019). Письменницька есеїстика: Осмислення феномену. Вісник Одеського національного університету. Серія: Філологія, 24(2), 113–121. [http://liber.onu.edu.ua/pdf/Visnik_Filol_2\(2019\).pdf](http://liber.onu.edu.ua/pdf/Visnik_Filol_2(2019).pdf)
7. Kyiv Dictionary. (2020, 12 травня). Чому в діалектному слові «без» («бузок») замість літери «у» вживають «е»? <https://www.kyivdictionary.com/uk/grammar/uk/consulenza-linguistica/vypusk5/bez-buzok/>
8. Кандиба, М. О. (2015). Емоційна зрілість як умова розвитку професійної толерантності особистості [Неопубл. дис. канд. психол. наук]. Східноєвропейський національний університет імені Лесі Українки.

9. Буц, Ю. В. (2020). Науково-методологічні основи релаксії екогеосистем при техногенному навантаженні пірогенного походження [Автореф. дис. д-ра техн. наук, Сумський державний університет]. eSSUIR. <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/76266>

References

1. Krush, P. V. (2009). Makroekonomika ta yii rehuliuвання [Macroeconomics and its regulation]. Karavela. (in Ukrainian)
2. Vorobiova, O. M., & Ivanchenko, V. D. (2009). Osnovy skhemotekhniki (2-he vyd.) [Fundamentals of circuitry (2nd type)]. Feniks. (in Ukrainian)
3. Zhovtobriukh, M. A., Volokh, O. T., Samiilenko, S. P., & Slynko, I. I. (1979). Istorychna hramatyka ukrainskoi movy [Historical grammar of the Ukrainian language]. Vyshcha shkola. (in Ukrainian)
4. Holovatskyi, A. S., Cherkasov, V. H., Sapin, M. R., Parakhin, A. I., & Kovalchuk, O. I. (2013). Anatomiiia liudyny (3-tie vyd., T. 1) [Human anatomy (3rd ed., Vol. 1)]. Nova Knyha. (in Ukrainian)
5. Collins. (n.d.). Museum. In Collins online dictionary. Retrieved November 18, 2022, from <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/museum>
6. Shevchenko, T. M. (2019). Pysmennytska eseistyka: Osmyslennia fenomenu [Essay writing: Understanding the phenomenon]. Visnyk Odeskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Filolohiia, 24(2), 113–121. [http://liber.onu.edu.ua/pdf/Visnik_Filol_2\(2019\).pdf](http://liber.onu.edu.ua/pdf/Visnik_Filol_2(2019).pdf) (in Ukrainian)
7. Kyiv Dictionary. (2020, 12 travnia). Chomu v dialektnomu slovi «bez» («buzok») zamist litery «u» vzhyvaiut «e»? [Why is "e" used instead of the letter "y" in the dialect word "bez" ("lilac")?] <https://www.kyivdictionary.com/uk/grammar/uk/consulenza-linguistica/vypusk5/bez-buzok/> (in Ukrainian)
8. Kandyba, M. O. (2015). Emotsiina zrilist yak umova rozvytku profesiinoi tolerantnosti osobystosti [Neopubl. dys. kand. psykol. nauk] [Emotional maturity as a condition for the development of professional tolerance of the individual [Unpublished. thesis Ph.D. psychol. sciences]]. Skhidnoievropeiskyi natsionalnyi universytet imeni Lesi Ukrainky. (in Ukrainian)
9. Buts, Yu. V. (2020). Naukovo-metodolohichni osnovy relaksii ekoheosystem pry tekhnohennomu navantazhenni pirohennoho pokhodzhennia [Avtoref. dys. d-ra tekhn. nauk, Sumskiy derzhavnyi universytet] [Scientific and methodological bases of relaxation of eco-geosystems under man-made load of pyrogenic origin [Author's Ref. thesis Dr. Tech. Sciences, Sumy State University]]. eSSUIR. <http://essuir.sumdu.edu.ua/handle/123456789/76266> (in Ukrainian)

Summary

Petrenko B. doctor of psychological sciences,
Professor National Defence University of Ukraine

ADMINISTRATIVE COMPETENCE OFFICERS OF MILITARY-SOCIAL MANAGEMENT

Summary (2500-5000 др. знаків).

Структура Summary з абзацними відступами:

Introduction (проблема)

Purpose (мета статті)

Methods (методи дослідження)

Originality (наукова новизна та практичне значення результатів дослідження)

Conclusion (висновки та перспективи подальших досліджень)

Key words (5-8). Вкажіть ключові слова відокремлюючи їх одне від одного крапкою з комою (слово1; слово2; слово3).

Авторське повідомлення

Автори заявляють:

- про відсутність конфлікту інтересів (або чітко вказують на наявний конфлікт інтересів;
- про фінансування – вказуються номери та назви грантів, тем дослідження тощо, за рахунок яких фінансувалось дослідження), або вказується відсутність фінансування;
- про підтримку політики редакції щодо відкритого доступу та обміну даними які пов'язані з дослідженням;
- про використання штучного інтелекту (ШІ) при написанні статті та проведенні дослідження (у разі використання ШІ це повинно бути описано в розділі Методи дослідження і науково обгрунтовано);
- про визначення внеску авторів (за наявності) згідно системи [CRedit](#) (см. «Політика щодо авторства та співавторства»).
- про подяки (за наявності) всім особам, які приймали будь-яку участь у дослідженні або підготовці рукопису статті, але не відповідають критеріям авторства.

Збірник наукових праць

**В І С Н И К
НАЦІОНАЛЬНОГО
УНІВЕРСИТЕТУ
ОБОРОНИ
УКРАЇНИ**

1 (77) / 2024

Міністерство оборони України

Відповідальність за достовірність фактів, цитат,
власних імен, інших відомостей,
за порушення авторських прав будь-яких юридичних і фізичних осіб
несуть автори.

Розповсюдження та тиражування матеріалів
збірника без офіційного дозволу редакції заборонено.

Редактор
Комп'ютерна верстка

В. Осьодло
В. Богайчук

Підписано до друку 29. 01. 2024. Здано до набору 31. 01. 2024. Формат 30х42
Обл. вид. арк. 17. Наклад 100 прим.
Україна, 03049, м. Київ, Повітрофлотський проспект, 30

Віддруковано Поліграфічним центром Осадчого В. В.
тел. +38 (044) – 587-78-35